

تصویر ابو عبد الرحمن الکوردی

بو تۆل

مەنتەسێ ئێقرا ئالثقافێ

للکتاب (کوردی - عەرەبی - فارسی)

www.iqra.ahlamontada.com

کورتە میژووێ

گۆرانکار ییەکانی کو هەماناسی

هەمکارێ فەرشید شەریف

ستەمەنی
2005

كورتە ميژۋوي گۈرانبكارىيەكانى كۆمەلناسى

سلىمانى- 2005

نووسىتى: بۇتول

ومرگىپرانى: قەرشىد شەرىفى

وېزارەتی روښنبیری
به‌ریونه‌ریتی خانە‌ی وەرگیران
www.roshnbiri.org
khanaywargeran@yahoo.com

دەقی کتێبەگە بە فارسی

تاریخ مختصر تحولات جامعه شناسی - بوتول - ترجمه م. وکیلی -
انتشارات صفی علی‌شاه - تهران - 1347 ه.ش

- ناوی کتێب: کورتە میژووی گۆزبانکاریه‌کانی کۆمه‌لناسی
- نووسینی: بوتول
- وەرگیرانی: فەرشید شەریفی
- ئابپو دیزاین: سازان عومەر
- بەرک: فەرهاد مه‌لا حسەن
- زنجیره‌: (111)
- تیرلار: 1500 دانە
- ژمارە‌ی سەاردنی (306) وەزارەتی روښنبیری پێداوێ
- چاپخانه‌ی: ششان

بەرايى

كۆمەلناسى (سۇسپۇلۇزى) ۈك يەككە لە گىرنگىرەن لەمكەنى زانستى
كۆمەلەيتى، دەورۇكى يەگجەر گىرنگى لە پىشكەوتن و ئاگاپى مۇقۇدا
بىنيوۋە دىيارە تا زىاتەر لىكۆلەنمۇ لىسەر بىكرىت و پىۋە سەرقال بىيىن،
رۇشنىگىرى و گەشەسەندى راي گىشتىش زىاتەر دەستەبەر دەكرى و
مۇقۇش زىاتەر وخىراتەر لە ئامانجە ئاپدەئالەكانى نىزىك دەيتەمۇ.
كۆمەلگى كوردىش ۈك كۆمەلگەپكى نىنسانى لەم بولۇدا پىۋىستى بە
گەشەكرىن و پىشكەوتن ەمە، ەمىۋە خۇ خەرىك كرىن بە ەمۇ
لەمكەنى زانستەمۇ، پىۋىستىپىكى حاشا ەلەنەگرمۇ دەپى بەخۇندىنمۇ
ئاسەۋرە گىرنگەكانى ەمۇ كۆمەلگە مۇيەمكەن، ئەمۇ رىگەپە لەخۇى
ەمۇلر بىكات. بەلام بەداخەمۇ لەم رومۇمۇ بۇشاپىكى يەگجەر گەۋرە بەدى
دەكرىت و كورد تا ئىستا ئاورپكى نەۋتۇى لە ەزر و ئەندىشە جىهانىيەكان
نەداۋەتمۇ (ەمۇ چەند ەمەنى تەقەلا دراۋە، بە تاپىت لەم سالانى
دوۋىدا) و كەۋتە دەپى ئىمەش ۈك ئەندامىكى ئەم جىهانە گەۋرىە، كە
ئىستا بە ەۋى تەكۋۇلۇزى و پىشكەوتنى زانست بە ەمۇ لاپەنەكانىمۇ،
ۈك گونىلىكى بچوۋكى لى-ھاتوۋە، لە خۇندىنمۇ لىكۆلەنمۇ و
تاۋتۇكرىنى ئەندىشە و قوتلخانىە فىكرىيەكانى جىهان غاۋل نەمىن.
ەمۇمەمان ەست كرىن بەمۇ بۇشاپە و ەرومۇ گىرنگەپەتى يەگجەر زۇرى
زانستى كۆمەلناسى، نوۋسەرى ئەم چەند دىۋەرى ھان داۋە لە دىۋەرى
كارمەكانى ۈمگىرەنەدا ئەم كىتەپە لە بەردەستاندەپە ۈمگىرەنەۋە سەر
زمانى كوردى، بەمۇ ەپاۋە كەلەننىك پىر بىكاتەمۇ و لە رۇشنىگىرى و خستە

سەر زاتيارىيمكانى تاكەمكى كۆمەلگى كوردى، رۆللىكى ھەر چەند بېھووك بېگىرئىت.

شاينى باسە بۇ ئاگادارى زياترى خويئەرنى ھىزا، لە كۆتايى كىتئەكەدا لىستەمىك لە ھەندى لەم وشەم زاروانە و ھەروھە ناوى ئەم كەسايەتى و بىرمەندەنى كەلە ناو بابەتەكاندا ھاتوون و باسيان لىكراو، تەرتىپ كراو و خويئەر دھتوانى لە كاتى بىويستدا بۆيان بگەپتەمە. لەمگە ئەوھىدا ھەول درلوە بۇ ھەندى لەم وشانەنى كە رەنگە بۇ خويئەر نامۇبىن، پاخود بۇ ئاگادارى زياتر، ھاوتى ھارسى و ئىنگلىزىيەكانىشيان دابىرئىت. ديارە ئەو وشانە ماناى لەمە زياترىشيان ھەمەو رەنگە وشەيمەكان ھەمەن، چەننىن ماناى جۇراوجۇرى ھەمىت، بەلام ئىمە زياتر ئەم وائەمان بۇ نووسىوئەو كە لە ناواختى بابەتەكانى ئەم كىتئەدا مەبەست بوو. دېسانەو چەند وشە و زاراو و كەسايەتەشمان ھىناو كە لە دەقى كىتئەكەدا نىن بەلام لەبەر ئەوئە پىئوندى راستەوخۇيان بە بابەتەكانەو ھەبوو، بە بىويست زاترا دابىرئىن. لە دوايىشدا سوپاسى كاك شۇرپ شوانرۇنى ئەكەم كەنەم كىتئەيان ھى ناساندىم و ھانىيان دام وەرى بگىرپەمەو بۇ كوردى.

فەرشىد شەرىفى — پاوۋە 2003

فەسلئى يەكەم

دامەزرىنەران و سەرھەئدانى كۆمەئناسى

سەردەمى دىرىن و چاخەكانى ناوېراست

گرنگترين پېشكەموتنەكانى زانستى دەربارى دياردە كۆمەلەيتىيەكان، لە سەردەمە پېر قەمەرائىيەكان، پان لە كاتى تىرپانمان لە سەر قەمەرائىكى تاپەت ھاتوونمە ناراو. واتە: كاتىك كەپرووداومكان لەجوارچىنە ناسايەكانيان تىپەرپو، پىگا چارە گەلى ناساپىش ھىچ كارىگەريەكان لە سەريان نابىت. ھوونكە بە شىوھىكى خۆرسك تەنھا ھاومان لە گۆرەنكارپەكانەو لەناو دەرگاھەكى بىن جموجۆل و چەق بەستوودا، شتىكى ئەموت، سەرنجمان بەرە ولا، خۆى راناكشيت. لە كاتىكدا ئەو پووداوو بارودۇخە پېشېبىنى نەكرامەكانن كەتەبە ھۆى ئەندىشەو داھىنان و ئال و گۆرى فېكرى. كۆمەلئاسى تەنھا زانستىكە كەھەر لەسەرمەتاي دەرگەموتنەپو، بەردەوام لە سەر شتومكە بگۆرەكاندا لىكۆلەنەو و توپۇزىنەو كىردو و ھەموو قۇناغە گرنگەكانىشى بەھۆى شۆرشىكى كۆمەلەيتىيەو ھاتوونمە ناراو. بەلام ئەو بەتەنھا بەس نىيە كە قەمەرائىك پووبدات و بە ناسانى پېشكەموتن بەدەست بىت. مەرجى بىر كىردنەو سۇسپولۇزىك ھەبوونى گرووپگەلى فەرھەنگى و "قەزەپەكى پۇشنىرەنە" پە كە لەسەر ئەو گرەمانانەى كە ھەلقولۇى تافىكارپەكانن، بگۆلنەو، ھىالەوھش تارادەپەك لە نازادى فېكرى بەھرمەنلەپن، ئەگىنا ملكەجى رەوتىكى داخراو بەدوادا چوونىكى زۆرەملانە دەپن و ناتوانن ھىچ رەخنە، پان تىۋرىكى داھىنەرەنە بەيئەنە ناراو.

بارودۇخىكى لەو جۆرە - كاتى كە لە سەردەمى پېر لە نازاۋى شەرەكانى "پلۇپۇز"دا قوتابخانە گەرە قەلەمىيەكانى سۆفستاپەكان، ئەمرەستو، ئەفلاتوون و.... دەرئەموتن! بۇيەكەم چار لە پۇناندا ھاتە ناراو.

كۆمەلناسى نەينى

ھەممۇ كۆمەلگاپەك جۆركۆمەلناسىيەكى نەينى تىداپە كە باپەخى
پەكجار كەمى پى ئەدرىت و بەدەگمەن ناۋرى لى دىدرىتەۋە. ئەم جۆرە
كۆمەلناسىيە تەنانت لە ناو سەرمتاپىترىن رېڭخراۋمگانىشدا و ھەروەھا
لەناو ناشارستانىترىن و بەرتەسك ترىن گروۋپە نىنسانىيەكاندا، بە
شۈۋەپەكى نەينى گۈنجىندىراۋە. پىدەچىت دىب و نەرىت، مافەكان (پاساۋ
ھوكەمەكان)، رېڭخراۋە بىنەمالەپى و كۆمەلەپەتتەپەكانى ھەر كۆمەلگاپەك،
كەم تازۇر، راستەوخۇ بە ھۈى ھەندىك لە "بىدەپەت" و پىرنىسىيەكانەۋە
ھاتىپتەنە ناراۋە. كەۋتە، پەككە لە نەركە بىنەرتتەپەكانى كۆمەلناسى و
مىزۇو، جىيا كىرنەۋى نەۋ پىرنىسىپانەپە لەۋ كۆمەلە باپەتەنى كە
لىكۈلنەۋەپان لە سەر نەكەن.

بىر كىرنەۋەپى مەپەلەۋ كۆمەلناسى و بىر كىرنەۋەپى پاساۋ دەرانە

گەپەدە و مىزۇۋونۋوسە پۈتەنپەكان، تا رادەپەك رۇژھەلاتى دىرىن و
رېڭخراۋە كۆمەلەپەتتەپەكانىيان بۇمان ۋەسەف كىردۈۋە، لە پۈۋون
كىرنەۋەكانىياندا ۋادىرەكەۋىت، كە ئەندىشەۋ پىداۋىستىيە مەزھەبىيەكان،
لە ژيانى خەلگى ئەۋ ناۋچانەدا گىرنگىيەكى زۇرپان ھەبۈۋە. بۇ ئەۋونە
"ھىرۋەت" ئەۋە پىشان ئەدەت كە نايدۇلۇژپاى مىسرىيەكان، پاساۋى
دەھىتەپەۋە بۇ ئەۋ رېڭخراۋە كۆمەلەپەتتەپەكانى خۇپان كە لە سەر بىناغەپى
مەزھەب دامەزراپۈۋون. زىنجىرەپە ۋە پاپەپى خۋاگان، ۋەك زىنجىرەپە ۋە
پاپەپى تاكەكانى كۆمەلگا و ناھىرەننى سەرزەمىنى مىسر، فەرمانىكى ئىلاھى
بۈۋ و ھىرەۋىنىش كە بە پىۋەندەگەپى نىۋان دۈۋ جىپەان لە ھەلەم ئەدرا،
بۇخۇى خۋاپەك بۈۋ. سەرمەنجام، ژيانى دۈۋى مەردىنىش دىرژەپى ھەمان ژيانى
دنىپاى بۈۋ. ئەم باۋەپەپى دۈۋاى، گىرنگاپەتەپە تەرم و مۇمپاى كىردن و
ھەروەھا فەراھەم كىردى ھەممۇ ئەۋكەرمەسانە لای مىسرىيەكانەمان بۇ
دەرنەخات كە بۇ ناساپىش ژيانى دۈۋى مەركە پىۋىستەن. ئەم چەمكە تەۋاۋ
مادىيەپە ژيانى دۈۋى مەركە كارىكى ۋاى كىردۈۋە كە دىرىنناسان بىتۈۋان

ژيان و نەندېشەى مىسرېيەكانى سەردەمى دېرىن، باشتەر لەو كۆمەلگەنى
كە لە ئاوجوون، وئنا بگەن.

كۆمەلگا ھىندوۋەكان، تەنانەت دېرىن ترېنېشيان، قەلسەفەپەكى
كۆمەلەپەتتېيان ھەيە كە وابەستەپە باۋەرە مەزھەپىيە
برھماپەكانن. لىۋلۇژى (زانستى خواناسى) ھىندوۋش، سەرھەى
ھەموو كۆت و بەندى ئەفسانە و خورافەكانى، لەو پوۋەو كە
دەرنجامى باۋەرە كۆمەلەپەتتېيەكانە، بە بەشىك لە راستىيە
كۆمەلەپەتتېيەكان ئەزمىردىت. سىستىمى سەندىكەپى، بناغەى
سەرھەى ئەو كۆمەلگەنەپە كە، قەلسەفەى برھماپى تىپايدان برھەى
ھەپە. پوون كەرنەموە و رافەكارىيە جۇراۋجۇرەكانى ھىندوۋەكان،
سەپارەت بەپوونى سەندىكەكان و ئەو ئاكامانەى كە لىيانەو
بەدەست دەھىنن، سىستىمىك دەھىننە ئاراو كە ئەتوانىن بە
باشترىن شىۋە لە سەر بىنەماى مەزھەپى و سىمبولىك و لە ھەمان
كاتىشدا لەگەل پەرنەسبە مادى و پېشەپەكاندا بېگونجېنن.

ھەروەھا چەمكەلى سۆستىۋلۇژىك لە ئاۋ ئەو پەرنەسبە و
باۋەرەپەنى كە بەسەر دەزگاكانى كۆمەلگا گەرنەكانى ئەمەرىكەى بەر
لە "گرېستۋف گلۇمب" دا زال بوون، زۆر سەرنج پاكىشن.

رەنگە پەھەندى بىنەپەتى و تاپەپەتى كۆمەلگا رۆژھەلاتىيەكانىش،
لەم مەسەلەپەدا بىت كەنەتەنە دەزگا كۆمەلەپەتتېيەكانىيان لە سەر
بىنەماگەلى مەزھەپى دامەزراپو، بەلكو ئەم دەزگانە بەدەرنەزى
راستەوخۋى جىيەنەپەتى بالتر لە قەلەم نەدران. پاشاپەكى پەرزەش،
پەپەندى نېۋان دوو دىپاى دابىن دەكرد و لە ھىندىستان دا رۆلەپەكى
لەو جۇرە، لەئەستۋى سەندىكا برھماپەكاندا بوو. تەنانەت لە
فەدالەپەزى راسىۋنالەپەتى جىنى كلاسېكدا، ئىمپەراتور، كورپى
ئاسمانەو، لە ژاپۇندا مەكادۇ بەخوا ئەزمىردىت. لەگەل نەوھشدا،
بىرەنەندە كلاسېكەكانى چىن، زىاتەر بىرەپەن لە مەسەلە

کۆمهلاپیتیهکان نه کردهوه، بهلام له قازانج خوازییهکی (utilitarisme) سنووردارو جوژه بیر کردنهوی بی بزمیانه بهرانیر نازاری تاکهکان و به تایبته ژنان، تییان نهپرانند، که نهو بیر کردنهوشیان به هۆی که متمرخه میانهوه بوو.

كه واته بهمه بهمستى پټكهاڼى كۆمه لئاسى، تىرپاماننىكى
 سۆسپولۇژىك كه به لانى كه مەو، تا رادەپەك دورو له كۆت و
 بىندگەلى مەزھەبى بىت، به شتىكى پټوپست دەرزنرىت. لاپەنى
 تاپبەتسىته¹ (Cil'c) مگانی پۇنان، برىتىپەله وىكچوونى باومرگەلى
 مەزھەبى و شان بىشانى ئەووش، ناكۆكى له نىوان رىكخراوه
 سىاسىيە مگاناندا. بوونى كۆمه لگاگەلىكى جۇراوجۇرى له و جۇره كه
 مافى برىارى چارەنووسىشيان هەپە — واته سىتەسەرەكپەمگانی
 پۇنان — وەك پټوپست سەرنجى ئەو گەسانەى كه بهپەگەم
 دامەرزىنەرانى كۆمه لئاسى له قەلەم ئەدرىن، بەرەولای خوى
 راكشاشا.

دامه‌زانی کومه‌ئناسی‌یه‌کی نیستد لالی

سوڤستايه کار

یەكەمین فەیلەسووفانی یۆنان كە سەرھالی مەسەلە كۆمەڵایەتیەكان بوون، سۆفستاییەكان بوون. ئێمە زۆرتر بەھۆی نووسراوەكانی لە رووی نووسینی نەیارەكانیانەوە، ناسەوارەكانیان دەناسین. بێروپای سۆفستاییەكان ھەر لە ئەھلاتوونەوە تا ئەرێستۆفان تەنھا بە مەبەستی رەخنەلێگرتن و گائە پێگەردن، باسیان لێدەكرا بەلام ئەو نەندیشانەي كە خراونەتە پالێان، ھەر جیھەك بن، ئەو مەسەلەيەكی ناشكرایە كەتەنھا ئەوان بوون كە بۆ یەكەم جار دەرگیان بەگرنایەتی میتۆدی زانستی لە بواری مەسەلە كۆمەڵایەتیەكاندا كرد. واتە؛ تێروانین و بۆجووون، بھراوردكردن و رەخنە گرتن. سۆفستاییەكان، ئیستدلال گەلی

ناسایی، ئەفسانە و خورافەو بەوتەى بېكەن Tribus – Idola يان
 پەسەند نەئەکرد و پاشماوەى باوەرە کۆنەکانیان بە شتىكى بى
 باهەخ دائەنا. هەر چەند سەرەراى گەشەکردنى فراوانى بازارگانى و
 فېكرى ئەسینا، لە ناو رێكخراوە کۆمەلایەتییەکانى ئەم سێتەدا
 بوونیان هەبوو. بناغەى بیروپراکەکانیان، دۆزینەوێ یاسایەکی
 سەرووستى بوو کە لە سەربەنەمای رێزبەنەکانى تاکەکانى مەرووف
 راپوستابوو. سۆفستایەکان، پشەتوانییان لە تاکیک ئەکرد کە لە
 کۆمەلگا دێرینەکاندا بە تەواوتى مەلکەجى سێتەبوو و ئەیانەوێست
 لەم وایەستەییە رێزگارى بکەن. لایەنێكى مۆدەرنى دیکە ئەومێه کە،
 هەموو بیرکردنەوێ و تۆنیزنەوێکانیان هەلەوولای ئەندێشە گەلى
 ناکارى (ethique) یوون. واتە بەکسانى خواز یوون و لەگەڵ
 کۆیلەتێ و ناسیونالیزمى تەسك بێنانهى سێتەکانى یۆنان دا
 دزایەتییان ئەکرد و تا پێش ئەو سەردەمە میژوووییە، هیچ
 مەسەلەمەك بە گوستاخى و نازیەتییەکی لەو جۆرە — کە دواتر
 بوو بە شتىكى تايبەتێ نوخبە یۆنانییەکان — نەخراپوو بەر
 لێکۆڵینەوێ. ئەم گوستاخى و نازیەتییەش، لە شوپێنێکدا کە
 هەلسەفە رۆخسارێكى بێجەل پێچ و ئالۆزى هەبوو، شتىكى نیجگار
 ناسایی بوو. سەرمەنجام رەخنەگران و سۆفستایەکان سەرمەنجى
 بیرمەندانیان ورووژاند و خستیانە پال دیاردە کۆمەلایەتییەکانەوێ.

ئەفلاتوون (429-347 پ.ز)

پوختەى بیروپراکەکانى ئەفلاتوون لە ناو ناسەوارێكى سیاسیدا بە
 ناوى "کۆمار" کۆکراونەتەوێ، کە سیستەمێكى دیاردەى هەلسەفەى
 کۆمەلایەتێ رۆون دەکاتەوێ. ئەم سیستەمە بە شیۆمییەکی
 "نۆرماتیف" رێك خراوە. واتە؛ ئاراستەکەى بە شیۆمییەکە
 کەمەتوانرێ بە تێزێكى کۆمەلایەتێ لە هەلەم بەریت. ئەو، بە
 شیۆمییەك پێناسەى "سێتە" ئەکات کە ئەمى بێت، ئەك بە وەجۆرەى

كە ھەمبە. ئەھلاتوون زۆر بىر لەو مەسەلەمە ئەكاتەو ھە چۇن دەتوانىن لە ئازاومگىرپىيە سەخت و ترسناكەكان، ھەك ئەو شەمزاوتىيەى كە لەو سەردەمەدا ولاتەكمى داگرتىبوو، خۇمان بيارىزين. لىرەدا بە پىيى قەسەكانى خودى ئەھلاتوون، دەپىن رېكخراوكانى سىتە بە شىومىەكى نەگۆرو عەقلانى رېك بخرىن.

دەتوانىن بلىنن لە ئەھلاتوون بەولاو، لايمنى تايبەتى فەلسەفەى كۆمەلگا نەومىەكە ئازاومگەلى جۇراوچۆر و ھەروھا ھىواپەت بە باشتر بوونى دەرئىجامەكانىان، ئەمبىتە ھۆى ورووژاندن و كامل بوونى كۆمەلگا. ئەھلاتوون بۇخۇپاراستن لە بىئ نەزمى، گەپانەو ھە رېكخراو كۆمەلەتەتە كۆنەكانى يۇنان بە پىويست ئەزانىت. ئەو نموونە زىندوویمى كە دەستنىشانى دەگا، بناغەى حكومەتى ملھۇرانە و ئەرىستۆكراتىيانە و سەربازپانەى "ئىسپارت"ە. بەبىرورپى ئەو، ئەبى پىئومندى نىوان سىتەمگان كەمتر بىت و بەرانبەر بەرۇشنىرانىش ھىندە رەشپىنە كە شاعىران ھەك ھۆكارى ھەپەجان و نۇپخووزى رەت ئەكاتەو و لەسىستى سەندىكاسى پەشتىوانى ئەكات و لە ئاكامدا، بۇ خۇپاراستن لە ئاھاوسەنگى ئابوورى و سىياسى، ژمارەى دانىشتوانى "سىتە"ى نموونە، كەبە ھىچ شىوھەمك نابى ئەو تىبەمپەت. دەس نىشان ئەكات و لەو باومرەدەپە كە بەرپەرسان، بە مەبەستى راکرتنى ژمارەى جەمماورى خەلك و پەركردنى ئەو بۇشاپەى كە بە ھۆى جەمگ و نەخۇشى و كارەساتەمگانىتر ھاتۆتە ئاراو، ئەبى ژمارەى نىزدواجەكانىش دەس نىشان بگەن. تەنانەت لەومشى تىپەپاندوو و ئەلى ئەو كەسانەى كە تەمەن و ھەل و مەرجى لەبارى ياساپان نىيە و منالان ئەبى، ئەبى سزا بىدرىن.

سپیناس دەلى: "ئەفلاتون ئایدىيالىستىرىن و لە ھەمان كاتىشدا، رېالىستىرىنى تىۋرىسەنە سىياسىيەكانە." سۇسۇلۇۋى ئەفلاتون، لە سەربىناغەى رەوانناسى ئەو پادىستائە و بناغەى رەوانناسىيەگەشى، لىكۆلىنەومىيە لەسەر داخوازە چالاكە رۇحىيەكانى مەۋۇ. بە راي ئەفلاتون رۇحى مەۋۇ لە سى شت پىك ھاتوۋە: دىل، ئەقەل، ھەز (ھەز لە شتومەكە مادىيەكان).

لەم پىنومنىيەدا سەھامگىر بىوون بىرىتىيە لە ھاوسەنگى نىۋان ئەۋسۇ داخوازە. (ۋاتە، سەھامگىر بىوونىك كە بىرگىر لە تەقەنەۋە و رەھبەرايەتتىيەكان ئەكات) ۋە ئەم ھاوسەنگىيەش، ھەلقولۇۋى سى خەسەلمەنى بىنەرىتىيە كە ئەگەل ئەم داخوازەدا تەبان، ۋاتە، "ئەتدال"، ئازايەتى و لىھاتوۋى.

پىنويستە ئەم ھاوسەنگىيە رۇحىيە لە ناۋ كۆمەلگادا پەنگ بىداتەۋە و كۆمەلىش ۋەك رۇحى مەۋۇ، لە سى سەندىكاي كاسىبكاران، جەنگاۋەرەن، دادۋەرەن و فەلەسوفان پىك بىت. بە پىچەۋانەى كۆمەلگاي فىۋدالى، كە تىايدا چىنى دەسەلاتدارى نەجىب زادە و رۇحانىيەكان، ھاۋكات بە فىۋدال گەلىكى گەۋرەش لە فەلەم ئەدرىن، ئەفلاتون مافى مولىكايەتى بۇ كاسىبكاران بىرەۋا ئەزانىت و ھەروەھا چىنە بالاكەن بىمەبەستى دابىن گەرنى بىرايەتى و دىلپاكى لەناۋخۇياندا دەبى جۇرە "كۆمۇنىتارىزم"² پىك بىخەنە بىۋارى جىبەجى گەرنەۋە و تەنانەت ئەم سىستەمە، بىنەمالەكەى خۇيانىش بىگىرتەۋە. ۋاتە ئەبى نىزدۋاجەكانىان ھەمىشە بە شىۋەى كاتى بىت و بە تەۋاۋەتى لە لايەن دادەۋرانەۋە دەس نىشان بىكرىت و مەنەكانىشىان پىكەۋە، بىرايەنەۋ بەبى ناگادارى داپك و باۋكانىان پەروەردە بىكرىن و پابەنرىن. بەم جۇرە ئەفلاتون، جىۋازىيەكى تەۋاۋەخاتە نىۋان ھاكەم و مولىكدارەكانەۋە.

ھەروەھا ئەھڧلاتوون تيۋرىكى ناومزەندەنى بۇ ئاۋامگىرى و شلمزاۋىتتيە كۆمەلەيتيەكان خستۋتەروو. بە برۋاي نەو، نەم ئاۋاۋە گىرپيانە، ھەلقولای سەردمە سياسيە دوابەدۋايەكەكانە، كە پىش ھەمووشتيك ھەلقولای بەرمنگارى ساپكۈلۈزىكى ۋەجەكانە لەگەل پەكدیدا. ھەروەھا پىنى ۋايە، گۇرانكارپيە كۆمەلەيتيەكان، بەھۋى دەسلەتدارى ناۋپەناۋ(متناوب)ى ھەندى لە گروۋپە ساپكۈلۈزىكە ھەميشەپيەكانمۋە ھاتۋنەتە ئاراۋە كە برىتتىن لە، دادبەرۋەران، پلەو پاپەخۋازان، پلۋتۋكراتەكان³، جەوسىنەرەن ۋەملەۋران. ئەھڧلاتوون نىۋان رۇحييەى دەۋلەت و تاكەكان، پىۋمىندىيەكى مەنتىقى بەدى ئەكات: "ۋەك جۇن دلى ئىنسانەكان جىپاۋازپان لەگەل پەكدیدا ھەپە، حكۈومەتەكانپش جىپاۋازن. كەۋاتە جۇرەكانى ھەرشتيك ھەر جەندە پىت، جۇرەكانى ترىش ھەر ئەۋمەندەپە."

نەرەستۋو (322-384 پ.ز)

پىروپراكانى نەرمستۋو نەرمۋنپان ترن لە ئەندىشەكانى ئەھڧلاتوون و لە ھەمان كاتدا ۋاقىع پىنانەترو ەھڧلانى ترىش. ئاسەۋارە سياسيەكەى نەرمستۋو لەم بۋارمدا كىتپىكە بىناۋى "سىاسەت" كە تىاپىدا، رىكخراۋى سياسى و داۋودەزكا كۆمەلەپەيتيەكانى ھەموو "سپتە"كانى پۇنان و ھەندى لەو جۇرە حكۈومەتانە، بە تاپىمەت "كارىال" بە شىۋەپەكى گشتى و ھىاسى ئەخاتە بەر پافە و لىكۈلپنەۋە.

ژمارمەكى زۇرى راۋبۇجۋونە سۇسپىۋلۈزىكەكانى نەرمستۋو، ھۇرمىكى كلاسپكىان لەخۇگرتۋوۋە. لە ھەموۋپان گىرنگىر ئەم پەرمىسپەپە كە ئەل: "مروڧ ئاۋەلتيكى سياسيە". ۋاتە ھەرگىز بەبى زىپانى كۆمەلەپەيتى نابىت. مروڧ بۇ مانەۋە و پاراستنى زىپانى و ھەروەھا كامل كىردنى ئاپدپاكان و ئەو ھىزە ئاكارپيانەى كە دۋا

نامانجیمتی، ناتوانیت به تنهایی هیچ کاریک بکات و بوونی خوئی
بسه لمینیت. نمرستوو پئی لهسهر کاریگهریتی "ناو و ههوا" له
سهر سیکۆلۆژی کۆمه لایهتی دانه گریت. ههرومهابه نه ماله به باشرین
گرووی سهرمکی کۆمه لگا نهزانیت و ههر لیرموه بیروپاکانی
ئەفلاتوون رمت نه کاتهوه. چوونکه ئەفلاتوون، بنه ماله به تیکدیری
ئهو به کگرتووییه له ههلهم نه دا، که دهبی له ناو ههموو
نه ندامانی سیه به گدا هه بنیت و نه پووست له پۆتۆپیا کهی خۆیدا له
ناوی بهریت.

باومرگه لیککی بنهرتی تریش که دواتر هه موویان بوون به نیلهام
به خشی هوتا بخانه جوراوجۆره سۆسیۆلۆژیکه کان، له ناو
ئاسه وارمکانی نمرستوودا به دی دهکرتین. گرنگترینیان نه مانه ن:
نمرستوو کۆمه لگا به بوونه مومرکی زیندوو ئەشو به یینیت که
گریدراوه به یاسای زاوزی و پیگه یین و ممرگه وه. نهو، لهو
باومرهدایه که گۆران و و مرگۆران، شتیکی پیوسته بۆ ژهانی کۆمه ل.
کۆمه ل له توخمه گه لیککی ناویکچوو پیک هاتوو که هه مان نهو
توخمانه، پیک هیتیری پلهو پایه و دهولمت و دابهش کردنی
کاریشن. نه م حالته سیستمیکی هاوسهنگ نه هینیتته ناراو و نه م
هاوسهنگیه کاتیک له ناو دهجیت که:

1- به کیک له توخمه گانی سیه له پرووی ژماره وه له جاو
توخمه گانی دیکه دا، زیاتر گه شه بکات، یا...

2- رادهی جه ماومری خه لکی به گشتی، به شپۆمه کی به مرچاو
زیاد بکات. لهو حالته دا، به وتهی نمرستوو، ئیدی ریکخراوه
کۆنه کان به مکه لکیان نایم، چوونکه ههر ریکخراویک دهبی له مکه ل
ژماره ی جه ماومرگه دا ته بابیت به مینچه وانه شه وه.

نمرستووش وهک ئەفلاتوون و به گشتی وهک سۆقرا تییه گانی
دیکه، هه میشه ترسیان هه بوو له ویرانکاری و بێ نه زمی گه لیک که

له سەردەمی ئەودا، زۆرجار سێتەکانی یۆنانیان ئەشلەزاند. ئەو ئەم شەژاوتییە بە هەلقولای نالەباربوونی بارودۆخ لە قەلەم ئەداو لەو باوەڕدا بوو کە یاسا دەبێت هەول بەدات چاگسازى تیا بکات. لەگەڵ ئەوەشدا، پێکخراوێکی یەكسانی خوازی لە وەجۆرە، تەنها بەدرێژە پێدانی زاوژن و وەجەخستەنەووە لە توانادا بوو. بەوتەى ئەو، ئەگەر بیا ئەوێت سەروەت و سامان و نێمکانات کەم بکەنەووە، دەبێت پادەى زاوژن کەم بکەنەووە، ئەگینا ناهاوسەنگیەکی دیكە دێتە ئاراو. لە ئاکامدا، چینیکی هەزار سەر هەلنەدات و ناتوانی رێ لە شۆرش کردنیان بگیردریت⁴.

ئەمرستوو کە زۆریە کات باوەڕى بە ئازادی هەمەلایمەنى ناکاری هەبە، بە پێچەوانەووە، یەگجار سەختگیرانە و مل هۆزپانە لەگەڵ مەسەلەى جەماوەرو ژمارەى دانیشتوان هەلس و کەوت ئەکا. ئەو تەنانت تەمەنى زاوژن کردیشى دەس نیشان کردووە و بۆ هەندى بارودۆخ بەشتیکی نیجبارى لە قەلەم ئەدات و بۆ هەندى بارودۆخى دیکە، قەدەغەى ئەکات و ئەمەر بە لەبارخستنى منال، پان منال کوژى ئەکات. سەرمەجام لە پروانگەى سايکۆلۆژیەووە، بە بیروپرای ئەمرستوو، بناغەى ژپانى کۆمەلایەتى، هاوێشەى و هاویرایى بێرو هەزمەکانە کە خۆى لە خۆیدا ئەمبێتە هۆى هاوکاری کردنى نیرادەى تاکەکان لەگەڵ یەکدی دا. کەواتە، راپۆژکارپێک کە پێش لە بێرپاردانیکی بە کۆمەل ئەنجام ئەدریت، لە پرووی حییمەتییهووە، لە راپۆژکردنیکى تاکەکەسى زیاتر، هیچ نیە. بەوتەى ئەمرستوو پادەى لێپاتوووی و عەقلائییهتى تاکى کۆمەلایەتى، گرێدارووە بەزۆرایەتى ئەندامانى کۆمەلگا و فراوانیى ئەزموونەکانیان..

تووسیدید (نزیكەى 460-395 پ.ز)

ناسەوارەگەى تووسیدید "مێژووی جەنگى پلۆپۆنز" جگە لە گێڕانەووەی رووداوە مێژووییهکان، هەندى لایەنى گرنگتریشى هەبە. تووسیدید نەتەنها رووداو و کەسایەتییه گەورەکان نەخاتمەر راپە

و لىكۆلىنەۋە، بەلكو ھەۋل ئەدات بە ئىستىدلالەۋە باس لەپرووداۋە
مىزوۋىيەكان بىكات. ئەۋ، سەرچەم داخوۋامكانى مەۋقە ۋ ھەرومھا
ھىزەمكىنى بەشدار لە شەرى گرىنگ ۋ شەۋاۋى پلۇپۇنز — كە لە
ھەمان كاتىشدا بەھۋى ۋىرانىۋونى پۇنانى دېرىن بەدەستى خۇى،
بە پەكىك لە خالەكانى دەسپىكرىنى مىزوۋ لە قەلەم ئەدرىت —
ئەخاتە بەر پاقە ۋ لىكۆلىنەۋە ۋ لەم پروودە لە راستىدا
"مىزوۋى جەمكىنى پلۇپۇنز". بىناغەى قەلسەقەى مىزوۋى
دامەزاندەۋە.

گرىنگايمەنى بىناغەدانەرانى كۆمەلەنسى لە پۇناندا

پاقەكرىنى بىناغەدانەرانى سۆسىۋلۇۋى لە پۇناندا، گرىنگىيەكى
يەگجەر زۇرى ھەيە، چوونكە سەرچەم قوتابخانە سىياسى ۋ
سۆسىۋلۇۋىكە دوايەكان، بەردەۋام دەستە ۋەخە بوون لەگەل ئەۋ
ھەلۋىست ۋ داخوۋانەى كە ئەۋان دەسنىشانىيان كەردىۋون.
ئەھلاتوون، نوپنەرى ۋىستە جىدىيەكانە، واتە ئەۋەز ۋ
خوستانەى كە دۇى ئازادى ئىختىيار ۋ رەسەنايەتىن. بە بىرواى ئەۋ،
تاك بەجەستە ۋ رۇخەۋە، سەربەسىتەيە. تەنانەت لەۋ بىروايە دايە
كە دەبىى بىنەمالە — كە لە روانگەى ئەۋەۋە، بەھۋى
"ئەندىۋىۋاليزم" بوونىەۋە، دۇى رۇخى ھاۋىيەتە — لە ناۋبىرىت.
ھەرومھا دەۋلەت بە تەنھا خولقۇنەرى ئاكارو ماف ئەناسىت ۋ
گەرپانەۋە بۇ بارودۇخى بەرتەسكى ژيانى سادەۋ ساكارى سەرھەتايى
پېشىنار ئەكات ۋ دۇايەتى ھەرچۆرە پېشكەۋتەنىكى كۆمەلەيەتى
تاكەكان ئەكات. بە بىرواى ئەۋ، زىجىرى پەلە ۋ پاپەكان دەبىى ۋەك
سەندىكاگەلى بىن جەۋجۇل ۋ ھاۋشىۋەى ئەركى دىيارىكراۋى
كاربەدەستان، جىگىر ۋ سەھامگرتوۋ بېت.

بەلام ئەرەستوۋ بىرواى بە خواستىكى پېچەۋانەى ئەۋە ھەيە.
بە بىرواى ئەۋ. زانستى كۆمەل پېش ھەۋو شتىك زانستىكە كە

لەسەر بناغەى تىرپوانىن دامىزراو. كۆمەلگاكان دياردەگەلىكى
زىندوون كە جوولانمەو، سەرمكى تىرىن تاپىمەندىيانەو
جىاوازى ژىنگە و جۆرى پىكها تەپان نەبىتە ھۆى فرەجەشنى و
نالوزكاوتىيان.

بىرۆكە سۆسۈلۈزىكەكانى رۇمىيەكان

سەردەمى بىرگەرنەو و تىرپامانە بىنەرتىيە سۆسۈلۈزىكەكان، پاش
نەرمستو تەقربىمەن كۇتايى ھات و شىو بىرگەرنەو ھى پۇنانى، ھەندى
شىو ھى تىرى دەست پىكرد.

رۇمىيەكان ھىچ جۆرە باومېرىكى تازەو گىرنگى سۆسۈلۈزىكىيان
نەھىناپە ناراو. بەلام داگىردىنى ولاتگەلى دوورە دەست و توانى
لىكۆلىنەو لەسەر داب و نەمىرتى پىكخراو كۆمەلەپەتتەيەكانى
گەلانى دىكە بۇ رۇمىيەكان، ھەك لىكۆلىنەو لەسەر ژىرمەنەكان لە
لايەن "تاسىت"و، زۆرەپە كات، لىكۆلىنەو سەبارەت بە "گلو"كان
لە لايەن "سزار"و، بو ھۆى نەو كە جۆرى بىرگەرنەو ھى رۇمى،
رۇلىكى گىرنگ لە بوارى سۆسۈلۈزى رافەكارانەدا بىگىرپەت. شىو
بىرگەرنەو ھى رۇمى زىاتىر لايەنى پىراكتىكى ھەبوو. رۇمىيەكان،
و ھەكوو جىنىيەكان، ناكارخواز گەلىكى گەورە ھەك "سپىرۇن" و
"سپىنك" پان ھەبوو. بەلام لە ھەمووى گىرنگەر، رۇم،
نىمپىراتوورىيەكى راستەقىنەمى خولقىنەرى مافە مۇدېرنەكان بوو و
وردە وردە بناغە سەرمكىيەكانى نەو مافە مۇدېرنانە، لەماو ھى
جەندىن سەدە نەزموون و پىراكتىكدا، دارىشت. بەم جۆرە مافى
بەرتەسك و سەرمناپى جارەن، گۇرا بە ماھىكى پىراكتىكىتر و ھوولتر
و پەرمىسىب گەلىكى زۆرى لى دروست كىرا كە دواتر ھەك مافى
خۇرپىسكى(ھەترى) ناوېر كىران. نالىرەو دەتوانىن دەرك بە
گۇرەنى لەسەرخۆى بارودۇخى گشتى مۇرۇف و پىوھەندىيە
كۆمەلەپەتتەيەكان بىكەين. بىروباومېرگەلى زال بەسەم نەم
پىوھەندىيانە، ھەروەك وتمان. لە پەلى پەكەمدا جۆرە

سۆسیۋلۇژیيەكى راستمىقەنە ۋ ئەم سۆسیۋلۇژیيە، بە شىۋەى
 شاراۋە پا خود ئاشكرا، ھەمىشە لە ژۇرخانى رىتكخراۋە
 كۆمەلەپتەيەكاندا كە لە راستىدا، ھەقىقەتى سىستىمى
 ئايدۇلۇژىكىيەتى، بوونى ھەيد.

كۆمەلناسى دووانە (Dualiste)

شۆرشى مەسىئەچى

رىتكخراۋە كۆمەلەپتەيە دېرىنەكان، لەرووى كۆپلەنارىيەۋە،
 لەگەن رىتكخراۋە كۆمەلەپتەيەكانى نىستادا جىاۋازىيەكى زۇربان
 ھەيە. كاتىك كە ئىمە سەبارەت بە رىتكخراۋە كۆمەلەپتەيەكانى
 دىمۇكراسىترىن سىتەكانى پۇنان ھسە دىكەين، نابى ئەۋەمان لە
 بىرىچىت كە تەنھا ژمارىيەكى يەگجار كەمى خەلكى، لەو
 رىتكخراۋە بەھرمەند ئەبوون و كۆپلەكان، لە ھىچ مافىكى
 كۆمەلەپتە بەھرمەند ئەبوون. جىا لەۋەش لەشارستانىيەتە
 دېرىنەكاندا، سىستىمىكى - كەم تازۇر - وشك و بىزۇخ لە ئارادابوو
 كە ھەنوۋكەش پاشماۋكەى لە ناۋ دانىشتۋانى ئۇقيانۋوسىيە
 ھەروھە پەش پىستەكانى ئەفرىقا و ھىندىستاندا دىبىنرەت. بەلام
 "بۇتۇنۇم"⁶ ھەندى مافى دىيارى كەردىۋو كە لەجاۋ
 ئەۋسۈنمەتەكانى ئەۋ سەردەمەى كە تىيادا دىۋى، يەگجار مەۋۇ
 دۇستانەبوو. تۈندۈ تىۋى كەردن بەرانبەر ئاۋەلانى ھەدەغە كەرد و
 پەرنىسىيەكانى يەكسانى خۋازى پەردە پىدەنا و ھەرمانى دا كە وردە
 وردە كۆپلەكان ئازاد بىكرىن. بە پىنى ئەۋ پەرنىسىيەنا، كۆپلەدارى
 تەنھا بە شىۋەى "كاتى" رەتى پىندرابوو. "سەنت پۇل" ناسراۋ بە
 "ھەۋارى ئەجىپزادە"ش، ھەندى ئىۋولى خۋاپەرەستى لە ناۋ
 رىۋپەسم و داب و نەرىتى كۆنى جۈۋلەكەكانەۋە، ۋەك رىۋپەسمى
 ھۈربانى كەردن و ھەندى خۋرافاتى دىكەش، ھەلەنجا. پەسەند
 كەردنى مەسىئەچىيەت، بە لە ناۋ بىردىنى ئەسلى زىجرەى پەۋپاھى

خوځاگان، که به رهنگدانه‌وهی خوۍ له ژپانی کۆمه‌لایه‌تیدا، بۆ سیستمی سه‌ندیکاگان و شتانی له‌و جوړه پاساوی نه‌هیتایه‌وه، بومه‌وۍ گۆرانکارییه‌کی بنه‌رته‌ی له‌ ناو ریکخراوه کۆمه‌لایه‌تیه‌کانی نه‌و سه‌رده‌مه‌دا. هه‌روه‌ها له‌به‌ر نه‌وه‌ی که هه‌روهاگه‌نسه‌ی بۆ خواپه‌کی تاقانه (واحد) نه‌کرد، هه‌موو ئینسانه‌کانی لای نه‌و خواپه به‌ په‌کسان نه‌زانی. هه‌ر به‌و هۆیه‌وه، رۆحی په‌کسانی خوازی، سه‌ره‌کی‌ترین لایه‌نی نه‌و جیهان‌بینیه تازمه‌بوو. له‌ لایه‌کی‌تسه‌وه، نه‌و باومه‌ر تازمه‌ش له‌ ږووی لۆژیکیه‌وه، هه‌چ سازگاریه‌کی له‌گه‌ن سیستمی سه‌ندیکاپی‌دا نه‌بوو، وه‌ نه‌م سیستمه‌ له‌وه‌ به‌دوا بناغه‌ ناپه‌دۆلۆژیکیه‌کانی خوۍ له‌ ده‌ست دا. "ماف" و "ناگار" یش گۆران به‌ شتانیکی گشتی و، نیدی سه‌ربه‌ سیته‌ یا گرووپیکي تاببه‌ت نه‌بوون و تاکیش به‌ په‌نچه‌وانه‌ی سونه‌ت گه‌لی دیرین، به‌ جه‌سته و رۆحه‌وه به‌ سیتسه‌وه گری نه‌دراوو و نه‌رکه‌ ناکاری و ناپینیه‌کانی، له‌سه‌رووی گوشه‌گریه (انزوا) سیاسیه‌کانه‌وه‌ بوون. نیدی ده‌ولت، ناگارو پاسای دروست نه‌ده‌کرد، چوونکه‌ په‌رمه‌سیه‌ سه‌ره‌کیه‌گان، ته‌نها له‌ ناو ریکخراوه‌ ناپینی و ئیلاهییه‌کاندا بوونیان هه‌بوو. نیدی هه‌یزو سه‌ره‌گه‌وتن، به‌ "ئامانه‌ی سه‌ره‌کی" له‌ هه‌له‌م نه‌ه‌دراو په‌یووستی به‌دی‌کۆمینت و به‌لگه‌ هه‌بوو. ورده‌ ورده‌ توندو تیزی کردنیش هه‌ندی پاسای له‌ خۆگرت و شیوه‌ی هه‌ندی جه‌نگی مونه‌ده‌بانیه‌ به‌ خۆوه‌گرت. مروه‌ دۆستی و به‌خشین و هاریکاری کردن و هه‌روه‌ها چاپۆشی کردن له‌ "جنیو" دانیش چووه‌ ریزی نه‌رکه‌کانه‌وه. لیه‌دا می‌زوو، نه‌نجام گری کۆمه‌لناسیه‌یه‌ی مه‌سیحیه‌یه‌تی، خسته‌ نه‌ستۆی "سنت ناگۆستین".

سنت ناگۆستین (354-430ز)

ناسەوارمكى سنت ئاگۇستىن لە يەككە لەسەردەمە ھەرە
 دراماتىكەكانى مېژووى مۇقۇندا نووسراوۋە. لەو كاتەدا، رۇم لە لايەن
 "ئەلارىك"⁷ موۋ داگىركراۋ، دارووخان و وئىرانىيونى شارىك كە
 چەندىن سەدە بە پايتەختى جىھان لە قەلەم ئەدرا، كارىگەرىيەكى
 يەگجىار زۆرى لە دواى خۇى بە جىھىشتىبوو.

لە لايەكى تىرىشەوۋە، ئەوانەش كە مەسسىيەتچىيان بەسەند
 نەگەردىبوو، بەدەربېرىنى ناپەزىسى، ئەم شەمۇاۋىتچىيان زىياتر كەرد و
 بىرمەدەم ئەم قەسەمەن دىمەكەرد كە "بەجى ھىشتىنى خاۋاكانى پىشوو و
 پەسەند كەردنى مەزھەبى تازە، يۇتە ھۇى ھەلۋەشەنەوۋى رۇم". لە
 وەھا سەردەمەنىكەدا "سنت ئاگۇستىن" بە داخوۋاى ھاۋىپەكەنى،
 نووسىنى بىرەمە مەزەنەكەى خۇى واتە "شارى خوا"ى دەست
 پەتكەرد، كە لە سالى 412 تا 426ى زاپىنى تەرتىمى كەشا.

شارى خوا، تىكەلۋەتكە لە سەرجەم شارستانىتى دىرىن و
 تىرۋانىيەكى گەشتى لەسەر مېژووى رۇم. تەنھا لە پرووى
 سۇسۇلۇزىيەوۋە، زۆرىيە ناپەدا و روون كەردنەوۋەكانى ئەم ناسەوارە،
 پاىەى دادەرى كۆمەلناسى نوئ پەك ئەمەنىيەت. ھەموو ئەم
 باۋەپەنەى كە دواتر پۇلتىكى گەنگەيان لە ئەستۇگەرت، وەك، ماقى
 خۇرپەسكى، ھەفەنىيەتى پاشاپەتى بىنەمالەيى. نازادى خۇرپەسكى
 مۇقۇ، سەرجاۋەى دەسەلات و "جەبەرى" ياساى دەۋلەت و...، لەم
 كەتەبەدا كەۋتەتەمبەر پەقە و لىكۇلەنەوۋە. ئەم ناسەوارە ھەروەھا
 مەسەلەى ئاگادار بوون بە ھەفەنىيەتى "ئاسا"شى خەستۇتە روو و
 ھەروەھا لايەنە گەشتىيەكانى ئۇمانىزىمى⁸ — كە دواتر بوون بە
 بىناغە سەركەپەكانى ئەم دىپاردەپە — خەستۇتە بىرەپەس و
 لىكۇلەنەوۋە و پاشان باۋەپە ناپەدالىستىيەكانى خۇى سەبارەت بە
 كۆمەن، مەزھەب و پەلەۋپەيە كامىلەبوونى رۇخى مۇقۇشى روون
 كەردەتەوۋە.

سنت ناگوستين، سهارمت به جۆرى دهولمت، باومرگه ليكي تايهمتى
 دمرنه خستوو، تمنها له و باومرمدايه كه هوى بدمستموه گرتنى
 دمهسلاتى سياسى، بهرقماراركردى دادپهرومرييه. دهتوانين
 ناسهوارمهكى سنت ناگوستين به پردىكى نيوان شيوه بيركرندهوى
 دىرين و شيوه بيركرندهوى تازه له ههلم بدمين و به تايهمت له و
 پوووه كه لهخوگرى تيكهلاوتكه له شارستانىيهتى دىرين و
 شارستانىيهتى مهسئى و له ههمان كاتيشدا، پوونكرندهوى چۆنيهتى
 گوڤانى نهوى بهكم (دىرين) بۆ دووههم (مهسئى)، گرنگييمكى
 زۆرى هميه. شارىخوا، لهراستيدا، دوايهين بهرههمى گهورهى
 نووسمريكى رۆميه. له ناكامدا، دهتوانين بلين كه بيرۆكهكانى سنت
 ناگوستين كاريگهرييمكى زۆرى لهسهر پيكهاتهى دهولتمه مؤدیرنهكاندا
 ههيووه. زۆركهس نهوه دزمانن كه شارىخوا، كتيبي دلخوازى
 "شارلمانى" بوو و له ژيركاريگهريتي تيزمكاني نهو كتيبهدا،
 سياسهتنيكى گرتبوه پيش، كه كاريگهرييمكى بهگجار زۆرى لهسهر
 نايندى نهو رووپادا ههيوو.

پيشينانى كۆمه ناسى بهراوردى:

له ناو ناسهوارمكاني جوغرافى زانان و گمريدمكاندا به تايهمت له
 "هروڤوت" به دواوه، لهسهدى كى پيش له زايين، بۆ بهكم جار
 ههلسنگاندنيك له نيوان شارستانىيهتى پونانى و گهلانى پۆژهلات و
 نههريقادا بهرجاو دهكموت. ناسهواره ميژوووپيهكان و بهسهرهاتى
 گهلانى سهركهوتووش ههر له و سهردمه هاتنه ئارامو ههموو
 زانياريهكاني نهمرۆى نيمه سهارمت به "گل"ى دىرين و ژيرمن، له
 تمهسیرمكاني سزارو ناسهوارمكاني "ناسيت"موه (نزیکهى ك3- نزیکهى
 120)ن پيمان گهيشتوو.

نەم نەرىتە، لە چاخەکانی ناوەرپاستدا، سەرھتا لە لایەن جووگرافی زانانی عەرمبەموو وەك "ئەریسی" (نزیكەى 1099 - نزیكەى 1164 ز) و "ئەبى بىتووتە" ھەروەھا نووسینەكانى گەریدە گەلیكى وەك ماركۇپۇلۇ (1254-1323ز) پارێزرا و درێژى پێدرا. ماركۇپۇلۇ، بۆیەكەم جار رۆژھەلاتى دوورى لە كەتیبكەدا بەیان كرد، بەلام لەو سەردەمەدا ھەسەكانیان بە ئەفسانە دادەدنا، پاشان جیروك گەلى ئىسپانیولى سەبارەت بە داگیرکردنى دنیای تازەو ھەروەھا نەدەبیاتیكى بەرفراوان دەربارەى گەشتیاری و دۆزینەموكان (اكتشافات) ھاتە ئاراوە، كە لەسەمدى ھەمى زایینی بەم لاوە پەرسى سەند.

كۆمەڵناسى فائالىستى چاخەكانى ناوەرپاست

ئەو شتەى كە دەتوانین بە سۆسیۆلۆژى چاخەكانى ناوەرپاست ناوێرى كەین، زیاتر لەبەنىكى شارەوى ھەيە و بەداخەوە ئێمە ئەمڕۆ كەتیب گەلیكى سیستماتىكمان لەو سەردەمەو بە دەستەوە نییە، كە رێكخراوەگەلى كۆمەڵگەكانى چاخەكانى ناوەرپاستى خستبێتە بەر لێكدانەموو لێكۆڵینەموو، بەلام بە خۆیننەموو بەرھەمەكانى تێۆلۆژیستە گەورەكانى ئەو سەدە، دەتوانین پەى بەو بەرین كە "پەش بێنى مەزھەبى"، "جەپھانى گاتى" و ھەندى مەسەلەى لەو جۆرە، تەواو بەسەر شارستانیپەتتى ئەو سەردەمەدا زال بوو.

ئەبى خەلدوون (1332-1406ز)

بۆ درێژە پێدانى بێرۆكە سۆسیۆلۆژىكەكان كە دواى سنت ئاگۇستین بەتەواوەتتى لێك پەچراوون، ئەبوايە نزیكەى ھەزار سال چاوەرپوان بێن. ئەبى خەلدوون، لە ڕووى ھەریەو بە كەسایەتییەكى بەرجستەى رۆژھەلات لە ھەلەم دەنریت. لە ھەلسەفەدا خۆیننكاری (طلبە) ئەبى پوشت (لە ھەیلەسووفە گەورە ماتریالیستەكانى عەرمب) بوو. ئەبى خەلدوون، ئەو ڕووداوەى بە چاوى خۆى دێو كە بوونە ھۆى لە ناوچوونى دوايىن دەرۆلەتگەلى ئىسلامى لە ئىسپانیادا و ھەروەھا

دروست بوونی نازاوه له باگووری لمریقا و له رۆژه لاتیشدا هیرشی تاتارمکانی تمهووری لنگ. همر به و هۆیه وه، دیاردمکانی پیوهندیدار به هملوشانموی دامودمزگا سیاسیییمکانه وه، زیاتر له همر شتیکی دیکه، زمینی نهوی به خویه وه سهرقان کرد.

ناسهواره گرنگ و سهرمگییمکی که تاییدا خوئی به پینشمنگی سۆسینولۆژی مؤیدین له قهله م دمدات، پینشه کییمکی تیروته سه له که له سهر کتنبه میژوویییمکی خوئی (العبر دیوان المبتدا و الخبر فی ایام العرب و العجم و البربر) نووسیویه تی. نهو، له پرووی سۆسینولۆزییه وه به م جزره پیناسه میژوو دمکات، "قامانچی راستمقینه میژوو نهویه که بارودوخی کۆمه لایه تی مرؤف، واته شارستانییمتمان پی بناسینیت و همره وها هه موو دیاردمکانی پیوهندیدار به شارستانییمتمان فیڕ بکا وه؛ ژهانی بیایانی، هاوسمنگ کردنی (تعلیل) داب و نهریت، رۆحیه ی خیل و خوئن، خو فیمرزکردنی همندی له گه لان یه سهر ئهوانی تردا، که ئه مپته هوی سهره لدانی ئیمپراتورییه کان و زنجیره ی پاشاکان، جیاوازی پهلوپایه ی کارو پيشمگه لیک که خه لگی پینانموه سهرقان وه؛ قسه ی به سوود، کارگه لیک که ژهان دابین ئه مگن، زانستمکان، هونرو سهرمنجام هه موو نهو گۆرپانکارپانه که په نگه حییه تی شتوممگه کان، بخره نه ناو ئاکاری کۆمه لایه تییه وه".

سهرمپای نه وه، ئیبنی خه لیلوون به هوی داماوپییمکی رمش بینانه که به سهر رۆحیه ی و هزریدا زال بووه، به بیرمهندیکی "قرون وسطانی" نه دریتسه قه له م، به لام له گه من نه وه شیدا گۆرپانکارپییمکانی و لاتسه ئیسلامیه کانیش که له و سهردممه دا، پینچه واته ی گۆرپانکارپییمکانی نهورووپای رۆژه لات بوون. به باشترین شیوه وینا ئه مکات.

له و سهردممه دا. نه لایه که وه دینسانس ددی پی دکردو له لایه کی تره وه شارستانییه ته مه زنه کی عهرمب، به هوی هیرش گه لیکی

بەردەوام و دوایەدای یەگمە، لە حالەتی لەناوچووندا بوو. ئێبێ خەڵوون سەرنجێکی ئەوتۆی بە مەسەلە یوونی دەسلەتێکی یاسایی و ھێزێکی ھەلقوڵۆی رێکخراوە عملاً ئێبەکان لە کۆمەڵگادا نەدەدا. ئێبێ خەڵوون، بەرپەت کردنەوی ھەرچۆرە بێرۆکەیمکی نۆرماتیڤ، یان ھەرکاتێکی، سەرچاوە و ماوەی خایانەندە دەسلەتدارێتیە سیاسییەکان و ھەروەھا دروست کردنی دەولەت و نابووت کردنیان، دەخاتەبەر یاس و لێکۆڵینەو. ئەو لەپراستیدا ئەم مەسەلە بە دیاردیمەکی "سوورپانەو" (cyclique) لە قەڵەم دەدات کە لەدەرەوی ئێرادی ئێنسان و مەبەستی لەو، دیاریکردنی ھۆکارەکانی ئەم تەرتیبە رێکوپێکە.

کەواتە، ئەو تیۆرییە کە دەرەجای باوەرەکانیەتی، لە چەند رۆمە لێگەن ئەو سوورپانە (cycle) کە ئەمەلاتوون یاسی لێو کردووە، وێکچوونێکی زۆری ھەیە. ھەروەھا بەبەرپەت ئێبێ خەڵوون ھۆی زنجیرە پاشاکان و جینی دەسلەتداری بورژوا، دەگەرپتەو بۆ جیاوازی ھەسکۆلۆژی وەجەکان. بە وەتە ئێبێ خەڵوون، ژبانی کۆمەڵایەتی دیاردیمەکی سروشتییە و بارودۆخی کۆمەڵایەتی، زیاتر لە ژینگە و ئاو و ھەواوە سەرچاوە دەگرن و ئەم بارودۆخە، لە دیاردە سیاسییەکان کەمە لێ (ھەر) و پاشکۆ دەژمێردرێن، سەقامگرتووتر و پایەدارترە.

ئێنسان تەنھا بوونەوێکی زیندووە کە پێویستی بە دەسلەتدارێتی (حاکمیت) ھەیە، بەبێ حاکمییەت، کۆمەڵگا تووشی بێ نەزەمی و ئاواوە و ئانارشیزم دەبێت چوونکە ھەمیشە غەریزە خراپەکان زیاتر بەسەر مەوێدا زالن. بەلام خودی حاکمییەت، بەسەر دەسلەتدارە زالە و دیکەوێتە دەست کەسانێک کە بە ئازایەتی و فکر و تیگەشتن و بەھری زاتی خۆیانەو بە دەستی ئەھێنن. ئەم سێھەتە کە لەپراستیدا، توانای بە دەست ھێنانی دەسلەت ئەھێنێتە ئاراو، بە ھۆی ژبانی خێلەکییەو سەرھەل ئەدەن. سەرکەوتنە خێراو مەزنەکانی ھەندێ

ھۆزى گەورە و بېۋوۋكى وەك؛ "ئۆرمەنمەكان"، "ھونمەكان"،
 "عەرمەمەكان"، "مەغولمەكان"، "تاتارمەكان"، "ئۆرمانمەكان"
 نەمۇنەمەكى نەمۇ مەسەلەمەن (ماۋىيەك دىۋى ئىپتى خەلىۋون، نەم
 پەرمىسىيە نىدى بايەخى خۆى لە دەست دابو و تەنانت پاش
 ھاتنەمەمى چەكە كوشنەمەكان، مەسەلەكە بە تەۋاۋىتى گۇرا). بەلام
 لە ۋوۋى سىكۇلۇزىيەۋە زال بوۋنى ھەر زنجىرمەك، چ جەماۋەر بىت،
 يان خود گروۋپنىك، بەگشتى سى ۋەچەو بەۋاتايەكى دىكە، سى سەدە
 نەخايەنىت. چوونكە بە گەرخستى دەسلەت، نەمۇ پىاۋە نازاۋ
 تىكۇشەرانى كە پىشتەر دەسلەتايان بەدەستەۋە بوۋە دەخاتە لاۋمۇ
 دەسلەت دەسپىردىتە دەست ۋەچەمەكى تەمەن و گەندەن و
 بىلىقەت. نەمۇ ۋەچانە لەئاكامدا ۋا تەسەۋر دەكەن كە بە ھۆى
 كۇشش و تايەتمەندى تەۋالاكانيانەۋە نىيە كە دەسلەتايان
 پىگەيشتەۋە، بەلكو تەننا بە ھۆى جۆرى زاۋىنى، يان
 رەگەزەكەيانەۋىيە كە دەسلەتايان بەدەستەۋە گرتەۋە. تەننا
 لەباروۋخىكى لەمۇ جۆرە دايە كە دەتوانىن ئەۋانىش لەسەر كورسى
 دەسلەت لاپەرىن...

ئىپتى خەلىۋون، مەسەلە ئابوۋرىيەمەكانىش بە ھۆكارىكى گەنگى نەم
 گۇرا ئىكارىيەنە لە قەلەم داۋمۇ، لەم بارە پىشت بە نەمۇنە مېزوۋىيەمەكانەۋە
 تەبەستىت و ۋەك نەمۇنە باسايان لىدەمەكەت. بە ۋەتى ئىپتى خەلىۋون
 "ۋەمەرى جەماۋەرىش لە دۋەپىن پۇۋمەكانى ھەر نىمەراتتورىيەمەكەدا بە
 شىۋەمەكى ئائىسايى ۋوۋ لە زىياد بوۋون دەمەكەت" ۋ ھەر بەمۇ ھۆپەۋە،
 كىشەمەگەلىكى زۆرى ئابوۋرىش دەخەنەۋە.

ئىپتى خەلىۋون بە شىۋەمەكى سەرسوۋر ھەنەرو نازايانە كەلىكى لە
 مېتۇدەمەكانى خۆى ۋەرگرتەۋە و ۋوۋداۋە سەرسام كەرمەكان و ھەرومەھا
 گۇرا ئىكارىيەمەكانى مېزوۋى نىسلاۋى، بە پىنى بىرۋا كۆمەلەپىتى و
 تەنانت ئابوۋرىيەمەكانى خۆى، لىك داۋەتەۋە.

سەرىنجام ناسەوارىكانى ئېلىپ خەلىقون، سۆسۈلۈۋىيەكى سەرىنچ
پاكىشى "تەۋسىيى" پان تىندىپە كە لەخۇگىرى سۆسۈلۈۋىيەكى
پاستەقنىيە سەبارەت بە ئەفرىقاي باكوورو، زۇرىيە لايەنەكانىشى،
ھەنوۋكەش لەگەن سىستىمى كۈنە لايەتى ئەم سەرزەمىنەدا دېتەۋە.

به‌شی دووهم:

سەردەمی نوێ

رێنسانس

بەرچاوترین دھاردی رێنسانس ئەومێه کە، رۆشنبیران، فەیلەسووفان، نووسەران، ھونەرمەندان و ھزرمەندانی ئەو سەردەمە، بە شیوەی راستموخۆ، پێوھندییان کرد بە بیرمەندانی کۆنی پۆنان و پۆممو. لێرەدا ھەندێ پووداو ھاتنە ئاراوە کە لە سەردەمی دێرین بەم لاوە نمونەیان نەبوو. ناکامگەلیکی زۆریان لێکەوتەو. شایانی باسە کە لە چاخمەکانی ناوھراستدا، چینی بالۆ خەلکی ئاسایی لە بنەڕەتدا جۆری بیرکردنەومیان وەککو بەک وابوو. بەلام پاش رێنسانس، مەسەلە فکرییەکان لە بازەمی خەلکی ئاسایی چوو. ھەموو زۆری نەخایەتدا کە ئەم دابەرانە لە بواری زانست، ستاتیک و ئەدمبیاتدا دەستی پێکرد. بەلام ئەم مەسەلەمە لە بواری فەلسەفەدا ماومێکی زیاتری خایەتدا، چوونکە ئەم بواری، سەرھێزی و دھارگریزی ئینسانە مەزھەبییەکان رێگریوون لە بەردەم دابەران لە سوننەتەکانی چاخمەکانی ناوھراست. شیاوی باسە ھەربەم شیوەی کە "رۆلاندی ئوور"⁹ و "دۆن کیشۆت"¹⁰ کۆتایی ھاتنی ئەدمبیاتی چاخمەکانی ناوھراست و سەرچەم بابەت و ھالەوشە تاپەتەکانیان ڕاگەیاندا، بواری سازدان و بە تاپەت بلۆکردنەوی فەلسەفەییکی تازە ھاتە ئاراوە، کە ھۆی ئەمۆش رەخنەگرتنە گائە جارێیەکانی ھەندێ گومانکاری وەک "ئارتین"¹¹، "بووگاچی"¹²، و تارادیمەک "مەکیولی" لە ئیتالیا و "پەلە" و "مۆنتی" لە ھەرمەسدا بوو.

ئەلايمكى دېكمە، ئە ھاخىمكى ناومىستاندا بىۋارى ئابورىي بە زووترىن
 كات گۆرۈنى بەسەرداھات. شارە گەورەكان دروست بوون و ئەوشارانە،
 شوئىنىكى باش و گونجاو بوون بۇ يىرگىنەۋە لەسمەر بابەتە
 كۆمەلەيتىيەكان. ئە تەنىشت ئەمۇ شارەمۇ ھەروھە شان بەشانى فېۋداليزم،
 كۆمەلگە گەلىكى جۇراۋجۇرى مۇدېرن ھاتنە ئاراۋە و گەشەيان سەند.
 كۆمارەكانى ئىتالىا (ۋەك بارودۇخى بېشۋوى ئەسلىيەكان بەرانبەر
 "لۇپاترىسەكان"¹³) بەرپەزەمەكى زۇر، لەمدۇ فېۋداليزم، ساختارى
 سېتەگەلى بازىرگانى "رۇشنىرى" سەردەمانى دېرېتيان پېك ئەھىنا.
 ھەندى داھىنانى (اختراع) تەكنىكى و ئابورىي، گواستەنەۋى كالۋ
 شتومەك و ھەروھە ھاتوچۇكرىنى تاكەكانى ئاسانتر كىرد. بە ھۇى
 پارەى كاغەزمەۋە (بە ھەموو جۇرەكانىيەۋە) ئەۋتولايە ھاتە ئاراۋە كە
 بە بىنەترسى قەلاچۇكرىنى مل ھۇران و سەتمەگەرېتى دەسەلاتدارە
 فېۋدالەكان، پارە بگۆپزىرېتەۋە بۇ ھەموو شوئىنىك. سەرەتا لە ئىتالىا و
 پاشان لە ھۆلەندەدا، دامەزىنى تەكنىكىكى بەھىزى بانكىدارى و دوايىش
 سەرھەلەنى داۋودمەزگا گىرگە پېشەسازىيەكان، جۇرە پېۋەندى گەلىكى
 ئالۋز و ھەندى كېشەى كۆمەلەيتى ھىنايە ئاراۋە كە، نېدى لە
 جۋارچىۋەى ساكارى كۆمەلگەى ھاخەكانى ناومىستاندا جېى
 نەمەبەۋە.

ئەمۇ دۇرېمىتېيانى (تضاد) كە بىمەۋى رېفۇرمەۋە¹⁴ سەريان ھەلدا،
 ھەزەمەندەنى ناھار كىرد كە بە مەبەستى دۇزىنەۋەى ھۆكارەكانى
 پېۋەندەدار بەمۇ مەسەلەپەۋە، ھەموو سۈننەتە مەزھەبى و قەلسەفېيەكان
 بە قۋۋلى بىخەنە بىر باس و لېكۇلېنەۋە. ئەمۇ كېشەمەكېشانى كە لەسمەر
 بەشە جۇراۋجۇرەكانى مەزھەبە لە نېۋان خەلك و دەسەلاتداران، يا خود
 ئەرىستۇكراتەكان و دەسەلاتدارەدا سەرى ھەلداپوۋ، لېكۇلېنەۋە
 رەھەكرىنى بابەتە سىياسىيەكانى ھىنايە گۆرۈى، ھەندى پەرسىيارىش
 سەبارەت بە مەسەلەكانى پېۋەندەدار بە جىيەتە دەسەلاتى سىياسى.

پاشايەتى بىنەمالىمىو چوارچىۋىمىكانى، ھىرومھا زىنجىرى پىلىمۇ پايە
كۆمەلەپتىيەمىكان و گۆرانكارىيەمىكانى خىراپىرۇو.

بەلام رىئىسانس، تەنھا پىشتى بەباۋىرەمىكانى پۇننىيەكەنەۋە نەبەست.
سۇسنىۋىلۇزى پۇننىيەكەن، ھالەتلىكى مەنگ و راۋىستاۋى ھەبۇو، لە ھەمان
كاتىشدا تىزى بوو لە رەش بىيىنى و تەنھا ھىۋايەتى، بەدەست ھىنانى
"سەردەمىكى زىرەش" يۇتۇپىيى بوو. مەسئىيە سەرتەپىيەكەن يەگجەر
گەشپىن بوون، چوونكە پىيان ۋەبوو كە مەۋە لە روى ئاكارىيەۋە قابىلى
گۆرانە بەلام لە لاپەكى تەرمەۋە باۋىرەمەندى بە "يەگەمىن دەرمان"¹⁵ و
ترى داپم لەتاۋان و رەسۋابوون، كە چىنە دەسەلەتەرەمىكانىش بۇ ھازانچى
نامانجەكەننى خۇيان پەرمەيان پى دەدا، كۆمەلگەي چاخەمىكانى ناۋىرەستى
توۋشى خەم و خەفەت و نىگەرنى كەردىبوو.

بەلام لە رىئىسانس بەم لاۋە، بابەتەگەنگ و سەرنج رەكەشەمىكانى مەسەلە
كۆمەلەپتىيەكەن، بە گەشپىيەكى بى ۋەنە لە چاخەمىكانى ناۋىرەستىدا و
تەننەت لە سەردەمى دەرپىنىشدا، شان بە شانى يەكەدى ئەخەرانە بەر رەفە و
لەكۆلەنەۋە. نەم گەشپىيە، زىاتەر لە "باۋىرەمەندى بە پەشكەۋىتىن" دا،
خۇى دەرۋەند و بەتەپەت لەسەدەمىكانى ھەفەدە بەدۋاۋە، خەلەك، خۇى لە
پىشپىنان بەزىاتەر و ھەفەتەر دەرۋەنى. "دەكارت" و ھەرومھا "ۋەگۇ"، "لاك"،
"مۇنتەسكىو"، "ۋالتمەر" و "گۇننەرسە"، بە باشتەن شىۋە نەم باۋىر
بەخۇبۋەنەمىيان بەمەن كەردىۋە. تەننەت نەم كەسەنەش كە سوور بوون
لەسەر ئەۋەدى كە لە پىشپىنانىيان لەسەرتەر، تەمىيا لاپەنى ئاكارى نەم
مەسەلەمەن لەبەر چاۋ بوو. "پۇسۇ" و شاگەردەمىكانى بەۋ ھۇرە بوون بەلام
لە ھەمان كاتىشدا كە پەشكەرىيان لە "گەرنەۋە بۇ مەھرەبەنى و دەرۋەنى
چەران" دەرەد، دەرەمەتى كەرنى دۇگەمەي (Dogme) دەرمانى سەرتەپىشان
بە شىتەكى پەۋىست لە ھەلەم دەدا.

سەرھەلەنى نەم خەۋستەنەمى كە دۋاتەر بوۋنە ھۇى پەك ھاتنى
سۇسنىۋىلۇزىيەكى "مەمى"، تا سەۋەي ھەزەمەت دەرۋەي كەشە. بەلام لە

سەددى شانزەھەممە، لەم بوارەدا دوو ڕەوتى سەرەكى لە ئارادا بوون، يەكەمیان ڕەوتىكى عملى (empirist) بوو كە كەسانى وەك "مەكياولى" و ئىكۆنۆمىستە سەرەتايەكانى وەك "بوتن"، "مۆنچرشتين" و "بوترو"، پشتيوانيان لى دەكرد و ئەوى دىكەمیان ڕەوتىكى خەيالى (utopic) بوو. ئەم ڕەوتى دوايى، بە پێى سوننەتى ئەفلاتوونى، سىتە ئايدىالەكانى بە ھەموو خەيال و ھەممەكانى ھەروەبەرپرووى واقەيەت دەكردمە لەوانە "بۆتۆپيا" لە نووسىنى تووماس موروس و ھەروەھا "شارى ھەتاو" نووسىنى "كامپانلا".

مەكياولى (1469-1527) و، ھۆيس (1588-1679)

ئەو توندوتىزيانەى كە بەسەر ژيانى سياسى چاخەكانى ناوچەستاندا زان بوو، بەھۆى چوار ھۆكارمە كەمتر و كەمتر دىكرد:

1. ھەئس و كەوتى شوالىيەگەرى، كە ھەلقوڵاوى باومچە مەزھەبىيەكان (لە جىھانى مەسئىحىيەت و ھەروەھا لە جىھانى ئىسلامىشتا) و ڕەنخراوەسەر بازىيەكانى سىستى ئەرستۆكراتىك بوون؛
2. تەكنىكى سەربازى ئەو سەردەمە، بە تايبەت كەمپىكەتەمەكى "ھەلا" ئاساى ھەبوو، شىۋىيەكى بەكەلكتر بوو بۆ بەرگرى كردن¹⁶.
3. سەقامگىر كردنى ئەوبارودۆخ و ئاسايشەى كە دەرەنجامى مافى سياسى فيۆدالى و ماناى تايبەتى پاشايەتى بنەمالەيى بوو.
4. باومچە مەزھەبىيەكان.

بەلام سەست بوونى باومچە مەزھەبىيەكان و شۆرشكەلى دوايىن سالىەكانى چاخەكانى ناوچەستان؛ واتە لە ڕۆژھەلاتدا داگىركار يەكانى مەغولەكان، تاتارىكان و توركەكان، ھەروەھا ڕووخانى بىزانس و لەخۆرناواش دا ھەلومەشەنمەى وردە وردە سىستى فيۆدالى و وىترانبوونى زۆربەى سەتە كۆمار يەكانى ئەوسەردەمە، بۆ ھۆى سەرھەلەدانى ھەندى رافە و ئىكۆلەنەمەى تازە. رافە كردنى مێژووى دەرەن كە ھىندى ھىندى بەشە جۇراوجۇرەكانى ئەدۇز رەمە، پارمەتى ئەو ئىكۆلەنەوانەى دەدا.

تېرپوانینه‌کانی "هۆبیس" و "مەکیاولی" ئه‌وه دهرده‌خه‌ن که باومر به هه‌ندێ پهرنسیبی ناکاری و هه‌زایی — که بناغه‌ی سیستیمیکی دیاریکراوی سیاسی پێک نه‌هێنن — له‌ زمینی تاکه‌کاندا "راوه‌ستانێک" نه‌هێنیه‌ ئاراهه‌ و پاشان به‌ هۆی نه‌بوونی پهرنسیبیکی په‌سه‌ندکراوی دیکمه‌وه، سه‌رنجیکی زۆر به‌ توندو تیژی کردن دهریت. به‌ بیروپرای مەکیاولی و هۆبیس، ژبانی کومه‌لگاگان، به‌ پێی شیوه‌ی که‌ک وهرگرتن له‌ دمه‌سه‌لاته‌ بنیات نه‌راوه. سیکۆلۆژی کۆمه‌لایه‌تی نه‌وان له‌م پرسته به‌ناوبانگه‌ "Homo Hommi lupus"¹⁷. و هه‌روه‌ها له‌م قسه‌یه‌ی مەکیاولیدا کۆ دمه‌په‌ته‌وه‌ که "خه‌ک زه‌اتر حه‌زه‌ان له‌ خراپه‌کردنه‌ وه‌ک له‌ چاکه‌ کردن".

به‌لام مەکیاولی، ته‌نها په‌شتی به‌م پهرنسیبه‌ نه‌به‌ستوه‌وه، به‌لکوو هه‌ول دمه‌دات له‌ نه‌زموونه‌ میژووپیماکان، زانستیکی — یان باشتر بلیین هه‌نهریکی — سیاسی به‌هێنیه‌ ئاراهه‌ که‌ لیکۆلینه‌ومه‌یه‌کی وردبکات له‌سه‌ر نه‌وه‌ دمه‌وله‌ت و دمه‌سه‌لاته‌ نه‌به‌مه‌کانه‌ی که‌ هه‌لۆیستیان له‌ دژی‌یه‌کدی وهرگرتوه‌وه‌ له‌ ناومه‌وه‌ی دمه‌وله‌تیکیدا له‌ په‌کتری دمه‌دن.

ناسه‌واره‌ گرنگه‌که‌ی نه‌وه‌، واته‌ "لیکۆلینه‌وه‌ له‌سه‌ر نه‌ کتێبه‌ سه‌ره‌له‌یه‌کانه‌ی ته‌یت لیت" میژووی رۆم به‌ پێی نه‌وه‌جۆره‌ میتۆدانه‌ به‌یان دمه‌کات. مەکیاولی له‌م ناسه‌واره‌دا، ریکخراوی سیاسی کۆماری رۆم — له‌وه‌وه‌ که‌ ریکخراوی ناوبراو تایبه‌تمه‌ندییه‌کانه‌ی هه‌ر سێ رژیمی پاشایه‌تی، نه‌ریستۆکراتی و دیموکراسی له‌ خۆیدا کۆکردبووه‌ — به‌ شتیکی په‌گجاری "پالا" له‌ هه‌له‌م دمه‌دات. کۆنسه‌وه‌له‌کانه‌ی رۆم، به‌ چاو پۆشی کردن له‌وه‌ شتانه‌ی که‌ پاشایه‌تی بۆساومپی ئێنیانی هه‌مه‌غه‌ کردبوو و، هێنده‌ی پاشادمه‌سه‌لاتیان هه‌بوو و "سه‌نا"ش، پارێزگاری ده‌کرد له‌ به‌رژمه‌وه‌ندی نه‌ریستۆکراته‌کان و هه‌روه‌ها نه‌جومه‌نه‌کانه‌ی خه‌لکی په‌مه‌کیش، له‌به‌رانه‌به‌ر زنده‌مه‌وه‌ی په‌کانه‌ی چینی دمه‌سه‌لاتدارداپارێزگارییان له‌خه‌لکی عه‌وام ده‌کرد.

گرنگاپەتى ئەم مېزوونووسە ھۆرئەسىيە لەودەپەسە كە بوونىكى
سەرىيەخۇي بە قەسەمقە مېزوو و سۆيولۇزى بەخشى. لەسەردەمى
مەكياولى بەدوواد، كەسانىك كە لەم بواردە لىكۆلىنەوھيان كەردوود،
سەبارەت بە ھىزەكان و ھاوسەنگىيە كۆمەلەيتىيەكان، نىلھاميان لە
باوەرەكانى ئەم وەرگرتوود.

ئۆمانىيەتەكانى رەئسانس و پاشان "مۆنتى"ش، پاشاۋەى دۆگماتىزىمى
جاخەكانى ناوەرەستىيان بە توندى خستە بىر رەخنەو. بەلام دروست
كردنى چوارچىۋىيەك بە مەبەستى پىكەتەمەكى لەبارى قەرى. بۇ ئەمەى
كە جىگەى ئەم دۆگماتىزەم بەگرتەو، لە ئەستۆى دىكارت دابوو.

دىكارت (1596-1650ز)

مىتۇدى "گارتزىن"¹⁸ شۇرپىكى راستەقىنەى لە قەسەمقەدا ھىناپە
ئاراد. مىتۇدى گارتزىن بە راستەقىنەىمەكەمەو، كارىگەرى لەسەر
بىرۈكەكان داناد دواتر كەوتەپەزى ئەم زانستە كۆمەلەپەتى و تىزە
سىياسىيەنەى كە تەئەت خۇشى ھەزى نەدەمەرد قەسە و باسىيان
لەسەرىكات. لە ھەندى رستەدا، كە بە پارىزەو دەيانلى، ھۆى دەرنەپرىنى
بىرۈپراكانى خۇى لەم بواردە بەيان ئەكات و دەلى: ".... لەبەر ئەمەى كە
من ھەرگىز ناتوانم دان بەم رۇخىيە پىر لەدەراۋىكى و نىگەرەنەمە بىنەم،
ھەوونكە لە رووى ھەنەمەى لە داپەك بوونىانەمەو ھەروەھا لە رووى
سامانەو بە ھىچ شىۋەيەك بەكەلگى بەرنەپرىنى كاروبارى گشتى ناپەن و
لەھەمان كاتىشەدا، ھەموو كات بەخەتالى خۇيان، رەھۇرم گەلەنكى تازە لەم
بواردە ئەنجام نەدەن. ۋە ئەگەر بەزەنپە ھەر ئەم نووسىنە شەتەكى ۋاى
ئەپە كە ناچارم بەكەت گومان لە جۇرە "شەتەى" ھەكى ۋەبەكەم، بەرەستى لە
بلاۋكەرنەمەىدا توۋشى رەنج و نازار دەپووم. ھەولەنى من، ھەرگىز لە
رەھۇرمى بىرۈكەكانى خۇم و دامەزەننىيان لەسەر ئەم بىنەماپانەى كە
تەپەت بە خۇم، ھەرگىز تىنى نەپەرنەدوود"، لەگەن ئەۋەشەدا، ھەندى
بىرۈپرا لە بەرەمەكانى دىكارتەدا، لە رووى سۆيولۇزىيەو ھەندى لاپەنى

تابه‌تی و تمنانت به که لکیش پټک دهینن. بۆ نموونه، بهر له ههموو شتیک ئهم باومره که ههموو پټشکه‌وتنیک کۆمه‌لایه‌تی به ناچار په‌ره‌وی له پټشکه‌وتنی زانستی پزشکی دهکات.... چوونکه تمنانت رۆحیه‌یو ئاکاریش، هینده په‌وه‌ندیان به چۆنیه‌تی میزاج و ههمووها چۆنیه‌تی ئهمدانی له‌شوه هه‌یه که، نه‌گهر دۆزینه‌وی ئامرازیک بۆ عاقل کردن و کارامه‌کردنی خه‌لکی، زیاتر له‌پاده‌ی ناسایی، له توانادا بټیت، به په‌روپای من ده‌بټ له‌ناو زانستی پزشکیدا به‌دوای توانایه‌کی له‌و جۆهدا بگه‌رټین. ماومه‌که دواتر "گۆتله"¹⁹ که پټه‌چټ تمنانت ههرگیز "پټکار"ی به بیردا نه‌هاتټیت، به‌دس نیشان کردنی نه‌وه که گه‌شه‌سندن و کامل بوونی زانست و هونهر و په‌سه‌سازی، نه‌وه ده‌خوازټ که تمه‌نی نیسبی وه‌چه‌کان، به‌پاده‌ی په‌یو‌ست درټزبټیت، نه‌وه تیۆریه‌ی سه‌ره‌وه روون دهکاته‌وه.

له ناکامدا، به‌پروای پټکار ههموو ئاکاریک ئه‌بټ به شتیک "کاتی" له‌قه‌ئه‌م بدرټیت. چوونکه به‌ دلنیاپه‌وه، سه‌ره‌لدانی ئاکاریکی هه‌تایی و حه‌تمی، په‌په‌سته به کامل بوونی په‌گجاری زانسته‌وه. ئاکاریکی ته‌واو زانستی، ده‌بټ له‌سه‌رووی ههموو زانسته‌کانه‌وه دابهرټیت. مه‌به‌ستی من و‌الترین و کاملترین ئاکاریکه که به‌لگه‌یه‌ک بټیت بۆ به ناگابوونی ته‌واو سه‌بارت به زانست و ههمووها دوله‌مین په‌لی شاره‌زایی و لټه‌توو‌یی.

نسیب‌نۆزا (1632-1677ز)

نسیب‌نۆزا له ناسه‌واره‌کانی خۆیدا و به‌تایه‌مت له کتیب‌یکدا به ناوی "نامیه‌کی تیۆلۆژیک — پۆلیتیک"²⁰ دا، هه‌ندئ له مه‌سه‌له‌کانی هه‌له‌سه‌فی کۆمه‌لایه‌تی ده‌خاته به‌رپاس و لټکۆلنه‌وه. به په‌روپای نه‌وه، خه‌لکی له راستیدا له ژهر کاریگه‌ریتی نه‌فس و وه‌سته‌کانی دلیان دان و مافه‌کانیان و ده‌سه‌لانه‌کانیان که ههر هه‌نده‌ی په‌کیشن، هه‌میشه له شه‌ر و مملانی دان.

نسیب‌نۆزا مه‌سه‌له‌ی کلاسیکی هه‌له‌سه‌فی چاخه‌کانی ناوه‌رست واته، individuation به‌ شیوه‌یه‌کی تازه‌تر ده‌خاته‌په‌روو؛ چۆن ده‌گه‌رټ

كەسپىكە لە كاتتىدا كە بەشىلەرە لە كۆمەلگەلەكەدا، ۋاقىيەتتى بوونى خۇي
بىپارزىت؟

نەو، ھاۋكارى كىردن بە شتىكى بىۋىست بۇ نەو مەسەلەيە لە قەلەم
نەدات. مەۋلە نەو دەزانىت كە تەنھا بە ھۇي چالاكىەكانىيەو ناتوانىت
دەسلەت و ئازادى رۇخىي تەوۋ بە دەست بەينىت. ئاگايى راستەقىنەي
زانستى و ژيانى مادى تەنھا لە رىنگەي پەككىرتى ھەموو ھىزەكانى جەستەو
رۇخەو، دابىن دەكىت. لە لاپەكەو، تەك ھەرجى ئازادى و بەھەرى
"دەسكىرد"ى زىاتەر بە دەست بەينىت، نەو شەخس ئاكۇكىيەكانى نىۋان
خەلگى كەم دەپتەموو مەۋلە زىاتەر ھەول نەدات بەدۋى نەو شتەنەدا
بەگەرىت كەبە قازانجى خەلگى بەگەشتىن.

ئەپپىنۇزا، لەگەل ئاكارگەلى لە جۇرى چاخەكانى ناۋرەست، كە تەكەكان
ھەن نەدەن لەسەختى و سەخلىتى دابىزىن و تەزىن لە بەدبەختى و
چارمەشى، ئاكۇكە و لەو باۋرەدەپە كە: "چىزۋەرگىرتن و خوش گۆزەرانى،
خۇي لە خۇيدا باشە و خەم و پەزەرش خۇي لە خۇيدا خراپە. ھەر بەو
ھۇيەو رەق، ترس، بىن مەنەمى، پەشىمانى، تۆبەكىردن و شەرمەزارىش
خراپەن. پەيەردن بە راستىيەكان، تەپەمانە لە سەرزەپان، نەك لەسەر
مەرگ."

ئەپپىنۇزا، لە ژىركار بەگەرىتى بىرۋەكەكانى "ھۇيى"دا بوو. بەلام لەگەل
ترسى ئەولە "كۆمەلانى خەلگە"، كۆك نەبوو. چوونكە بە بىرۋەپەي نەو،
تەبىئەتتى ھەموو خەلگى ۋەكۋەيەك ۋەيە. ھەر بەم ھۇيەو، "نەو
بىپارەنەي كە بە پارىزەو و بە مەبەستى دابىن كىردنى ئاساپش و ئارامى
دەدرىن، نەو شەخس بۇ تەكەكانى ۋەلتىك بىۋىست، ھىندەش بۇ چىش
دەسلەتدار بىۋىستىن". بەوتەي ئەپپىنۇزا، كۆمەلەكەيەككىرتى تەكەكان
پەك ھاتوۋە. ئەم تەكانە ھەلۋەستە سەۋىيەكان، ۋەتە لە راستىدا، خواستە
سەرتەپەكەكانى خۇيان ھەروەك لە ۋەپەش نەپارىزىن. كەۋاتە، كۆمەلەكە
جەستەيەكە كە مەكەجى ياسا بىنەرتىيەكانى ئەندامانى خۇيەتى.

سەرجمى ئەمەس ياكى ئەمەس، كە بە ھىچ شىئەك كۆمەلگە ئەپگۈزۈپون و لە سەر ئەمەنەش دامەزراۋە، بە ماقى "سروشتى"، ئاۋدېر دىكىرىن. لە لايىكى تەرە، كۆمەلگە بىرىتىيە لە سىستىمى ھىزىمەكەن و دەسلەت و ۋاقىيەتەكەشى ئەمەنە پەيۋەستەبە و دەسلەت و ۋاقىيەتەكى كە تەكەكەن پەيى ئەمەخىش. "كۆمەلگەكە كە ھىمەنەتەتەكەكى لەسەر كىز و لاۋازبۈۋى ئەندامەكەنى رەۋەستەت، كۆمەلگەكە كە ئەندامەكەنى ۋەك "مەر" بەم لاۋادا ھەنەسۈۋەردىن و ۋەك كۆپلە رەھتارىيەن لەگەل دىكىرىن ئەندى كۆمەلگە نىيە، بەلگۈۋە تارىكىستانىكى پەر لە بىنەنگىيە".

كەۋاتە، بە بىرۋەي ئىسپىنۇزا سەربەخۋى تەكەكەسى و يەكگەرتى ئۆزگەنىكى دەۋلەت، پەيۋەندى رەستەۋخۇيان لەگەل يەگەدى دەرەيە. تەكى كۆمەلەيەتە، دەرەتەت بەھۋى تەمەيى ھىزى و ھىزىيەۋە، لەگەل تەكە كۆمەلەتەتەكەنى دىكە، ھاۋكەرى بىكەت بە مەيەستى دەرەست كەندى تەكىكى تەزە و كەلەر و، بەم جۈرە ئەم مەسەلەيە رەنگە تەمەتەيە دەرەستى ھەيەت. ھەر لەم سەردەمەدە، ھەندى تەيز (دەكتەرىن) و تەيزى دەرەستى (قەزەي) ھاتەنە ئارادە كە ماقى "سروشتى" و ماقى ئەندە دەۋلەتەيەن خەستەبەر ئەندەتەنەۋە، ھەمەۋە تەۋەتەنە تەرخەن كەربەۋە بۇ دەرەستەندى تەيزىكى رەستەتەنە ۋەلەندى و ھەمەۋە پەيچەۋەنەۋە ھەكەمە قەزەي و سەيەكەنى سەردەمە خۇيان.

تەيزەگەش بىنەنەكەن (optimiste)

"لەك²¹" (1704.1632ز) و "لەك²²" بە ھۋى تەيزى ھاۋكەرى ھەيەكەنەۋە، بارۋەخى سەكۈلۈتەكى كەلە بۈۋى مەۋەتەنە پەشانە دا و بەم جۈرە، بە ھۋى سەرجەم تەيزەكەنەنەۋە بۈۋى ئەمە شەمەن رەخسانە كەدەرە بە "لەسەۋە پەۋەتەكى" ئاۋەنەكى دەرەدە.

ئەۋەسەرى دىكەى سەرىتەنە، "مەندەۋەل²³" لە كەتەتەكە بە ئاۋى ئەمەنەنى ھەنگەمەشە" كەدەنگە و ھەيەكى زۈرى ئە كەۋەتەۋە، ھەۋە دا ئەمە سەلەمەتەكە ھەمەن ئەمەكەمە و كەۋەتەنى كە ئاۋەخەۋەكەن

سووکایمەتیان ھێ دمرکردن، وەك: ھەرخۆری، لە خۆبایی بوون، خۆشراپوێری و... لە راستیدا بوونمە ھۆی گامببوونی شارستانیەت و ھونەر و تەکنیک و، نەم خواستەنە کە زۆربەى گات شیاوی لۆمەکردن، لە راستیدا بابەخدا ترین بزوتنەى بزوتنە ھەن. وەنەگەر لە ئارادانەن، مەرفە لە ھالەتێکی وەك نازەلەکاندا ژيان بەسەر دەبات. بە بیروپرای مانوویل ژيان لە رەنج و سەختیدا بەسەربردن؛ [واتە بریازمەت کێشان]، تەنھا پێگە چارەى نەم ئینسانە تەمەلەنە، کە دژی شارستانیەت و ئینسان دۆستى دەجووێنەو.

بە بیروپرای فیزیۆکراتەکان²⁴ نەم ھەندى پاسای سروشتین کەژیان، پان بەلانی کەمەو ژيانى مادى کۆمەلگاکان پێک ئەخەن. بە بیروپرای ھوتاخانەى فیزیۆکراتیک کە "گۆسنى"²⁵ پزیشكى خاتوو "ئوپمپادور"²⁶ دیمەزراندبوو، نەم یاسا سروشتى و ھیوستانە، وەك کردەوگەلى فیزیۆلۆژیکى ئۆرگانیزمى مەرفە ستانیکی پایەدار و سەقامگرتوون. "تەنھا ناسینی نەم یاساگەلە وڵایمە کە دەتوانیت ھێمنایەتى و سەرکەوتنى ھەلایى ئیمپراتووریەك مسۆگەر بکات. جیا لەوھش، نەم یاساگەلە بە شێوەیەکی سروشتى بەدى دێن و، گوشار خستە سەریان دەبێتە ھۆی وەرگۆڕانیان". لە سەردەمى نەزم و رێکوپێکى و روو لە زیاد بوونی ئالوگۆرە بازەرگانییەکاندا، رێکخراوەگەلى رێکوپێکى سەندیکایى و ھەروھا نرخ دنان لەسەر ھەموو کالاً و خزمەتگوزارییەکان و بە کورتى، لەسەردەمىکاندا کە ئابووری بە ھەموو لایەنەکانیەو، بەدروستى رێک ئەخراو بەرێو ئەمەردرا، فیزیۆکراتەکان لە دژی ھەموو جۆرە نەزم و رێکوپێکى بەک راوەستان و پان گەپاند کەدەبى بەھۆی نازادى ئابووریەو، "ھراوانى" دابین بکەن.

رەنگە بتوانین بڵێین کە فیزیۆکراتەکان راستەقینەترین نوێنەرانى شیوە بیرکردنەوى سەدەى ھەژدەھەمەن. بە بیروپرای ئەوان، نەزمى سروشتى لە خواستى خواوہ سەرچاوہ دەرگرت و تەنھا بە ھۆی ناساندن و جێگیر کردنى نەزمى سروشتەو دەتوانین خەلک وشیار بکەنەو ھەروھا لەوھش دنیایا

بكرين كە سۆز و بەزەيى و پەخمەتى سروشت بەنيسەبت ئەوانىمۇ
پوژبەرۇز روولە زىاد كەردە.

ھەروھە بەبېرۇى فيزيۇكراتەكان، گەشەسەندى ئابوورى و
شارستانىيەت، مەسەلەيەكى سروشتى و تەقدىرىيەم بە شىۋەيەكى خۇپسكى
پو و نەدات، ھەلبەت بە مەرجىك كە بەرى پى نەگىرەت.

ئادام ئىسمى (1790.1723ز)

لە سەدى ھەژدەھەدا فەلسەفە و ئابوورى بە تەۋەنى پېۋەندىيان
بەيەكەمۇ ھەببو. ئابوورىزانە لىبرالەكانىش ۈك فيزيۇكراتەكان بېرەن
دەكرەمۇ. بەلام ھەندى بېرۇپى فەلسەفەيان خىستەپال تىۋرى
فيزيۇكراتەكان و بەم جۇرە سەرجەمى بەرھەمەكانىان لە راستىدا
سىستېمىكى كۆمەلەيتىيە كە بەرېلاوتر و ھەروھە تۈنەكانىشى زىاترە.
ئادام ئىسمىت كەدامەزىنەرى راستەقىنەى قوتابخانەى لىبرالە، بە ھەمۇ
لەنەكانىمۇ، سەرتا ۈك پەنناس و مۇرالىست نەستى بە كارگرە. نەمۇ
يەكەك لە خۇيىنكار سەرمەكەيەكانى "جېرمى بىنتام"²⁶ بو و لايەنگرى لە
بەكەك بوونى "مۇرال" دەكرە. ئىسمىت، سۆيۈلۈزى تەقدىرىشى خىستە
سەر ئابوورى تەقدىرى فيزيۇكراتەكان و لەمۇ باۋەردا بوو كە سروشت
كارىكى ۋا دەكات كە سەرمەكەيەكانى مۇرۇف، بە قازانچى كۆمەلگا
بەكەۋتەمۇ. دىتۈنەن بلىين كە تىۋرى سۆيۈلۈزى ئادام ئىسمىت، لەگەل
"ئەتۈمىز"²⁷ سى سىكۇلۇزىكى سەدى ھەژدەھەدا تەبە.

بە بېرۇپى "گۇنەرسە" (1794.1743ز) پېشكەۋتن بېرىتيە لە؛
كەلەكەبوونى ئاگايە زانستىيەكان و ھەروھە بە كار ھىنانىان،
كەدەبىتە ھۇى باشتى بوونى بارودۇخى مۇرۇف. نەمۇ گەنجىنە دۇزراۋانەى
كە سروشت پېشكەشى زانستى كەردوون، ھەركىز تەۋاۋ ناپىت و ھەر
بۇيە كامبۇونى ئىنسانىش ھىچ سەۋر و جۈرەچىۋەيەكى تەبەتى
نەيە.

كۆندىرسە، پىشت بە ۋەسەڭكىرىنى باشتىر بىۋىنىكى نادىيارمۇ ناپەستىت،
 بەلگۈۋ لەكتىبەكەيدا بەناۋى "خىشتەمەك لە پىشكەمۈتەمكەنى رۇجىيەى
 مەرۋف" كە بە شىۋەىكى تىراڭدىيانە نووسراۋە (كۆندىرسە زىندانى كرەبىۋ و
 چاۋەپنى بەرپۇە برىنى حوكمى لە سىندىردان و تىخى گىۋىتىن بوو) ئەو
 قۇناغانەى كە تائەمپۇ مەرۋف تىنى پەراڭدوون، لىڭداۋەتەۋە و
 ھىلەسەرمەگىيەكانى ناپەندەشى خىستۇتەپروو.

كۆندىرسە، بە شىۋەى نارىستەموخۇ بوە ھۇى سەرمەلدانى بىرورپاكانى
 "مالتووس" و لە بوارى مەرۋفناسىدا و لەناكامدا لە رېڭەى مالتووسىشەۋە
 كارىگەرى لەسەر تىۋورەكانى دلروپىن دانا.

كانت (1724-1804ز)

ئادام ئىسمىت لەو بىرۋايدا بوو كەسەرجەم چالاگىيەكانە بە ھازانچى
 مەرۋف تەۋاۋ دەپىت. كانتىش بەدەس پىتكىرن لەبىرورپا مەنەپىزىكىيەكانەۋە
 بە دەرەنجامىكى لە ھەمان چەشن دىگات و ئەۋە دەس نىشان دىگات كە
 "تەۋشەى كە لەمكاڭدا بە شىتىكى تەۋمىزۋى و ناپىڭ و پىڭ دىنۋىنىت، لە
 جۇرى مەرۋفدا ۋەك كاملىۋىنى بەھەرگەلى سەرمەكى دەرئەمەۋىت".

بەمچۆرە، بەبىرۋاى كانت، ئىۋۇرى "ئازادى بىرپاردان" و ئازادى بىرو
 چالاگىيەكانى مەرۋف ھاۋسەنگىيەكى كۆمەلەپىتى لىدەكەۋىتەۋە، بە بى
 ئەۋەى كە ھىچ زىانىڭ لە پەرمىسىپى ئازادى ئىرادە بىكەۋىت. تىۋرە
 مەنەپىزىكىيەكانى "كانت" پىش، بە شىۋەى نارىستەخۇ لە بوارى مەسەلە
 كۆمەلەپىتەيەكاندا ھەندى بىرورپان لى كەۋتەۋە. كانت بە پىشان دانى ئەۋە
 كە رۇجىيەى مەرۋف ناتۋانىت كىرۋكى شتۋەكەكان بىناسىت، بىناغەى ھەلسەقى
 رىڭخراۋەلىكى كۆمەلەپىتى دانەمەزرىنىت كە لەسەر بىنەماى نادەمارگىرى
 و رەھپاۋكىردى "ئىبېپەت" دا دامەزراۋە. ئەۋ، لە پەرمىسىپە بە ناۋبانگەكانى
 "ئاڭگارى گىرەپى" خۇپىدا ئەۋەپىشان دەدات كە بە ھۇى ئەۋ ھۆكارانەى
 سەرمەۋە، ئاكارىكى ئىستىلالى ناتۋانىت جگە لەخودى مەرۋف ھىچ ئامانچىكى
 ھەپىت و پەرمىسىپىكى لەۋ جۆرە، ئەۋ رىڭخراۋە كۆمەلەپىتەيانە كە تىپاندا

مروۇق دەپنە قوربانى شەخەپالى و مەھەممەت، رەت دەكەتمە. كانىت،
 ئاكارى زۆرەملەنمە داسەپتەندراو بە مەسەلەمەك لە قەلەم ئەدات كە وەك
 ئاسمانى پەر لە ئەستېرە وەپە. [بە كورتى ئاكار شىتەكى پىتەستە و دەپن
 ھەپىت].

ئەفسانەى چاكە كەرنى سەرەتايى

زان زاك رۇسۇ (1778-1712ن)

بىرۇگەى ھەلۋەشەنمەى سەرەتايى، بىناغەى تىزە سىياسى و
 كۆمەلەپەتتەپەكەنى چاخەكەنى ئاومەپەست پەك ئەھنەت و مروۇق كە بە
 ئاچار بە بوونەمەرتەكى خرابكار و شەپاشۇ وەنا دەكرا، ئەپەپە بە
 تەواۋەتى دەس بەسەر بىرەت و لە بەرانبەر ھەسەسە
 جۇراۋجۇرەكانىشىدا بىپەزىرەت. ئەلەتە لەمە پەرنەسىپەنى كە
 "مۇنتەسكىو" بە باشەرتىن شىۋە لىكىدانەتەمە، ھەندى زىدەمەى كراۋە.
 بەلام نىدى قورسايى ھەزگەى قشار و چاخى ئاومەپەستى و پەشەپەنى بە
 ھىچ شىۋەپەك لەگەل شىۋە بىرەرنەمە و تەكنىكى تازەدا نەدەگەنجا.
 نىمەتەزگەلى نەرىستۇكراتىكى سىستەمى "كۆرەپەتەو"، پاشماۋەى ئابوۋرى
 چاخى ئاومەپەستى، بە ھۆى كۆنەتۈرە روۋخىنەمەكانىمە ۋەك؛ رەشەپەنى
 بەرانبەر ھەمەو ئازادپەكەن، زىدەمەىگەلى مەزەمەى و قەدەغە كەرنە
 جۇراۋجۇرەكان، سزادانى ۋەخەپەنى و دىنەنە و شەكەنچەگەلى بى مانا،
 تەنگەپەن بە خەلگە ھەلچەپەو. لە ھەمەو لاۋە دەنگەى ئاومەپەستى بەرەز
 نەبەمە، بەلام ئەم جۇرە رەخەنەگەرنەنە، كە گرىنگەرنەپەن ئەمەى
 "ۋالەم"، زىاتەر لاپەنى نىگەتەپەن ھەپەو. ۋە داپەشتە تىزەكى رەكخەم
 — دزەپەتى كەرنى رەشەپەنى چاخى ئاومەپەستى كە بىتەنەرت رەكخەمەى
 تازەى كۆمەلەپەتى لەسەر دىمەزەرنەرت و لە رەگەپەمە بە شىۋەپەكى
 لۆزەكى لە دىكتاتۇرىيەمە بەرەو ئازادى پەپەن — كەوتەپەو ئەستەى زان
 زاك رۇسۇ.

بىناغەى تېزەكەى رۇسۇ، زىاتىر سىكۇلۇزىكىيە. باۋىرمەندى ئەۋ بە
 چاكەكرىنى سەرمەتاي، ئەمەندى رۈۋە بىرۈپاكەى سۈقرا، واتە "كەس
 بەئەنقەست خىلپەكرىيە" ئەھىننەۋە پاد. مۇزالى سۇزنامىزى "بىنتام"
 تارادىمەك كاريگەرى لە سەرمەتاي بىرۈپەدا ھەبۈۋ. دەرەنجامى ئەم بىزافە
 بەربىلۈۋە فەكرىيە، كە فەيزۈكراتەكان و پاشان لىيرالەكانى لەگەن ئادام
 ئىسمىت و "ماندۈيل" دا لە گۆشەنىگاپەكى پەسكۇلۇزىكى ئابۋورىدا كۆ
 ئەكرەدۈۋە، ئەم پەرمىسەبە بوۋ كە دەپن مەمانە بەمروۋە بېكەن و لە ھەر
 مەسەلەمەكدا، راستگۈيى و نىيەتى چاكەى لەبەر چاۋبىگرىن. ھەر بەم
 ھۈيەۋە رۇسۇ لە كىتەپى "فەمىل" دا، ھەمۇن ئەدەت مىتۈنەكى تازەى
 رەھىنان كەلمەسەر بىنەماى پىزگەرتن لە "ئازادى ھىزىر" رەۋىستابىت،
 دېمەزىنەت.

دۈمەين ھۈى گەنگاپەتى رۇسۇ لە رۈۋى سۇسنىۈلۇزىكىيەۋە ئەۋمىيە كە
 تىۋرىيەكى تازە بە مەبەستى بىناتەننى دەسەلاتىكى سىياسى ياساى پىنشىنار
 دەكات و ئەلە، ھاكىمىيەت بە تەۋاۋەتى تايىمەت بەخەلەكو، نە دەتۈنرئ
 بىسپىردىرەتە كەسى تر و ئەدەتۈنرئ چاۋبۇشى لى بىكرىت. رۇسۇ، لە
 "پەيمانى كۆمەلەپەتى" دا ھەمۇۋ ئەۋ ماقانەى كە بۇ ئاكەكان دەسنىشان
 دەكرىت، بە شەتەكىرەھا لە قەلەم دەدەۋ كەس بۇى نىيە دەستىيان
 تىۋەرىدەت. ھەروەھا ھىچ ھىزۈ دەسەلاتىك ناتۈنەت لە سەروۋى تاك و
 ئازادىيە سەۋىتىمەكەدا لەنگەر بىكرىت.

رۇسۇ بە شىۋەمەكى تەرىش بىر لە چاكەكرىنى سەرمەتاي دەكاتەۋەۋ
 بەبىرۈپاى ئەۋ، مەروۋ لە بىنەمەتەدا، واتە لە كاتىكەدا كە لە بارۈۋەخى
 سەرمەتاي خۇپدا ژيانى بەسەر ئەمەرد، — كە رۇسۇ و ھاۋچەرخەكانى
 (رەنگە لە ژىر كاريگەرىتى ناپاستەۋ خۇى "تەكامول"²⁹) دا) بە ژيانى
 بەمەشتىيان دەشۈبەاند — باش بوۋە پاشان شارسەنىيەت، ئاكارى پاك و
 دىلە خاۋنەكەى ناھاك كەردۈۋە و لە ناۋىجەردۈۋە. ھەلەمەت، دەرەنجامە
 نىگەتەفەكانى ئەم تىۋرىيە، لە كاتىكەدا كە مەتەسەبەكان، بىرىيان

مەسەلە يېمىوۇ كە "تەقدىر، شەھوت و لايىمە ناهەنجارمىكانى مەرقۇيان بە ھازانچى شارسىتانبىيەت ھىناۋەتە ئاراۋە". ھەرومىھا دامەزىنەمى ھەندى لە پەرنەسىبەكانى سۆسىۋولۇۋىيەو، ۋەك ئىتتولۇۋى Ethnologie³² مۇدېرن، ئەگەر ئىتەۋە بۇ سەرخاۋە نىمە تەفسانە يېمەكانى رېتخىراۋە كۆمەلەيتىيەكانى گەلان. ئەو، ۋەك مۇنتىسكىو سەرنجى نەمەدايە ئەو كارەسات و پووداۋانەى گەسزادارى ھەرامۇش كەردن نىن، بەئكوو تەنھا گەرنكى بە پووداۋە سەلەندىراو و گەستىيەكانى مېزۇو نەدا، واتە، ئەو پووداۋانەى كە پېۋەندىيان بە رېتخىراۋەگەلى كۆمەلەيتەى و جۆرى بېر كەرنەۋەى گەلانەۋەھەيە. ۋېكۇ، لە بەرھەمى نووسەرانى رابوردوۋ كەلگى زۆرى ۋەرگەتوۋە، بەلام بېرۋاپاگەلى ناخودناگەى ئەو نووسەرانەى كە لە ناو گۇرەنكارىيە زەمانىيەكانىياندا³³ شاردراپوۋنەۋە، بە بايەختر لەبېرۋاپاگەلى خودناگا ئاشكرەى لە ھەلەم دەدا، بەمەجۇرە بە ھۆى تېكەل كەردنى سېكۇلۇۋى و لېكۇلېنەۋەى رەخنەپىيانەى مېزۇو، مېتۇدېكى تازەى ھىنايە ئاراۋە.

ھەرومىھا ئەتەۋانن بېرۋاپاكانى ۋېكۇ بە پېشەككېيەك بۇ پاۋەرمەكانى ئاگۇست كۆنت و پەسەى سىفۇناغ (مەراھل ئلاشە) لە ھەلەم بەدەپن. بەبېرۋاپا ۋېكۇ، ھەركۆمەلېك دۋابەدۋاپا پەك، بە سىفۇناغدا تى دەپەمەپەت. پەكەم، ھۇناغى ئىلاھى، واتە شىئەر و تېۋولۇۋىك و تەفسانە سازى. دۋەم، ھۇناغى "دەۋەمى و نازاپەتى"، پان ھۇناغى زال پوۋنى سېستىمى نەرىستۇكراتېك و لە راستىدا ئەمە سەردەمى "ئاشپەلەكان" و "رەمۇسەكان" ە، ۋە ھەندى كەس خۇپان لەپەزى دىلېران و مەنالىنى خۋا دادەنېن؛ سېھەم، ھۇناغى "گەشە سەندىنى ئاگەپ مەۋە"، كە پەكسانى خۋازى، بېر كەرنەۋە، نېستەلال و تەرك بەجى ھىنان، لەتەپەتەندىيەكانىيتى.

لە روومكانى دىكەمە، وىكۆ لە مېژوونوسانى سەدەى نۆزدەھەم نەجىت. "مېشلە" بانگەشەى ئەو دەمكات كە وىكۆ تەنھا فېركارى بوومو ئەمەش دىگەرپتەمە بۆنەمەى كە وىكۆ رۆلىكى گىرنگ و بىرپىتى بۆ راي گشتى قايىل بوو. بە بىروراي ئەم، سوننەتەكان، مافەكان و ھەرومھا شىكۆ و شىوەى زاراومكان³⁴، لە ژىر كارىگەرى بىروراي گشتى دايە. "خەك ئەم مانايە بە ياساكان دەبەخشن كە پېيان خۇشەم پەسەندى خۇيانە". دەسلەتدارانىش، بىانەمۆى و نەپانەمۆى ناچارن ياساكان بە پىتى ئەم مانايانە رەجائە بىكەن كە خەك پىتى قايىلن. كەواتە، وىكۆ دەكەوتتە رەزى ئەم كەسانەمە كە لە سەدەكانى ھەژدەم نۆزدەمدا وەك "مۆنتەسكىو"، "رۇسۆ" و "ئىسپېنسىر" ھەوليان ئەمدا گىرنگاپەتى ھەزو ناگاپى كۆمەلەپەتى بىسەلمەينن. باوەرپى وىكۆ بە رۆلى داھىنەرانەى خەك، لە ناو مېژوونوساندا كارىگەرىيەكى يەكجار زۆرى لەسەر مېشلە دانابوو. پىويست بە بىاس كەردن ناكات كە تازە بوونى بەرھەمەكەى مېشلە واتە، "مېژووى ھەرنەسە" لەمەدابوو كە زياتر گىرنگى بە رافە كەردنى رەكخراوە كۆمەلەپەتتەكان و ھەرومھا بىروراي داھىنانى گشتى دەدا، وەك بە پاشايان و ھەزىران و كەسانى دەوروبەرى پاشا و ھەرومھا شەپە جۇراوجۇرمكان.

تەنانەت دەتوانىن وىكۆ بە پەكەك لە پىشەنگەكانى تىۆرى "چىنە كۆمەلەپەتتەكان" لە قەلەم بەدەين. ئەم، ئەم تىۆرىيەى لە ھەموو بوارەكاندا بە دروست و گىرنگ زانىو و لەم باوەرپە دايە كە رەوشى سىياسى زۆرپەى تاكەكان، دەرنەجامى ئەم بارودۇخە كۆمەلەپەتتەپە كە تەيادا دەژىن. وىكۆ دەركى بە كىشەمەكىشە دەروونىيەكانى گەلان كەدبوو، بەلام پىتىوابوو ئەم ناكۆكەيانە ھەركىز كۆتەپايان نايە چوونكە ھەلقولاوى پىكەتەى كۆمەلەپەتتە

نەك خودى خەلقى. كەواتە، لە كاتى لە ناوچوونى ھەندى
كېشمەكېش و ناكۆكى، ناكۆكى گەلىكى تازە سەرھەل دەمدن.

لەم ڕووە، ھېكۆ پەشتگىرى لە دوو بېرورا دەگرد؛ پەمكىيان
حەتمى بوونى گۆرانكارى و ئەوى تریان لېرالىزم، كە لە بواری
رېكخراوە كۆمەلەپەشتىيەكاندا، لە ڕووى ئابووریەو لە تیۆرى
ھەيزۆكراتەكان دەچیت. بەبروای ئەو، لەم ڕووەو كە كۆمەلەگا
دەرنجامى شارمەزایی و لێھاتووییەكى غەریزی و نەپنییە، ھەر بەو
ھۆسەو، عاقلانەترین و جوانترین رەوش بېریتیە لەو كە
بەمەبەستى بەدیھاتن و پێشكەوتنى ئۆتۆماتىك و "نازۆرەملانەى"
ئەم لێھاتووییە غەریزیە، دەبێ لىبگەرپەین باشتەین بارودۆخى
بېویست بێتە ئاراو.

مۆنتسکیو (1689-1755)

دەتوانین بڵێین كە مۆنتسکیو بۆ پەكەم جار بە شێمەپەكى
راستەقینەو پەگجاری، چەمكى یاسای تێكەلى زانستى كۆمەلەپەستى
گرد. ھەمووكەس پێناسكردنە بە ناوبانگەكەى "پۇحى یاساكان"³⁵
نەزانیت كە دەلى "یاساكان، نەسبەتگەلىكى پېویستن كە لە
سروشى شتومەكەكانەو (اشیاء) سەرچاوە دەگرن". مۆنتسکیو، بە
پەشت بەستن بەو پێناسەو ھەول ئەدات پێوەندى گەلىكى نەگۆر لە
نیوان رېكخراوە سیاسى و ھەزاییەكانى گەلان و بارودۆخى ژيان و
بە تاپەت ئاو و ھەواى ژینگەكەیان دابەرزەنیت. بە بروای ئەو،
مەسەلەكانى پێوەندیدار بە ئاو و ھەواو، كارپەگەرى لەسەر ئاكار
دادەنن و ھەر بەو ھۆسەوھەمە كە مەزھەبى ولاتانى گەرمەسیر،
لە بەرانبەر جوانكارپەكاندا (تزیينات)و، مەزھەبى ولاتە
سەردەسیرەكانیش لە بەرانبەر خواردنەو مەسكەرەكان
(مسكرات)دا، ئارمەزایی دەرنابرن.

بەبەرۋاي مۇنتەسكىو، پىكىخراۋە كۆمەلەيە تىيەكان، پىشتيان بە
 پىئومەندىيە نەگۈزەكانى نىۋان سىروشتى مەرۋف و ژىنگەۋە بەستوۋە و
 لىرەشەۋەيە كە نەۋىشتەي كە خۇي بە "رۇحىيەي ھەمەكى"
 ناۋدىرى دەكات — واتە جۇرى بىر كىردنەۋە و بىرۋاۋەر — دىتە
 ئاراۋە.

مۇنتەسكىو، لەكاتى رىكىخستى تىۋرى دەۋلەت دا — بە پىشت
 بەستىن بە بىرۋەكەكانى ئەمەللاتوۋن لەم بىۋارمدا — مېتۋە
 سەرمەكىيەكان، بە دەرئەنجامى "ئابدال" ە گرنگەكانى كۆمەلگا لە
 ھەلەم نەدات. نەۋ، بەم جۈرە نىستەلال دەكات كە بىناغە ۋايرىزىرى
 ھە، ۋو شىۋە ھىكۋەتەتەك، ھەندى باۋەرن كە گرنگىزىيان،
 ئابداللى بىنەرمەتى و رىكىخەرى نەۋ ھىكۋەتە پىكەدەھىنىت.
 بەۋتەنى نەۋ، پاشايەتى، لەسەرىنەماي "شانازى خۋازى
 ئەرىستۋكراسى" دا ۋاۋەستەۋە، لە ھەمان كاتىشدا بە خالى بىرانبەر
 و ۋەك "ئىستۋپ" ى ناۋخۋىي دەسەلاتەكەشى دىتە نەۋمار.
 رىكىخراۋەكانى "جەھۋورىيەت" لە سەرىنەماي پەرنەسىيە
 ئاكارىيەكان، "دىكتاتۋرىيەت" ىش لە سەرىنەماي ترەس ۋاۋەستەۋە.
 كاتەك كە ھەستى كارىگەر و بىنەرمەتى لاۋازىيەت، نەۋ رۇمەش كە
 لايەنگىرەتى، بىرەۋلاۋازى دەچىت و گەندەل نەبىت و بەناچار
 دەپى جىنى خۇي بەدات بە رۇمىكىتر: واتە، ئەرىستۋكراسى نەگەر
 ھەستى شانازى خۋازى تىا نەبىت، نەگۈرەت بە چىنكى ئانارشىست
 و ھەل پەرمەست و ئازاۋەمەنى. كاتەك پەرنەسىيەلى ئاكارى
 لاۋازىيەت، دەپتە ھۋى شىۋاندىن و بە دىكتاتۋر بۋونى
 جەھۋورىيەتەكان. كاتەكىش كە ترەس لە مەل ھۋان كەم پىتەۋە،
 بىناغە دىكتاتۋرىيەتەكەيان ھەلەۋەشەتەۋە. لەم رۋەۋە
 مۇنتەسكىو، ۋەك چارەسەرىك، پەرنەسىيە بەناۋبانگەكەي
 "جىاكرەنەۋى ھىزەكان"³⁶ بىشىناردەكات، كە بە پىنى نەۋ ئەسە،

ھىزمەتلىرىنى رەھبەرلىرى، داد، پادىشاھان (اجرائىيە، قىزلىق، مەھەلە)
دەپمۇ ئۇلارغا كەلگەنلىرىنى سەمىيە خۇش ۋە دەستىۋەردانى كاروبارى
يەككە نەكەن.

ئۇلارنىڭ ئىچىدە دەستىۋەردانى ئۇلارنىڭ سەمىيە خۇش ۋە دەستىۋەردانى
يەككە نەكەنلىرىنى مەھەلە ۋە مەھەلە ئىچىدە تەمىنە، ھەمەن
سەمىيە خۇش ۋە دەستىۋەردانى ئۇلارنىڭ سەمىيە خۇش ۋە دەستىۋەردانى
تەمىنە ئىچىدە ۋەك كۆمەلەرنى خەلەك، ھەمىشە نەمەن تەمىنە ئىچىدە ھەمەن
بە شىۋە يەككە خەلەك ئۇلارنىڭ دەستىۋەردانى خۇش ۋە دەستىۋەردانى، كەۋەتە
پەنۋەستە دابەسە بىرگەن ۋە بە ھەمەن رەھبەرلىرى تەمىنە
كۆمەلەرنى ۋە ھەمەن دابەسە ئىچىدە "ھەمەنلىكى" ئۇلارنىڭ ھەمەن
ۋە بەرگەنلىرىنى خۇش ۋە دەستىۋەردانى دا، ئۇلارنىڭ ھەمەنلىرىنى
بىرگەنلىرىنى. ۋە ئۇلارنىڭ ھەمەنلىرىنى، ئۇلارنىڭ ھەمەنلىرىنى بە ئۇلارنىڭ
"ھەمەنلىرىنى سەمىيە خۇش ۋە دەستىۋەردانى ۋە ھەمەنلىرىنى
رەھبەرلىرىنى" دەپمۇ، گۆرەنلىرىنى شىۋە بىرگەنلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ
سىياسەتلىرىنى، كارىگەرلىرىنى تەمىنە ئىچىدە ھەمەنلىرىنى مەھەلە
ھەمەن. بەمەنلىرىنى ۋە، شەرتلىرىنى تەمىنە ئىچىدە ھەمەنلىرىنى ئۇلارنىڭ
پەنۋەستە ئىچىدە ھەمەنلىرىنى بىرگەنلىرىنى.

سەردەمى ھاۋچەرخ

رەش بېنەكان (Pessimistes)

ھېزىۋىكراتەكان و ئابوورىزانە لېيرالەكان كە ھەندەك، تېزەكانيان كامىل كرىبىوون، لە كۆتايى سەدەى ھەژدەھەمدا سەركەوتنىكى يەگجار مەزنىيان بەدەست ھىنا. سىستەمە سەندىكاپەكان و نىرخ دانان لەسەر كالاو خىزمەتگوزلارپەكان و ھەرومەھا "مقررات"ى ئابوورى، بەلانى كەممەو لە ولاتە خۇرناواپەكاندا لە ناوچووبوون، يان رەت كرابوونەو.

لەم سەردەمەدا، سەروەت و سامان و مەسەلەى بەرھەم ھىنان، پېشكەوتن و گەشمەكرىنىكى تارادىيەك زۆرى بە خۇۋە دېوہ كە لە مېزوۋى مەۋلاپەتسىدا وېنەى نەبۇە. بەلام ئەم دىنامىزمە نەفسانە ئاسايە، شېۋەپەكى تىرىشى ھەبوو: ھەزرى چىنى كرىتكار لە ھەموو شىۋىنىكىدا گەپشەتتەو ھەبو پەرى خۇى و "گەر" یش دۇخىكى تاقەت پەرووكنى لە خۇگرتەبوو و لېيرالېزمى ئابوورىش جەۋرە كىتەركى (رەقابت) يەكى ھەوسارپەچراۋ كوشندەى لى كەوتتەو، شىاۋى باسە كە ھەبو كىتەركىيە، بە تايەت لە كاتى ھەناردنى كالا بۇ بازارە بىيانىيەكان زىاتەر دەبوو.

پاشماۋى شىۋە بېرگىنەۋى بازارگانانە، كە لېيرالېزم نەپتونىيەو خۇى لېنرەگار بىكات، رەنگە بگەپتەو بۇ روودەنى پەكەم شۆرشى پېشەسازى لە بەرپەتائىدا. واتە، ولاتىك كە لەجاۋ بەرھەمەننى كشت و كالى (فلاحتى) خۇيدا، جەماۋەرىكى زىاترى ھەبوو و كەۋاتە بۇ تىركىرنى ھەبو

جه ماوهری خوئی، پئویستی به همنارده وئاوردی کالآ و خواردمهمنی همبوو.

"مالتووس" و "ریکاردو" دهرکیان به همندی له دهرمنجامه کوشندمکانی دینامیزی ئابووری لیرال کردبوو. نهم دوو گهسه بو یهکم جار کاریگه ربیان له سمر گهشبینی نیکنوومیسته دهمارگرزماکاندا دانا. نمو ممهسه له گرنگهی که نموان باسیان دهکرد، "زردی" سروشت بوو. پاسای "زانمانی هممهشه دبهز"³⁷ له بوازی کشتوگالدا که نموان جهختیان له سمر دهکرد، بانگهسهی نهوهی دهکرد که؛ کاروگوشش هینله زوره که نهگرچی بهرادمیهکی یهگجار زوریش پئوهی خهریک بی، هیچ فایدهیهکی نابیت. "پاسای داهات"ی مالتووس و ریکاردو، نهوه دهرنه خات که بهرژه و مندیهکان همرچی زیاتر بن، هیندهش نهگونجاوتر و نامهشروع ترن. وه له ناکامدا "پاسای جه ماوهر"ی "مالتووس"، (له گهه "پاسای داهات"دا) نهپویست نهوه بسمهینیت که سروشت، به هوی نامرازه توندوتیزی نامیزمکانیهوه بهرگری دهکات له ممهسههی زاوژی کردن که نهومن ذوازی و دهمهفرمه لینی زوری لی بوتهوه. ماومهک دواتر "لاروین"ش توندوتیزییمکانی ههلقولوی ههلبزاردنی رهگهزنامه (شجرة) و رهسمنایهتی و مانهوهی یوونهوهی بالاتری خستوته بهرباس و لیکولینهوه. بهکورتی، گهشبینی خهیاالوی تیزمکانی سمدی همژدههم، له ناو نهم بیرۆکه تاریکانهو ههرومهها له ناو گوشت و بره گههورمکانی جهنگه ناهلیوئییهکاندا له ناو جوو؛ کهواته، پیاچوونهوهی نهم بارودوخه زور پئویستبوو.

کۆنه پهرستی دژه ئۆمانیستی

کلتیسهی کاتۆلیک، سیمایهکی گشتی و جیهانی همبوو، پاشان ناگارو تایبهمهندییهکانی رینسانسیشی خرایهسهر. بهلام شان به شانی نهوه له سهردمی "لواتیر"دا کۆنه پهرستییهکی چاخ ناوهراستی و ناسیونالیستی سمری ههلهدا. بهم جۆره ههلهسقهی ئیستدلالی و جیهانی و گهشبینانهی

سەدى ھەژدەھەمىش بۇ خۇي ھەندى كاردانەۋى لى كەۋتەمۇ، نەۋىش سەرنج راکىشە كە زۇربى ئەۋكاردانەۋانە لە ئەلەماندا بەرجاۋ ئەكەۋت. ھەيلەسوۋفانى سەدى ھەژدەھەم، بەراشكاۋى و لىپراۋىيەكى زىاتەر لە ھەيلەسوۋفانى رېنسانس نەۋەيان رادەگەپاند كە پەرنسىپ و لۇژىكىكى ھەمەكى (كلى) لە جىپاندا ھەپە كە لای ھەمۇو ئىنسانمەكان بە گىشتى (بەھەمۇورەگەزىكەۋە) باپەخىكى پەكسانى ھەپە.بەلام "ھىردىر" Herder (1744-1803ز) جەختى لەسەر ئەۋە دىكرد كە ھەمۇو گەلنىك خەسلەتگەلى تاپىمەت بە خۇي ھەپە و تاكەكانىشىيان بە ناچار جۇرە بىر كەردنەۋەو نىجساسگەلنىكى تاپەتەيان ھەپە كە ئەۋانەر ناتوان دىركىيان پىنكەن.

لە دىدگای ئۇمانىزىمدا، ئەرزىشى ھەر تاكىك گرىندراۋە بەسەپمە شەخسەكانىيەۋە، لە كاتىكدا كە بە پىنى قوتابخانەكەى ھىردىر،نەۋە ئەرزىشە گرىندراۋە بە چۆنەپەتى رىكخراۋگەلنىكەۋە كەتەپايدا بەشدارە. ھىردىر، لە سىرازبۇرگدا بۇ گۆلە — كە ئەۋدەم شاعىرىكى لاۋ بوۋ— ۋاى نىستەلال نەكرد كە شىعەرگەلى رەمەكى و ھەماسەكان و ھەرومەھا مافە سەرەتەپەيەكانىيەكەگەلنىكى سادە نىن جەلگەۋو ئۇرگانىزىمىكى زىندوون كە شىۋەپەكى ناخودناگا "رۇخىكى كۆمەلەپەتى" پان تەپەۋە ئەمەش ھەمان "رۇخى نەلمەۋەپى" (Volkegeist). ئەم ۋەشە دۋەپەپە بۇ يەكەم جار "ھىگن" لە سالى 1793 دا لە نامىلكەى دۇكتراكەى خۇيدا ھىناۋەپەتى. ئەم رۇخە نەلمەۋەپەپە، جۋارچىۋەى دەۋلەتمەكانى تىپەپاندو ۋەشەكانى volktum و Nationalite نەزىكەى سالى 1810 بە ھۇى "پاھن" ۋە (jähn) جۋەناۋ زەمانى ئەلمەۋەپە دۋەپەپە ھۇى "مادام دۇشتال" ۋە، جۋە ناۋ زەمانى فەرنەسىيەۋە. ناۋبراۋان ئەم دۋانە، Nationalite پان بە ئۇرگانىزىمىكى گەۋرە دىۋەپەپەند كە تاكەكان "ۋەك گەلەگەلى دارىك" وان {و بە كورتى بەشىكن لەۋ ئۇرگانىزەم}. لەۋە بەدۋاۋە، تۋەپەندى كۆمەلگا و دەۋلەتمەكان بە ئۇرگانىزەم، لایەنى ھاۋەپەشى ھەمۇو سۇسىلۇزىيە كۆن

پاریژمکان بوو. واته، بهم جۆره دمیانونیست بئین که کۆمهلگاو دمولمتەکان، تمنا به شیوهی ئۆتوماتیک و به بی ئهوهی که نیرادهی و خاومن ناوهز، کهترین کاریگه‌ری له سهریان هه‌بیت، دهنوانن گه‌شه‌بکمن و کامل ببن و، نه‌مهش له راستیدا، به‌هرچه‌کردارییه‌ک بوو له به‌رانبه‌ر زیندەپه‌وی گه‌لی توندپه‌وه راسیۆنالیسته‌کاندا.

ده‌توانین به ناسانی دهرمنجای سۆسیۆلۆژیکی پهرنسیبه‌کانی "هیندر" دهرک بکه‌ین. ئەم پهرنسیبه‌انه، له راستیدا "گه‌رانه‌ومه‌یه بۆ تاره‌کی" سکولاستیکه‌کان و له‌گه‌ڵ نه‌مه‌شدا، پهرنسیبه‌ کۆنه‌کان و، هه‌روه‌ها ئەم مه‌سه‌له‌نه‌یان که شایانی نیستدال له‌سهر کردن و وێناکردن نین، به‌ باه‌ختر له شیکاری و راهه‌کاری و شه‌وور و نیستدال داخه‌نا. له‌ رووی می‌زووپی و سیاسیه‌یه‌وه، ئەم تیزانه‌ به‌واریان بۆ دیاردیه‌ک ره‌خساند — واته، ره‌هاوکردنی "میللت" وه‌ک یه‌که‌یه‌کی (واحد) عیرقانی و نیمه‌ مه‌زه‌به‌ی. واته، گه‌رانه‌وه بۆ ریکخه‌راوه‌ ساواکانی خێله‌ سه‌رمه‌تایه‌یه‌کان، به‌ شیوه‌ی ناراسته‌موخۆ — که‌ده‌واتر به‌ ناسیۆنالیزم ناسرا.

کاردا نه‌وه‌ی دژه‌لیبرال

ئەم جۆره کاردا نه‌وانه‌ له‌ به‌واری مه‌سه‌له‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانیشدا رووی دا. فیزیۆکراته‌کان و لیبراله‌کان، خوازه‌یاری سه‌ره‌په‌نه‌وه‌ی جه‌مبوری ئابوووری جه‌رفه‌یی، واته‌ کۆریۆراتیزم (سیستمی سه‌ننیکایی) و هه‌روه‌ها کۆپله‌تی و کار بی‌کردنی زۆره‌ملانه‌ بوون. (کارکردنی ئەم جۆره ته‌نانه‌ت تاسه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌میش له‌ گوندەکانی به‌ره‌تانه‌یادا باوبوو) ئەم دیاردیه‌ (واته، کاری زۆره‌ ملانه) له‌ جاخه‌کانی ناوه‌راسته‌مه‌وه له‌ سه‌ره‌شانی خه‌لک هورسایي نه‌کرد. له‌ به‌واری بازرگانی و ئالوگۆری کالۆ شتومه‌کیشدا دژه‌یه‌تی "ده‌ره‌ژه‌سم⁹ مه‌کرد و لایه‌نگری ره‌وتی نازا نه‌ی کالۆ و پاره‌و هه‌روه‌ها به‌ گشتی دژی ئەم ریکخه‌راوه‌مه‌بوون که کاری بازرگانیه‌یان ده‌کرد.

یه‌که‌م ده‌نگێک که له‌ دژی ئەم ده‌دگاگه‌له‌ ده‌ره‌پا، ده‌نگی فیه‌شته (فیه‌خته) (1760—1814ز) بوو، که زیاتر وه‌ک فیه‌لمه‌سووفێک ده‌ناسریت و له‌

كتيپەكەيدا بە ناۋى "دەۋلەتى بازىرگەلىتى بەرتەسەك" تىۋرىيەكى
 ھەمەلەينەى بۇ پاشايەتى دىكتاتور ھىناۋەتە تاراو، كە بە بىنى
 پېنشىيارەكانى، ھەموو گەلىك ئەبى پەشت بە خۇپەۋە بېسەتتەت و تەنھا
 بىرھەمە ناۋخۇپەكانى خۇى مەسەف پەكات و لە ھەناردە ھاوردە خۇ
 بېارنەزىت. تەنانتە مەفەرگەردن بۇ "مەنقا" بە شتىكى ناپەوا دەزانى و لەو
 پاورمەدەپە كە گەرىدەمگان، بە "پېشان دانى بېكارى و بەرەللاى خۇيان"
 خەلگى ئاسايى بىرەۋگەندەلى ھان دەمدەن.

دەۋى ماۋىيەكە كاتەن كە پەرنەسىبى بازىرگەلىتى و ئىلگۈرۈ
 ئازادانە سەركەۋەتى بە دەست ھىنا، دېسانەۋە لە ئەلەماندا كاردانەۋەپەكى
 تازە بە شىۋەى "پەرتەكسىۋەنەزىم"⁴⁰ و ئاسىۋنالەزىمى ئابوۋرى ھاتە ئاراو
 كەلىست بەرەستەترەپى ئەو دۇرەپەتى كەرنەمبەو.

لە لاپەكى تەرەۋ، سىستەمى كۆمەلەپەتى ئەۋرەۋەپا، كە مىراتى ھاخەكانى
 ئاۋەپەست بوو، لە روۋى زەنجىرە پەلەۋ پاپەۋە، لە سەرىنەماى پەرنەسىب
 گەلىكى ئالۋوز زۆرەپە كات دۇرەپەك راۋەستابو. لەگەن ئەۋەشدا پاشماۋەى
 سىستەمى سەندىكايى ئىمپەراتۋورى رۇمەى رۇژھەلەتى تىپا بەدى دىمكراۋ
 ھەرۋەھا ئەۋ پەرنەسىبەشى خراپە سەر، كەخەك دېمەش بىكرەت بە سى
 بەشى: چىپى ئەرەستۈكرەت رۇخانى و خەلگى رەمەكى. بەلەم
 چەمكى "نەجىپ زادە" ھەرگىز بە تەۋەۋەتى روۋن نەبۇۋە. لە لاپەگەۋە
 دەيانۋىست چىپى ئەرەستۈكرەت بگۈرەن بەچىنەك كە بە تەۋەۋەتى بىرەۋى
 ئەۋەشەتەدا داخراۋ بىتە و رەنگە بەھىچ كەس و چىنەكى تەنەدرەت. لەگەن
 ئەۋەشدا لە ۋەلەتە سەلەمەتەپەكاندا، پاشايان بۇ ھەرەكەسەك پېانۋىستاپە،
 پەلەۋپاپەى نەجىپ زادەپان ئەبەخشى و بە ھىچ شىۋەپەكىش لەۋ ماغانەى
 خۇيان ھاۋەپەشەپان ئەۋەگەرد.

ئەۋ ھىرەشە تونەنەى لەسەدەى ھەزەدەھەمدا كراپەسەر نىمەتەز گەلى
 ئەرەستۈكرەتەكان، بىزەلەكى دىفاعى ھىناپە ئاراو كە پېكەتەپەك بوو لە
 تىزەگەلىكى جۇراۋەجۇر.

له ههرفهسهدا، نیستدلالی سهرمکی نهو کهسانه‌ی که داگوکییان له نهریستوکرته‌کان دمکرد، نهوه بوو که نیمتیازمه‌کانی چینی ناوبراو، ههلقولای ماق سهرکهوتنی رۆله راستمقینه‌کانی "فرانک" مکه‌نه....، واته رمه‌گزی سهرکه‌وتووان. دواتر، نه‌م تیزه که زیاتر له لایهن "ئابم‌دونوا" و "بولن وبله" وه پشتیونی لئنه‌کرا، له لایهن "گوپینو"⁴² وه به نیستدلال گه‌لی کۆمه‌ل ناسی و میژوویی که‌لکی لئومرگیرا. نه‌له‌مانییه‌کانیش به‌هه‌زو تاسه‌یه‌کی په‌گجار زۆره‌وه، پێش‌وازییان له "گوپینیزم" کرد. گوپینیزمیک که له راستیدا به‌پینی ویستو داخواری نه‌وان، ئاسانکاری تیا به‌دی هاتبوو و وردموره له ناسیونالیزمی "وېله‌ولم" وه‌تینی پهراندو گۆرا به‌تا رمه‌زبه‌رستی دیوانه‌ ناسای نازییه‌کان⁴³.

بارودۆخی تازمی مه‌سه‌له‌کانی کۆمه‌لناسی، پاش

شۆرشێ فەره‌نسه‌

جه‌نگه‌ ناپیولیونییه‌کان و شۆرشی پێشه‌سازی

نه‌م رووداوانه‌ بوونه‌ هۆی بـلاو بوونه‌وه‌ی نه‌و ناپلیا په‌گجار دیموکراتیکانه‌ی که دهرنجامی فەلسەفە گەش بین نه‌که‌ی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌م بوون. گه‌ش بیتی لیرال، و باومپی رۆسق به‌ناکاره‌ چاکه‌کانی خه‌لک، که به‌ بپروای نه‌و، ته‌نها سهرچاوه‌ی دمه‌سه‌لات و حاکمییه‌تی مه‌شرووع بوون، له‌ ناو نه‌و ئاییدانه‌دا ده‌بینرا. نه‌م باومپه‌شیان خرابوه‌ سهر که‌ پاشاکان، هۆکاری لێک‌جیا‌بوونه‌وه‌ی گه‌لان و هه‌روه‌ها ته‌نها داگیرسینه‌رانی جه‌نگن و، دوی له‌سهرکار لا‌بردنیان "گه‌لانی سهرانه‌ری جیهان، له‌بهر حاوی نه‌و مل‌هه‌ژانه‌ی که له‌سهر حکومه‌ت لا‌براون، له‌ به‌رانبهر جیهانیکتا که‌ هه‌ساوته‌وه‌و هه‌روه‌ها له‌ ژێرئاسمانیکی سامال و جواندا په‌گدی له‌ ئامیزده‌گرن⁴⁴".

به‌لام سهرکه‌وته‌نگانی ناپلیون و داگیرکردنی سهربازی درێژخایه‌نی ولاتان، و‌لک ده‌سدریزی و داخو‌از‌گه‌لیکی نا‌ئاسایی، هه‌ستی نه‌ته‌وا‌یه‌تی

ھەموولایمكى بزواند و تىنىكى زۆرى بەخشى بە تىزمكانى ھېرىدەر، كە لە ئەدەبىياتدا گىرنگى تاپمەتەيان پىدرا. لەمە بەدواوە رۆمانتىكەكان دەستیان كرد بە دۆلەتە گەردنى ھەزمەندى سەمدى ھەزەمەمە و گىرنگىيەكى تاپمەتەيان دا بەو شتانەى كە لەواقىيدا پىناسەى ھەر گەلىنك؛ واتە ئەفسانە دىرىنەكان، سوننەنگەلى چاخى ناوەرەستى و پەرەستى پالەوانە دىرىنەكان و

كەواتە ناسیونالىزمى تازە پېرەكە، كاردانەوومەكى گشتى بوو لە دۆى "گۆسمۆپۆلىتیزم"⁴⁵ ى جىنەدەسەلاتدەركانى سەمدى ھەزەمەمە و لە ھەمان كاتىدا، زەربەكەك بوو لە دۆى ئۆمانىزم.

رۆمانتىكى جەلەرى

ھىگن (1770-1831ز) ھەرنەمە كىرنى رىگەى گواستەنەوەى مەتافىزىكى رۆمانتەبى بۆ بولوى زانستى گۆمەلەيتى دەست پىكرد. ئەمەيش وەك فەيلەسوفەكانى تىرى رۆمانتىك لەو باومرە دابوو كە لەسەرەووى ھەر فەكرىكى بە ناومەدە، توخمىكى بالەى عىرقانى ھەيە. بناغەى ئەندىشەى ھىگن ئەمەيەكە بەرھەمەپەنانى عەقلاىى و ھەرومەھا واقەيەت، بە ديارەگەلىكى يەكسان لە قەلەم ئەدەت و باھەخىكى وەك يەكيان بۆ قاپلە.

بە بىرورەى ئەو، "بەوونەومر و ھەر" وەك ئەسلىكى واحد، واتە "ئالەدىا" وان. بە رەى ئەو، بەمەبەستى باش تەگەپشتن لە گۆرانكارىيە مەزوويەمەكان، دەبى كەلەك لە "دەالكتىك" وەربەگىرن. ئەم دەالكتىكە، شەيە بىر كىرنەوومەكى فەلسەفەيە كە رۆمانتىكەكان پەتيان وایە بە تەواوەتى شتىكى جەا لە ناومەزى كىردەبى ناساىيە، بەلام ناتوانن ئەو دەس نیشان بەكەن كە، ئەم بىر كىرنەوومە لە كۆپە دەستى پىكردوووە و چۆن كۆتەبى پىدەت. ئەو ھەش دەبەتە ھوى ئەمەكە بەمەستى خۆيان ئەو بىر كىرنەوومە ئال و گۆرەپى بەكەن.

دەالكتىك، لەسەر بنەماى "دۆوازى" يەكان دا رەواستەو. بە وەى ھىگن ناتوانن جەمەكىك وەن بەكەن و لە ھەمان كاتىدا لایەنە بەرانبەرەكەى

لەبەرچاوانەمگرتن. سەبارەت بەم مەسەلە، سێ دەرمنجامان دەس دەگەموت؛ قەرز، ئەمەتی قەرز، سەنتەز⁴⁶. ھەروەھا نەتوانین بەو یستی خۆمان نەو دژواریانە دەس نیشان بکەین. چوونکە بەقسە "دورگیم" جەمکی "دژواری" دەرمنجامی دەرمنجەکانی ئێمە سەبارەت بە شتومەگەکان. واتە لە راستیدا "قەنفسە" هیچ نەیارێک لە ئارادانێ. "بگرووس" لە ھەمان کاتدا کە ھەیلەسووفێکی لایەنگری ھینگل، ئەویش لەسەر ھەمان باوەڕی "دیالکتیکی جیاوازییەکان" لە بری "دیالکتیکی دژوارییەکان" پێشنیار دەکات.

بەلام جەمکی "سەنتەز" یش زۆربەی کات شتێکی ئیختیارییە و ەك جۆرە نامرازیك بۆ "رێککەوتن" ھەڵبژێردراوە. ھەڵبەتە رێککەوتنی لەجۆرە، زۆرجار روودەدات بەلام بە دنیایییە و ناتوانیت جیھانی و گشتی بێت. چوونکە، بۆ نموونە، زۆربەی داھێنانەکان دژی ھەمکن و یەكتری رەت ئەکەنەو. ھەروەھا ئەبێ "نەیسبەتە یەگجار بگۆرەکانی پێک ھێنەری ھەر سەنتەزێک" لەبەر چاوبەگرتن، ئەگینا نییە شتومەگە ناھاوچەشن و لێک جیاوازییەکان تێکەڵی یەگدی دەبن. بە گورتی، دیالکتیکی ھینگل، بە بانگەشەکردنی ئەوەکە تێزیمان و لێکۆڵینەوە لەسەر ووی ھەموو شتەکانەو، زۆربەی کات بە کایەییەکی سادە زانی گۆتایی پێدەیت. بەلام لەم رێگەییە و نەتوانین ئەو شتە کە دڵخۆزای نینسانە، بە شێوی متافیزیکی بێسەلمینین و بە ھۆی پێوەندی کردن بە عەقڵێکی ھەمەکی (ئایدیا)ییەو، روخساریکی ھەلسەفی بە خواستەکانمان بپەخشین.

بەبەر وای زۆربەی ھەیلەسووفانی رۆمانتیک، "گەرە پیاوان" بەدەرژایی مێژوو، نوێنەری "ئایدیا" بوونەو، ھەروەھا نینسانانێکی بەرجستە و پێشاندەری حەقیقەت بوونە. لەم رۆمۆ، ھینگل و پێرەوینی، ھەمیشە بەدوای ئەو فارمەکانەدا دەگەڕان کە تەقەرییان لە گەڵدا بوو توانیویانە سەرکەوتن گەلێکی باش بەدەست بھێنن. بۆ نموونە "کارل ھیل" باش

"فیخته" وای نووسیوه: "میزووی گموره پیاوان، رۆحی میزووی جیهانییه".

نیستا، نمو مهسه لهیه ماومهوه که "هیزی بیسنور" له ج کهسایهتییه کهدا سهره نه دهات؟ به بیروای هینگل نمو مهسه لهیه په گجار سادیه و نمو بارهوه نه ئی: پیاوی به پرستی گموره، نمو که سیه که هه میسه سهرکه وتوو بووه. سهرنجام، "هینگل" پش ریزیکی په گجار زور هایل بوو بۆ نمو که سانه ی که به ههرشیومه یه کی شیاو، دهسه لاتدار بوون و دهسه لاتیان به دهسته مه بوو. نمو، ناهلیونی له کاتی داگیر کرنی نه له ماندا ستایش کردو، به سوار جاکینگ ناو پیری نه کرد که "رۆحی جیهان" بوو (؟). پاشان کاتیک که نیمپراتووری پرووس پیک هات، رایگه ماند که رۆحی میزوو له ناو بورو کراسی پرووسدا سهری هه ئداوه. به لام ماومه یه دواتر نمو هاره مانانه ی که هه میسه هیوا به تی پتیا هه بوو، به و هویه وه که "به خت" تاسهر له که ئیاندا پار نه بوو، بریک له سهرخوتر و به پاریزتر باسی لیهوه دهکردن و تمنها به شیوه ی گشتی ستایشی دهوئمتی دهکرد و ههروه ها ستایشی نمو هیزو "هه دمر" ه پاساییه ی که بهشتیوانی دهوئمت بوو. سهرنجام ستایشی جهنگی کرد، چونکه به هسه ی خوی، دهوئمت تمنها له پیکه ی جهنگه وه نه توانیت به باشترین شیوه "بوونی" خوی ده رک بکات.

هینگل رۆحی کاریگرو چالاک و به ردهوامی "خه لک" پش نه هینیتته نینو باز نه ی نه ندیشه گانی و کهواته جوژه "فاتالیزمیکی میزووی" دینیتته ناراه. به هوی نم فه لسه فهیه ی هینگله وه ده توانین نیستدال بکه من که هه موو رووداوینکی میزووی — هه له به ته پاش نه وه ی که رووبدات — به شیومه کی حتمی هه لقولاوی لۆزیکه له دایک بوونی میزوویه. له م رومه وه، سهرجهم تمقه لاکانی هینگل، بۆ سه لانندی نه وه تمرخان کراوه که شتیک که رووی داوه، حتمن نه بوویه رووی بدایه [واته له تمقه ریدا هه بووه].

فه لسه فه ی رۆمانتیزم و به تایبته هینگلیانیزم، ممترسی پشت بهستن به هیزه نادپاره گانی وه، فاتالیتته، به هره ی ره گهزی و... به باشترین شیوه

پيشان دمدات. سۆسيۇلۇزى راستەقىيە دەپى خۇى لەو بوته متافيزىكىيانه بيارىزىت و به تايىمت خۇى به دەقيقترين نامرازگەلى رەخنەگرتن تەيار بکات. سۆسيۇلۇزى ھىگىل، لە جياتى روون کردنەموى مەسەلەکان، بە پىچەموانەموى ئالۇزترپان ئەمکات. جيا لەوشى، بە زنجىرە گۆت و بەندگەلىنكى گەورمى مەزھەبى گۆتايى پىندىت؛ واتە، پىرقۇز راگرتى مېژوو و رووداو پەرسىتى "لە جىنى تەسەوۋى مەزھەبىدا، دائىمىيت. رەنگە ھەر نەم مەسەلە، نەم و ھەمە بېنىتە ناراوە گە ئىنسان لەو رېگەمەموى دەرک بە ھەموى شتىک دەکات. ھەلبەت رەنگە نەم و ئىنايە، ھىمەنايەتتىمكى رۇحى بېنىتە ناراوە، بەلام ھەرگىز تەمانەت بەک ھەنگاۋىش ئىنسان ناباتە پىشەموى.

گەرچا بەدوای زنجىرە پىلەۋىيەگەلىنكى تازەي گۆمەلەيتىدا "ژۇزف دۇمستىر" (1753-1821ز) نووسەرئىكى سىياسىيە گە نووسىنەمەلىكى زىاتەر، تەرخان گراۋە بۇ داگۆكى كىردن لەتىزىكى كۆن پارىزانە. دۇمستىر، بە توتىدى دۆى ھەندى لە لاپەنە نائەزموۋنى (غىر تەجرىبى) و نامادىيەمەلىكى قوتابخانەى رۇسۇ و جىبەجى كىردى بىروراكانى بوو (كە گىرنگىرەن نەمەنەپان پەسەى بىنەپەتى 1793 بوو، كە ھەرگىزىش نەخرايە بوارى جىبەجى كىردەموى). ھەرۋەھا بە توندى دۇبەتى نەم خواستە شۇرەگىرەپەيى دەكرد كە بە نىاز بوو رېكخراۋە كۆمەلەيتىمەلىكى رابوردوۋ بە تەۋاۋەتى ھەلۋەشەننىتەموى. نەم، مېتۇدى تەجروۋى بۇ رەھمەردى كۆمەلەگان بە شتىكى يەگجەر بەكەك لە قەلەم ئەداۋ ھەر بىمى ھۆپەشەموى، ھىچ سازگارەپەمكى لەگەل راسىۋناليزمدا نەبوو، ئەۋەشى نەۋت كە دەپى ھەموى مەسەلەمەلىكى پىنۋەندەپدار بە جىيەمى كۆمەلەگاۋە، بە ھۆى مېژووۋە چارەسەرىكىرەن.

بەلام سەبارەت بە "دەسەلاتى نەمەۋىي"، دۇمستىر بەرپەشە كىردى نەزموۋنە مېژووۋىمەلىكى لەمى باۋەپەدا بوو كە "دەسەلاتدارەتى"، سەرچاۋەمەلىكى نائاساى (خارق الطبیعی) نىيە و بەشىكە لە "سىستىمى

غەيرىزى كۆمەلگەكان". دۆمستېر، وەك نوپىنەرى تىزى "لۇزى تېمىزم"⁴⁷ دەنەسار، ئەۋىش لە كاتىكدا كە ئەم وشە، جەگەلە "زىنجىرە پاشاپەتى پېشوو "ھىچ ماناپەكى دېكەى نەبوو.

لەگەن ئەۋەشدا ھىچ سەرنجىكى بەۋە نەنەدا كە وەك جۇن ھەموو تىزىكى سىياسى لە دۈرۈلە كەردەنە. لە ناۋ تېۋرىپەكى ھەقانىپەتى دەسەلات و ھەكۈمەتدا ئەتۈتەۋە. بەۋ شىۋەپەش، دۈۋى ھاتنى ۋە ھەپەك، ئەۋ بۈۋە دەپەخسىنىت كە چىنى زال و دەسەلاتدار، ھەندى ماقى تاپەتە بۇخۇى قايل بېت و بانگەشەى ئەۋە بكات كە مېزۋ بە قازانچى ئەۋ "ھۈكەمىكى نەگۈر و سەھامگرتوۋ"ى نىمزا كەردەۋە.

بە ھەر ھال ئەنلېشەكانى "زۇزف دۆمستېر" بەگجار ئالۋىزىن و، لە ھەندە' رۈۋە لەنەنلېشەى ئىپراھىكان دەچەن. واتە وەك ئەۋەن، باۋەرى ھەپە بە چالاكىيە خۇرسكىيەكانى مەۋق و ھەروەھا ئەۋەش كە ئىنسان قابىلىيەتى ئەۋەى ھەپە كە بە شىۋەپەكى عاقلانە نامانجەبالاكانى زىيانى تىپا بەدىيەت. دۆمستېر بە تۈندى دژاپەتى ئەۋەرخانەى ئەكەرد كە قوتابخانەى رۇسۇ، بە بىيانۋى ئاكارەۋە، رۈۋبەپروۋى شارستانىيەت، گامبۈۋن، ھۈنەرو داھىنانەكانى ئەكەردەۋە. لەۋ باۋەرمەشداۋو كە پېشكەۋەت و داھىنانەكان (اختراعات)، مەۋقى لە سەۋەت دۈۋرەخستۈتەۋە. بە پىنچەۋەنەۋە نەزىكەرى كەردۈتەۋە. چۈۋنكە "ھۈنەر، خۇدى سەۋەتى مەۋقە"، ئەۋەشى ئەۋەت كە ئەگەر "چالاكىيەكانى مەۋق زىان لە ياسا سەۋەتىكەن بگەپەن. كەۋاتە دەپى كۆلەننى ھىكەپەكەش بەلادان لە ياساكانى سەۋەت لە قەلەم بەدىت". ئەۋ باۋەرى بە ھۈسەنگى كۆمەلەپەتى ھەبوو، لە ھەمان كاتىشدا، باۋەرىشى بە ياساگەلى رىكخەرى كۆمەلەگان ھەبوو و پىنى ۋابىۋ ياساگەلى ناۋبراۋ ئەۋ تۈۋانەپەن ھەپە كە لەۋ رىگەپەۋە ئەۋەن تىكەلى چالاكى گەلى ھۈكەرە نازادەكانىش بېن".

سنت سيمۇن (1760-1825ز)

لە راستىدا ئەمىستۇكراتىكى راستەقىنەمىر اتبەرى (وارث) بىۋىگرافىست (ژيانامەنئوس)ى بىناۋبانكى دىربارى "لوۋى جۋاردىھەم"و، بە پىنى بانگەشەى خۇى، يەككىك بوو لە پىرەمۋانى "شارلىمانى". نەۋىش ۋەك دۇمستىر، لە سەردەمى بزاۋتمكانى شۇرۋى قەرنەسەدا، ئەندىشەمكى تارادىپەكى زۇر بوخت و كامىل بوۋىوون، بەلام لەبرى ئەۋەى كە ۋەك دۇمستىر "شۇرۋ" بە ھەلەمەكى نەبەخىراۋ لە قەلەم بەدات، بە پىنچەۋانەۋ بە پاساپەكى گىشتىپەۋە دەپەستەۋە. بە بىرۋەى سنت سيمۇن، مىزۋوبرىتتەپە لە دۋابەدۋاى پەكەلەتلى (تۋالى) ئەۋ قۇناغە نۇرگانىكانەى كەتياپاندا، ھۈسەنگى و تەمانە پىرەۋون و يەككەرتۋى بىسەرياندا زالە. برىتتەپە لە قۇناغە قەرنەۋىپەكان كە تياپاندا ھەۋو شتىك — تا دۇزىنەۋەى ھۈسەنگىپەكى كۆمەلەپەتى و قەكرى جىگر و ھەروھە سەرهەلەدانى زنجىرە پەۋپەپەگەلىكى تازەى پاساپى و نەگۇر لە زەپىن خەلەكىدا — روۋپەروۋى كىشە پۈتەۋە. پاشان سنت سيمۇن، بەسەر شۇرۋى 1789 دا باز ئەدەت و نەتەۋەك "پىشەمكى" پەك لە قەلەمى ئەدەت و ھىچىتر، چوونكە پەراى ئەۋ، ھۇكارىك كە بە تەۋاۋەتى روخسارى جىپەانى گۇرپە، شۇرۋى پىشەسازىپە. ئەۋ پەۋپەشەپە كە لەمەۋدۋا بىرەمەندان و ھەۋو ئەۋ كەسانەىكە سەرقالى كاروبارى پىشەسازىن، دەپى پەلمەن بۇ ھاپىل بىن و زنجىرە پەۋپەپە تازە كۆمەلەپەتتەپەكانىش ئەپى لەسەر ئەم پەرنىسەپە بىنات بىرەن. بە كورتى پىنەۋابو "نەگەر بەدەپەختىپەكى مەترەسىدەر روۋى بەدەپە كەسەپەتتەپەكانى بىنەمالەى سەلەمەتى و ھەروھە ۋەزىران و دانۋەرە پەپەبەرزەكانى لە ناۋ بەدەپە، قەرنىسەپەكان دىگرىان، چوونكە دۇناسەن. بەلام لەراستىدا، ئازۋەپەكى راستەقىنە لەناۋ كۆمەلەنى خەلەكىدا نەدەھاتە ئاراۋە. ئەۋە لە كاتىكەپە كە تياچوۋنى كىتەپەرى بىرەمەندان، پىشەسازان و بانكەدرە گەۋرەكان، كۆمەلەگى تۋوشى زىيانىكى زۇر نەكرد، چوونكە دۇزىنەۋەى جىگرىك بۇ ئەۋ

كەسايەتتىيانه كارىكى ناسان نىيە "سەنت سىمۇن، بەم رەستىيە - كە لەسەر ئەو مەھەك لە زىندان خرا - ئەمەيەست ئەو مەپىشان بىدات كە زەنجىرە پەلەمپايە كۆمەلەپەتتەيەكان، لەپەستىدا تەوشى گۆران بووبوون. پەشكەوتەكانى زانست و پەشەسازى و چالاكى گەلى پەنەندى پەنەكردن (فەئالىيەتھەي ئارتەبەتەي) و بازەرگانىش، لەچا و "حەكۆمەتى تاكەكاندا" گەنگەبەكى زىاتەريان بە "حەكۆمەتى شەمەكەكان" دەبەخىش. لەم رەمە، مەسەلەى سەرمەكى، رەكخستى بەرەمەپەنەنى نابوورەيە بە قازانجى ھەموان. تەنەت مەزھەبەش ئەبەلە واز لە سووكايمەتى پەنەكردن بە شەمەكە مەپەيەكان بىنەت و ھەسەيەت و ئابرووى مەپەيات و نەفەسانەيات بگەپەتەو بەيەن. ھەروەھا لەم باوەرەدەبوو كە بەمەستى خەيراتەكردنى پەشكەوتەنى كۆمەلەگە ئەمەنى مەنى مەرىت (ارث) رەت، پەن بەرەتەسك بەرەتەو سەرفەلى ئەو دەپەن كە "بۆ ھەر كەسەك ھەندەى لىقەمەتى و، بۆ ھەر لىقەمەتك ھەندەى كارەگەر بوونى".

لەم رەمە، سەنت سىمۇن بەناغەدەنەرى راستەفەينەى سۆسەليزەم، بەلام سۆسەليزەمىكى دىكتاتۆرى و رەھەنى و، لەپەنگەرى كۆمەلەگەپەكەشە كە نەرىستۆكراسىيەكى پەك ھاتو و، تەكەسەپەنەكان، دەرەمەندەكان و كارخانەدارەكان بەرەمەى بەرن.

ئەندەشەكانى سەنت سىمۇن بەھەى كارەگەريەك كە لەسەر پەنەوانەدا ھەمەنەبوو، پەگجەر بە گەلەك بوون و لەپەنگەريەكانى، لەسەر تادا جۆرە پەكخراوئەكى مەزھەبى پەگجەر چالاكەيان پەك ھەنا، بەلام پەلەپەس پەلەمە پەنەكردن. لەبەر ئەمە، سەنت سىمۇنەيەكان وازەن لەم جۆرە چالاكەيانە ھەناو زۆرەپەيان، بە پەنەپەروپەريەكانى مەمۇستەكەپەن، بەسەرەكەوتەنەكى زۆرەمە، لەپەكخراوە نابوورەكانى ئەو سەردەمەدا بەشەدارەيان كەرد. پەكەك لەوانە، بوو بە پەكەك لە دامەزەنەرانى ھەلى ناسەنى فەرەفەسە و ئەمەى تەريان، پەنەكى رەھەنى فەرەفەسە كۆمەپەنەيانى دەرەوانى نۆفەيانووسى ئەتەسەى دامەزەنەند.

فۇرىيە (1772-1837)

لايەنى تايپەتى سىكۇلۇزى كۆمەلەپتى نەم ھىزمەندە نوخبەمە نەمىيە
 كە لەسەر بىنەماي غەرىزىمگان و نەفسانىيات پىنك ھاتوۋە (ھەر چەند
 زۇرۇشتى زىادە و ناپېۋىست و بىئەلگىشى تىنلەپ). بىستىنى نەم و شانەى
 دوپىيە لە دەم رۇمانتىكىمگانەۋە تەۋمۇزۇ تارىكى و ماناگەللىكى خەماۋىمان
 دەھىننەۋىياد، پەلام جۇرى بىر كىرنەۋەى "فۇرىيە"، تەۋاۋ بىنچەۋانەپە.
 بەرپراى ئەۋ، ئەبى ئەۋ نەفسانىياتەى كە ھاندەرى مەرۇف، دەس نىشان
 بىكرىن و لىكۇلەنەۋەيان لە سەربىكرىت و لە رىگەى قەناعەت بىئەى كىرنەيانەۋە
 ھىۋىر بىكرىنەۋە. ھەروھەا فۇرىيە چەشتى سوۋنەمتە ئەفلاتوۋنىيەگان، نىۋان
 نىجساساتى نىنسان و سىستىمى كۆمەلەپتى، پىۋەندىيەمكى نىزىكى لۇزىكى
 بەدى ئەكات.

ئەۋ، لەۋ باۋەردەپە كە نەگەر رىتخراۋگەللىكى تازەى كۆمەلەپتى بىنە
 ناراۋە كە ۋاز لە تونۇتۇزى كىرن و دۇپەتى كىرنى سىروشتى مەرۇف بىنن -
 ۋەك تا ئەمىرۇ باۋوۋە - خۇى لە خۇپدا، مەرۇف خۇشەخت ئەگەن. بە راي
 ئەۋ، شۇرش، ئەك تەنھادەبىئەى ئابۋورى و سىياسى بىت بەلگۈۋ دەبىئەى نازادى
 ئاكارىش بىننەتە ناراۋە و لەراستىدا، ئەۋ بارودۇخەى كە لە نارادەپە
 بىگۇپىت.

فۇرىيەش ۋەك ئەفلاتوۋن، جۇرە سىستىمىكى كۆمەلەپتى دىخاتە پۈۋ، كە
 بەرپراى خۇى تەۋاۋ رىكۋىپىنك و ھاۋسەنگەۋ، سىروشتى مەرۇف بە ھەمۋو
 بەھرىمگانەۋە، نەتۋانىت بە باشرىن شىۋە تىپىدا بىگەشتەۋەۋ چالاكى
 بىۋىننەت. ئەم سىستەمە بىرەتپىيە لە گروۋپىكى بىچۈك كە پىنكەاتوۋە لە
 چەند كەسىكى "بەرھەم ھىنەر" كە لە ھەمان كاتىدا، تايپەتەندىيەگانى
 گۈندۈ خىلە سەرمەتەپەگان و ھەروھەا زىۋانى كۇشك نىشىنى و
 "مانۋاكتۇر" ىشى ھەپە. بە بىراى ئەۋ، لەناۋ گروۋپىكى لەۋجۇردە، كە
 زامەپەكى پەگجار كەمى تاكەگان لە قەلەمپەۋىكى دلخۋازدا دەزىن و
 بەدەپەش كىرنى رىكۋىپىنكى "كار"، خەرىكى جىئەجىكرىنى ئەركە

جۇراوجۇرمكانن و له ههمان كاتدا هم بهرهم هينهن و هم مەسرف
 كمر، بەدلىنبايەو خۇشبەختى ئەگاتە نمو پەرى خۇي
 ھەربەو شىو كە قۇرە، لەھەندى روو، بەمەككە لە
 پېشەنگەكانى "سېكاناليز" لە قەلەم ئەدرت، سەبارەت بە
 رېكخراومكانى كارىش دېداگالەئىكى تازدى ھەيە. بەپراي نمو، مەروۇ لە
 ھەموو بواریكدا خاوەن ئەرزش و بەھرمو سەلىقەگەلى جۇراوجۇرە،
 كەواتە پەنۆستە مەروۇ لە ديارەدى "پەگەموتى كار" كە رەنج و نازار
 و سەركىشى لىئەكمەوتەمەو رەزگار بىكرىت و "كار" پەش بۇ ئەوەى كە
 بېتە شتىكى دىخواز و سەرنەچراكىش، دەبى بگۇردىرەت بەجۇرە
 سەرگەرمىيەك.

بەم جۇرە قۇرە، نمو دەسەلمەنەت كە دابەش كەرنى دروست و ھەمە
 لاپەنەى "كار"، ناكامگەلىكى جۇراوجۇرى لىئەكمەوتەمەو؛ واتە رەنگە بە
 ھوى رېكخراوگەلى پەنۆندىدارەو وەك ھۆكارىك بىت بۇ بە نەزان
 ھىستەنەوى مەروۇ يان پېچەوانەگەى. نمو ھەروھا رەخنە لە رەوشى زۇرە
 ملانەى رەھىنان دەرگىت و بە ھوى كەلك وەرگرتن لە مەتۇدگەلى مۇدېرنى
 رەھىنان، كە بايەخى يەگجار زۇر بە سەرمەستى و ئازادى فەكرى مەلان
 ئەدەن، زىاتەر لە رۇسۇ چالاكى نواندووو بە تايەت دەتوانىن بە دەرەنەرى
 راستەقىنەى "پېشەنگەپەتى" لە قەلەمى بىھىن. نمو داکۆكى لە نازادى
 ھەمەلاپەنەى پەنۆندىيە سىكسىيەكانى جەنسىيەكانى كەردوو و بەمەرجى
 سەرمەكى خۇشبەختى و بە تايەت وەك چارەسەرى "خەمۆكى" لەپەنوووسى
 ئەدا.

لە لايمەكى تەرمەو، قۇرە لايمەنگرى "تەقدىر" بوو. بە پراي نمو، ھەموو
 نمو وەستانەى كە خوا لە ھەناوى ئىنساندا داپناو، بە مەرجەك كە
 بىتوانەت كەلگيان لىئەرمەگىرەت، باش و بەكەلەن.

قۇرە، لە پېشەنگە جەبەمەكانى ئازادى ژانەش بوو. نەویش وەك
 "ئاگۆست كۆنت" نمو باوەرە دابوو كە شۇرشى راستەقىنەى ئاكارى، تەنھا

لە کاتێکدا روونەدات کە بارودۆخی ناسایی و گۆنی ژبانی ژنان لە ھەموو روویەکەوە بگۆڕدرێت.

لەم بارەو دەلی: "ئەگەر خەڵکانی نیمەوێحشی بەرانبەر ژنان توندوتیژی دەنویژن و بۆ ئەوەی کە بەوێستی خۆیان لە بازاردا بیانفرۆشن و بیانخەنە حەرمسەرلەو، وایان ھێ تەلقین دەکەن کە ھیچ رۆح و ژبانیکیان نییە. بەھەمان شێوە، گەلە شارستانییهکانیش بۆ ئەوەی کە لەگەڵ بیروپا ھەلسەفییەکانی خۆیان رێکیان بخرن و بۆ کۆیلەتی و نێزدواج و... ریان بھێنن، ھەر لە مانییمووە لە نەزانییدا دەیانھێنەوێ و دەست ئەکەن بە کوشتنی رۆحیان".

پەرۆدھۆن (1809-1865ز)

ئەندێشەکانی پەرۆدھۆن سەرەرای بیروپا گەشبینانەکانی، بە تەواوەتی لەگەڵ ئەندێشەکانی ھۆرەدا جیاوازییان ھەیە. ھۆرە بەتوندی ھێرش نەکاتە سەر بناغەی ناگاری "نەزەمی کۆمەڵگا" چوونکە بە بروای ئەو، شتێکی کۆن و ھەبیبی و بێ باوەخە. لە کاتێکدا پەرۆدھۆن داوکۆکی لە ناگاری باو و ناسایی و تەنانەت دیکتاتۆرانەش ئەکات و پێزێکی زۆر ھایلە بۆ پەرنسیپەکانی ناگاری بۆرژوازی وەک؛ نێزدواج و بێھەڵە بە پێی دەسەلاتی ھەمەلایەنەیی باوک. ئەو، خستەتە مەزھەبییەکانی خۆی پاراستوو و وەک دۆمستێر، تەنانەت ستایشی "جەنگ"یشی دەکرد و رۆلێکی نیلاھی بۆ ھایل بوو، لەگەڵ ئەوەشدا بەتەواوەکەری (مکمل) جوامیری و لایەنە چاکەکانی پیاوانی لە ھەلەم دەدا.

ئەتوانین لە ھەندێ روووە، پەرۆدھۆن (نیمە لێرەدا، لیکۆلینمووە لەسەر تیۆرە ئابووریەکانی ناگەین) لەپێزی نەیارانی شۆڕشی ھەرخسە، داہنن. ئەو، دژی دەولەت بوو و فیدرالیزمی بێکھاتوو لەو "یەکە" بچووکانە کە تاراپەیکە ئۆتۆنۆم بوون و تاکە ژێردەستەکانیان لە رووی ناگارییەو، بە شێوەی راستەموخۆ گۆنترۆڵ نەکرد، بە باشتەر ئەزان. ھەروەھا پەرنسیپی "نەتەمە"ی رەت دەکردووە چوونکە زۆربەی شەپەکانی سەدە ئۆزدەھەم،

به هۆی نمو دیاردمیموه هاتبوونه نارووه و پېشبینی دهکرد که دامه‌زاندنی
نیمپراتورییه گه‌ورمه‌کان، به پنی وېسته سیاسیه‌گانی نه‌وروپا، نهمه‌نھا
نابنه هۆی پاراستنی ناشتی، به‌لکوو به‌ریزه‌ی جهمیتی هیزمه‌گانی نمو
نیمپراتوریانه‌وه نه‌بیته هۆی هه‌لگیرسانی شمېرگه‌لیکی گه‌ورمه‌تر و
خوښناوی تر.

فەسلى دوۋمەم

سەرھەلدانى كۆمەلناسى مۇدىرن

سىستېمە جۇراو جۇرەكانى كۆمە ئىناسى

ئاگۇست كۇنت (1798-1857)

ئەم كەسايەتچىيە، بەگشىتى ۋەك دامەزىنەرى سۇسۇلۇۋى مۇنۇرن، كە تەننەت ناۋمەگەشى داھىناۋە، لە قەلەم ئەدرەت⁴⁸. لەبەر نەمۋى كە سكرتېرى (مونشى) سەنت سېمۇن بوو، ھەر بەم ھۆيەۋە ھۆگرېيەكى زۇرى بېرانبەر سۈننەتگەلى ئەنسكۇپىيەكى سەدەى ھەژدەھەم ھەبوو. ھەروھە لە ژنەر كارىگەرەتتى رشقەنەكانى ۋالتەر لە دۇى متافىزىكدا بوو و بۇبەرەنگارى كردنى تىۋلۇۋى و تىرامانە قەلسەفىيەكان ، سۇسۇلۇۋى ھەلبىزلرد (كە بە راي ئەو، جگە لە زمانبازىيەكى ئاساىى و زىندەرەۋانە زىاتر بە ھىچ شتىكى تر لە قەلەم نەندەرا). ۋەك چۇن ھىكارت، پاشماۋەى پېنۋەندىيەكانى نىۋان قەلسەفە و تىۋلۇۋى لە ناۋبەرد، "كۇنستە" يىش سۇسۇلۇۋى لە متافىزىك جىبا كىردەموو لە كۇنت بەدۋاۋە، "بايەخ نەدان بەمتافىزىك"، بوو بە لايەنى تايبەتى سۇسۇلۇۋى. لەمگەل نەۋەشدا زۇرجار متافىزىك، پان تەننەت تىۋلۇۋىش بە شىۋەى — كەم تازۇر — نەيىنى، ھەوليان داۋە كە سۇسۇلۇۋى بىخەنە ژنەر كارىگەرى خۇپانەۋە.

سىستىمى كۇنت، بەپېرستىك لە زانستەكانى مەرۇف و، تىۋرېيەكى گشتى سەبارەت بە "زانست" دەست پىن ئەكات. ئەو، زانست بەشەش بەش دابەش ئەكات و بەم جۇرە پۇلىنىيان ئەكات: بىركارى، "ھەپنەت"، فىزىك، كىمىيا، بايۋلۇۋى و لە سەرۋى ھەمووشىيانەۋە زانستى تازەى سۇسۇلۇۋى. پان رافەكردىنى عەيىنى و پۇزەتقى كۆمەلگەكان. بە ۋتەى كۇنت، ئەم پۇلىن

كرىنە نەك تەنھا لەسەر بناغمەيەكى راسيۇنال راوستاوه، بەلكوو لەگەل
مىزىووى زانستيشدا بېتەوه. چوونكە ئەو زانستانى كە بابەتمەكانيان
ناسانترە، بېشتر ھاتوونەتە ئاراوه، وەك ئەو زانستانى كە بابەتمەليكى
ئالۆزترىان ھەيە.

سۆسيۇلۇزى، زانستىكە كە رافھى ھەندى بابەتى دەسنيشان كراو
دەكا و دەزگا كۆمەلەيتىيەكانيش بەھەموو لایەنەكانيانەو ئەخاتە
بەر رافھ و ليكۆلنەوومو. بە بيروپراي كونت، كۆمەلگا پىكھاتەيەكە
لەو كەسانەي كە لە راستيدا درىزەي ھەمان زيانى ئينسانانى پېش
خۇيانن و لە مىشك و زمينياندا چەقيان داکوتاوه. بە كۆرتى،
كۆمەلگا پىكھاتەيەكە لە كەلەكەبوونى ئەو ئەزموون و زانستانى
كە وەچەكان پىكھەو دەبەستىتەو. بەلام كۆمەلگا، لە ھەموو
بوونەموران بگۆرتەرە، چوونكە دەتوانىت خۆي لەگەل ھەموو جۆرە
دياردەيەكى دەرەكى بگونجىتەيت. ھىچ بوونەومرىك، تواناي ئەو
جۆرە پىشكەوتنە خىرا و بە تايبەت بەردەوامەي نىيە، چوونكە بە
ھۆي دوابەدواي يەك ھاتنى وەچەكانەو، كۆمەلگا بەسەر زەمەندا
زالە.

بە بيروپراي كونت، رەوشى سۆسيۇلۇزىستەكان، ھەمىشە دەبى لەسەر
تىزىمان و نىستەدلالەو رابوستىت. كۆنت ئەم تىۆرەي پەيوست نەگرد
بەو تىۆرە گشتىيەي خۆيەو كە سەبارەت بە گۆرانكارىيە ھەلسەفەيەكان
بوو. بە پېتى نەوتىۆرەي ناوبرا، كە بەناوى "پاساكانى قۇناغە سى"⁴⁹
ناسراو، مەزۇلە درىزەي ھەول و تەقەلا بەردەوامەكانيدا، بە مەبەستى
تىگەيشتن و نىستەدلالى كېشەكانى جېھان و زىنگەكەي خۆي، سى قۇناغى
دوابەدوايەكى تىپەراندووه:

1- قۇناغى تىۆلۆزى:

كە برىتىيە لەوى كە ھۆكارەسەرەتاپەكان و بەگشتى خواكان، بە
ھۆكارى رووداوه جۆراو جۆرمەكان لە ھەلەم بىرىن. گرووپە رۇحانىيەكان لە

ناو رېځخراوگه لى له بارى كۆمه لايه تينا، به هوى نمو جوړه بيركړنه وموه،
دسه لاتىكى راسته فېنهيان همپه.

2- بازداني متافيزيك:

له م قوناغدا مروځ همون نمدات پشت به به لگمگه ليكه وه بېستيت
كه جياوازيان له گمن كۆمه لگا و رېځخراوه نينسانيه كاندا
همپه. هوكاره گشتيپه كانى تر، واته، په كه متافيزيكه كان سقام
دمگرن وله مزيانى نه ته ومكاندا دوكماتيزميك سهره هل نمدات كه
له سرووى هه موو واقعيپه ته كانه و هه روها دمپيته پاشكوى هه ندئ
پهرنسيپى نانه زموونى وه؛ ناپه ي نازادى ره ها و همزپلمتى
نه گورو هتد.

3- قوناغى پوزيتيويسم:

كه به پشت به ستن به تېرمان و ليكولپه وهى زانستپانه وه؛ به نه زموون
و كرده مو، ليكولپه وه له سر هوكارى دپاردمكان دمكات.
دمپى تهنه رېوشى فله لسمقه پوزيتيويسم⁵¹، رېځكه وتن له گمن
راستپه كاندا بېت. نه م فله لسمقه، نه بى له "لامپيرزم" و تسمه و فېش خوى
بپارېزنت و ليكولپه وه له سر ياساگه لى دپاردمكان بكات. واته، پيوتنپيه
هه تاپيپه كانى نيوان نه م دپارده لى كه له مېرچاو نه گېردن. نه گم نه م
دپارده، به كۆمه ل يا هيدى هيدى ليكولپه مويان له سر بېرنت و به هوى
ويكچوون، يان پولىن كرده مو به يكموه بېسترنه مو، به هيچ شيومپه ك
نابيت هوكاره ره هاگان، يان چموهمرى شتومكه كان ليك پېرنته مو.
چوونكه فله لسمقه پوزيتيويست نه ومپه كه هه ميشه جهخت له سر
"نسبييت" دمكات، وهك له "ره ها بوون".

له ناكامدا، بېرورپى كؤنت، سيكولوى دمپى كؤتايى پېموونى خوى
بېنيت و له نيوان باپولوى و سؤسيولوى دا دپه ش بېرنت. چوونكه به
قسه لى نمو، تاك، نه بېستراكتيكي سكوولاستيكه و تهنه كوى مروځ نه مرى
واقعه.

وہك چۈن لە ھىزىيا يان كىمىيادا، ھىزىمگان، سەرھتا بە شىۋى وەستان و ھاوسەنگى (ركود و تعادل) و پاشان لە حالەتى چالاكى و جۈولانەمۇدا تاقى دەكرىنەمۇ، سۇسىۋىلۇزىش نەبى بىرىتى لە دووبەشى بىنەرەتى بىت:

1- بەشى ھاوسەنگى، كە بارودۇخى سەقامگرتوۋى زىيانى كۆمەلگەكان بخاتە بەر لىكۆلىنەمۇ.

2- بەشى دىنامىك، كە لىكۆلىنەمۇ لە سەر ياساكانى كامبۇونى كۆمەلگا بكات. ئاگۇست گۇنت بە درىزە پىندانى سوننەتە گەش بىنانەكانى "گۇنلەرسە" و "سنت سىمۇن" دان بەمۇدا نەنىت كە گۇران، دەبىتە ھۇى پىشكەوتنى مەروفايەتى. بەلام لەگەن نەمۇشدا لە رىزى نەمۇ ھەزمەندەندەپە كە نازاۋە گىرپەپەكانى شۇرشى ھەرمەنسىمان بىنارپەمۇ و نادروست زانىۋە و ىستوۋپانە رىگە لەسەرھەلدانى شۇرشى گەورەى لەمۇ جۇرە لە ئاپىندەدا بگرن. بە قسەى گۇنت، بايەخى پراكتىكى سۇسىۋىلۇزى نەومپە كە لە حالەتى ھاوسەنگى كۆمەلگەدا بارودۇخى نەزمى كۆمەلەپەتى و، لە حالەتى دىنامىكدا، ياساكانى پىشكەوتنى كۆمەلگا بدۇزىتەمۇ دەمى نىشانىيان بكات. بەرپاى ئەمۇ، دەتوانىرئى شان بە شانى "نەزم" پىش پىشكەوتنى بەرمەمۇ مەروفايەتى مەسۇگەر بگرنىت. كەواتە، "نەزم و پىشكەوتنى" دروشمى سىياسەتى پۇزىتەپەزەم.

ئاگۇست گۇنت، لە كۇتايى تەمەنىدا دەرگى بەمەكرە كە نەركى سەرشانىپەتى، بە بىنچاۋمەروان كەرنى كۇتايى ھاتن و كامبۇونى زانستى كۆمەلگا، رىتخەراۋىكى ئاپەپالى كۆمەلەپەتى پىشنىپار بكات. پاشان بە ھۇى مەرمز بىۋونىكى لەرادەپەدەرمۇ، تەننەست گومانىشى لە مەتۇدە تاپەتەپەكانى خۇى كەردو وتى: "لەمەرپۇ پۇرپە دەتوانم بلىم كە مەشكى لاۋازى لىمە ھەرگىز ناتوانىت زانستەمەمۇ مادەپەكان دەرگ بكات".

بە بىرورپا گۇنت، تەنھا رىگەى چارەسەركەرنى كىشەكانى كۆمەلگا، نەۋىنىكى گشتى و جىھانى و پەگجار بەھىزە كە تاكەكان بەرمۇ لاپەكەرتى رەپكىشىت و لە پەلەى پەكەمەدا، ئەبى مەروفا بىتە ئامانجى ئەم ئەۋىنە.

بەلام سەرمەرای ئەووە گە فەیلەسووفانی سەددی ھەژدەھەم، بە ھۆی ئەم نەستەدلا ئەووە بەسیاسەتییکی لیبرالی ئەگەشتن، بەلام ئاگۆست کۆنت ئەمەوێست رێخەراویکی کۆمەڵایەتی لەبری کەسایەتییەکی دەسەلاتدارو رەبەر دابنرێت و دەسەلاتی ناوھندی، کاربەگەری لەسەر ھەموو یوارمکانی ژبانی کۆمەڵایەتی دابنرێت. کۆنت تەنانەت بە توندی دژایەتی ئازادی ھەری دەکرد، چوونکە پێیوابوو "لە ناو مەتاتیکدا ئازادی ئێرا دە بوونی نییە". ئەو، گە لە بێنەزمییەکانی ھەنقولاوی شۆرشی 1848 بە تەواوەتی وەرزیوو بوو، پێشوازی لە کوودەتای فاپلیۆنی سەھەم کرد.

ئاگۆست، لە کۆتایی ژبانییدا بێراری دا بە باشترین شیوە، چۆنەیتی حکوومەتە فاپلیالەکی خۆی وەسف بکات: ئەو دەھەوێست مەزھەبیێک بێنێتە ئاراوە و مەروۇف پەرەستی — گە خۆی بە "بوونەوێری گەورە" ناوێری ئەکرد — بکاتە بناغەي ئەو مەزھەبە. ھەر بۆیە ھەولی دا کە ئەو لە ھەموو رێنۆرسە باوە ئایینییەکان و ھەرودھا کە ئەو لە دامەزرێنەرەن و گەورەپیاوان و کاروبارەکانیان وەرگیرێت و لەو مەزھەبەدا کۆیان بکاتەووە. بە ھۆی ئەم مەزھەبەو، لێژنەییکی رۆحانی گە بە ھۆی دەسەلاتییکی بالاو، لە ھەمان حالێشدا مەزھەبی و زانستی و سیاسییەو، ئەندامەکانی خۆی ھەلنەبژێرێت، دەبێ چارەنووسی مەروۇفیش ھیدایەت بکات. ئێمە لێرەدا بۆ جاریکیتر، نایەدای ئەفلاتوون و ھیساغوورس، واتە؛ کۆمەڵگایەکی تیۆکراتیک گە کۆمەڵیکی عاقل و زنا بەرپۆدی ئەمەن، بەدی ئەکەمەن . بەلام کۆنت، ئەووە پوون دەکاتەووە گە ئەو تەمنا پیاوان، بەلکوو ژنانیش ئەمەن لەم دەزگا بالا رۆحانییەدا بەشداری ئەکەن و، وەك "دایک و ئیلاھام بەخەش" رێزێکی زۆریان لێبگیردێت.

بەم جۆرە ئاگۆست کۆنت، سەرمەجام دەستی کرد بەگەڕان بەدوای ئەو زنجیرە پەموپایەگەلەي گە باس و لێکۆلینەووە ھەلناگرن و دەتوانین بڵێین گە بەمجۆرە دەھەوێست، زنجیرە پەموپایە کۆمەڵایەتیەکان لەسەر بناغەي ئایین دەبەزرێنێت. زۆریەي خوێندکارانی کۆنت، وەك "لەتەر"، بە

تەۋەلىتى ئەم بەشە نۇرما تېقىقەي قەلسەقەي كۆنتيان خستە لاۋە. بەلام
 ھەندىكىيان بە پىنچەۋانەۋە بەۋ ھەمىرى لۆۋىكى بوۋنى قەلسەقەي كۆنت و
 ھەروەھا بەلگەيەك بۇ نازايەتى كۆنتيان لە قەلەم ئەدا. چوونكە بە
 بىرۋاي نەۋان، كۆنت تەنھا پەشتى بە رەخنەگرتن و لىكۆلىنەۋەگەلى سادى
 قەلسەقەي نەبەستۋە بەلگۈۋ، بىرى لەۋە كەردىۋەۋە كە لەگەل ۋاقىيەت دا
 روۋبەروۋ بېيتەۋە ناسمۋارىكى بەگەك و ھەراكتىكى بېيتە ناراۋە.

نستۋارت مېل (1806. 1873ز) و يوتىلىتارىزم

بەھۋى بىرۋاكانى نستۋارت مېلەۋە، لىبرالىزم نەۋلايەنە سىكۆلۇۋىكىيەي
 كە پىشتەر لە سەدەي ھەزەمەتدا ھەببۈۋ، سەرلەنۋى بەدەستى ھىنايەۋە. تا
 ئەۋ سەردەمە، ھەندى روۋداۋى تازەي جۆرۈجۈر روۋىدەۋە، ۋەك، شۆرشى
 پىشەسازى، ھەزلىرى جىنى كرىكار، زىاد بوۋنى لىرادىبەدەرى جەماۋەر،
 نىمىرالىزم و ھەرخۈلۈزى ۋەتەماحى نىستەمازى و ئابۋورى، كۆپۈنەۋەي
 ھىندى ھىدى كرىكارن لە ناۋ سەندىكاكان و... ئەۋ روۋداۋە تازانە، بوۋنە
 ھۋى نەۋەي كە زۆربەي ھەزەمەندەن، لە جىياتى بىر كەرنەۋە و تىرپان؛
 زىاتەر خەرىكى كازى كەردەمى (عملى) بېن. ھەندىكىيان كە لە داخۈزەكانى
 خەلگى ترسابوۋن، بەدۋاى رىكخراۋىكى لىبارى كۆمەلەپەتيدا بوۋن، تا لەۋ
 رىگەيەۋە خەلك سەركۈت بىكەن. ھەندىكىتر، ۋەك "پلانكە" و "سۈۋرل"
 تەنھا رىگەچارەمان لەۋەدا دەمىيىن كە جىيە ھەزەركان ۋەك رىكخراۋىكى
 نىمە سەريازىيان لى بىت و ناپەزايى خۇيان دەرىپەن. ئەم دوۋ رۋانگە
 دىزىمەكە، بىرۋاكانى ئەۋ مېژوۋنۋەسەنە ئەھىنەتەۋە ياد كەپىيان ۋابوۋ
 مېژوۋى مەۋف، ھەلقۈلاۋى زنجىرە تافىكارىگەلى ھىزە جۆرۋاجۆرەكانە.

نستۋارت مېل، نازادى بىر كەرنەۋە لەسەروۋى ھەموۋىشتىكەۋە دادىۋاۋ لەۋ
 باۋەردا بوۋ كە ئەم نازايىيە، تارادىيەك بەناسانى ھەموۋ كىشەكانىتر
 چارەسەرئەكات. ئەۋىش ۋەك "قۇرە" خۈزىارى نازايىيەكى ھەمەلەپەنە
 بوۋ، چوونكە پىنىۋابوۋ "لەناۋ بىردىنى جەبىرو نازارى جەستەيى، بە تەنھا
 بەس نىيە، چوونكە زۆربەي كات لە كۆتۈبەند كەردىنى بىرۋاى گشتى و

پیداواییستیه شه‌خسییه‌کانی مروژ و له حیاتی نه‌وی که حمزو تاسه‌ی به‌ران‌بهر کام‌لبوونی به‌هره‌فیکری و نا‌کاریه‌کان که‌م بیت‌هوه، به‌ پی‌چه‌وانه‌وه روو له زیاد بوون نکات".

ئستوارت میل بۆ هه‌سه‌نگاندنی ئهرزشی ریک‌خراوه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌ جو‌راو‌جو‌رم‌کان به‌ دوی پهره‌سییه‌گه‌لێکدا ئه‌گه‌را که‌ هه‌یج جو‌ره‌ لایه‌نگریه‌کیان تێدا نه‌بێت. به‌ پروای نه‌و، باشترین ریک‌خراوی کۆمه‌لایه‌تی نه‌وه‌یه‌ که‌ بته‌وانیته‌ زیاترین راده‌ی که‌لک و مرگرتن له‌ ناسایی مادی و نازادی بۆ زیاترین ژماره‌ی خه‌لک دابه‌ین بکات. به‌لام نه‌م ده‌نگاهه‌ واته‌ "Utilitarisme" له‌و سه‌رده‌مه‌دا، به‌ شتێکی نا‌ناکاری له‌قه‌لم نه‌درا.

له‌ لایه‌کی‌تره‌وه‌، سه‌ره‌ڕای نه‌وه‌ که‌ ئه‌ستوارت میل، ره‌خنه‌کانی "ریکارڈۆ" و "مالتووس"ی له‌ دژی زێده‌ر‌ه‌ویه‌کانی دینامیزی نابووری و به‌ تابه‌ت نه‌و دینامیزمه‌ رووله‌ زیاد‌بوونه‌ی که‌ به‌ هۆی نازدیه‌یه‌وه‌ سه‌ری هه‌ل‌دابوو، په‌سه‌ند کردبوو، به‌لام رینگه‌ چاره‌ی ئه‌م مه‌سه‌له‌یه‌ به‌‌بهر‌پرای نه‌و — له‌ حیاتی نه‌وی که‌ نینسان دابه‌نیشیت و چاو‌ه‌ڕێی به‌لا ناسمانیه‌کان بێت به‌مه‌به‌ستی گوشتارو که‌م بوونه‌وی ژماره‌ی جه‌ما‌وه‌ری خه‌لک — راه‌ینان، نازادی سینکی و له‌گه‌ل نه‌وشدا که‌م کردنی زاوژی بوو.

سه‌ره‌نجام ئه‌ستوارت میل که‌ به‌رده‌موام به‌دوای سازگارترین بارودۆخ بۆ گه‌شانه‌وه‌و دهرکه‌وتنی که‌سایه‌تی مروژ دا بوو، له‌ دوو پوانگه‌ی مافی مەدەنی و مافی سیاسیه‌وه‌، رۆلێکی کاریگه‌ری هه‌بوو له‌ نازادی ژناندا. بیروپراکاتی نه‌و، له‌م باره‌وه‌، به‌ نیسبته‌ دروست‌تر و راشکاو‌نمه‌تر له‌ وه‌قه‌ی ئاگوست کۆنت بوون، جوونه‌که‌ کۆنت زیاتر له‌ رووی نیجاساییه‌وه‌ لایه‌نگری ژنانه‌ی نه‌کرد.

به‌ بیروپرای ئه‌ستوارت میل، پێوه‌ندی نیوان ژنان و بیاوانی هه‌ر گه‌لێک، گه‌رنه‌گه‌ره‌ له‌ پێوه‌ندی له‌گه‌ل گه‌لانی بیا‌نیدا، و، مه‌سه‌له‌ی نازادی ژنان، له‌رووی پێشکه‌وته‌نه‌کانی داها‌تووی مروژه‌وه‌، هه‌نده‌ی مه‌سه‌له‌ی رزگار بوونی چینه‌ هه‌زاره‌کان گه‌رنکی هه‌یه‌.

ئەمەش ۋەك قۇرپە، لەۋباۋمەردايە كە ژنان، قوربانى پاشماۋەى ئەۋ داپ
 و نەرىت و خورافاتە سەرەتايانەن كە ئەمەرقۇ ھىچ بىيانوۋىمەك بۇ دىرئە
 پىندانىان نەماۋە.

ماركس و ماترىيالىزمى مېتروپى (1818-1883ز)

ئەنئىنىشەكانى ماركس، تارادىمەك لە پۈزىتىۋىزىم ئەچن. ئەمەش ۋەك
 ئاگۇست كۇنت مەسەلە مەفەزىكىيەكانى بە تەۋاۋىتى خىستۇتە لاۋە و
 سەرچەم ھەۋل و تەقلاكانى بۇ رەقەردىن دىپاردەكانى كۆمەلگا تەرخان
 كىردوۋە. لەئاسەۋەردەكانى ماركسدا، سۇسپۇلۇۋى بە مانا تاپەتتەيەكەى، تا
 رادىمەك رۇنىكى پەلە دۈمەى ھەيەو تىۋرە ئابۋورىيەكانى لە پەلەى يەكەمدان
 (ۋاتە، زىاتەر گىرنگايەتى بە تىۋرى گەنى ئابۋورى داۋە، كە لە جۋارچىۋەى
 نىستەى ئەم كىتەبەدا ناگونجىن).

لايمەنە بىنەرتتەيەكانى مېتۇد و سۇسپۇلۇۋىيەكەى كارل ماركس، بەم
 شىۋمەيەى لای خۋارمەيە:

ماركس ۋەك گۇرپەنە يەك لايمەنەكەى ھىگل، كەتتەيدا، "تېز" بە تى
 پەرىن لە "ئانتىتېز" لە دۋا قۇناغ دا ئەمىن بە "سەنتز"، دەگۇرپەت بە
 دىپاردەمەكى ئالۋىزەر كە تەيدا، تىزۋ ئانتى تېز بە ھات و چۆمەكى
 دۋولەيمەو "ئىستقرابى"، كارىگەرى لە سەرىمەگى دادەننن. دىپالكتىكى
 ماركسپەتى، بە ھىچ شىۋمەك ۋەك دىپالكتىكى ھىگل، جۋرە زامانبازيەكى
 بى كەلگ و بى مانائىيە، بەلگۈۋ شىكىردنەۋە و لىكەدەنەمەكى پۈزەتتە
 لەسەر ھىزە كارىگەرەكان و بە تەبىئەت ئەۋ كارىگەرىيانەى كە لەسەر
 يەكەدى دىدەننن.

ماركس ئەم شىكىردنەۋە لىكۈلەنەۋە لە گۆشەنىگەى دىنامىكەۋە، ۋاتە
 بە مەبەستى دەرەك كىردى ھۇكار و جۈنەمەتى گۇرپەنكارىيە كۆمەلەيەتتەيەكان
 نەنجام نەدەت. ھەر كۆمەلگەيەك لە ئاۋ خۇيدا ھەندى شتى دۇبەيەك و
 ھەرۋەھا ھەندى ھىزى دۇبەيەكى ھەيە: ئەم شتە دۇبەيەكانە جۇراۋجۇرن
 و ھەندىكىان ۋەك "كىرەكى نەتەۋمەى و ئاپىيەكان"، دۋابەدۋاى يەك

دنیايان غەلئانی خۇین کردوو. بەلام بمرای مارگس "ململانی چینایمتی" گرنگرتری کیشە کۆمەلایمتییەکانمو. بە ھەر حال کۆمەلگا، تەنانت دەرین بیت یا خود فیوڈالیتەش، جۆریکە لەم ململانییە.

مارگس، بمرانبەر ئەو کەسانەى کە رەخنە لە بنەرەتی بوونی ئەم جۆرە دوژمنایەتییانە نەگرن و پەن لە سەر ئەمە دانەگرن کە کەمتر لە دوژمنایەتیەکانی دیگە شەڕ و ئازاوە نەخەنەمو، بەم جۆرە وەلام نەداتەمو کە، دژبەتیە نەتەوویی و ئایینیەکان، بە غافل کردنی خەلک لە ململانی چینایەتیەکان، دۆژمنایەتیە راستەقینەکان دەشارنەمو.

ھەروەھا پێویە ململانی ناچینایەتیەکان و ھەروەھا ئەو دەسلەزنیە لاوەکی و دەسکردنەى کە بۆ غافل کردن و رێ و نکردنی خەلکی نەنجام دەدرێن، زۆربەى کات نابەرھەست و ناتێرەدین. لێرەدا دەتوانین تەوژمی ئیستدالەکانی "شەکاگەکان"ی سەدەى ھەژدەھەم بە تایبەت "والتەر"⁵² ھەست پێ بکەین. مارگس، بە توندی رەخنە لە بەرھە گەندەلى بردن و غافل کردن و ھەلخەلەتاندنی خەلکی دەگرێت. بە بیروپرای ئەمو، کۆمەلگای سۆسیالیستی، کۆمەلگایەک ئەبێت کە مەروۇ تیایدا نابێ بە کۆیلەى بوئە ئینسانی، یان نایندۆلۆژیکە بالاکان. ھەروەھا مەروۇ لە کۆمەلگایەکی ئەمو جۆرەدا، لە جەمبەرى خەسارکردن و رووخاندنی کەسایەتى و ھیزى کارى خۆى رزگارى ئەبێت. بە بیروپرای مێژوونووسێکی فەلسەفی، ئەم تیۆرە، پەرنسپى ناگارى کردەى کۆنت - وئەمەروۇ بە گشتى - ئەھیننیتەمو یاد و دەس نیشانی دەکات.

دوژمنایەتیە کۆمەلایەتیەکان، چۆن نەگۆردەرن؟ بەوتەى مارگس، ھاندەرى سەرەکی گۆڕانکارییە کۆمەلایەتیەکان، ئەمو پێوەندییە کۆمەلایەتییانەن کەخۆشیان ھەلقولای جۆرى بەرھەم ھێنان. لێھاتووێى مارگس ئەمەدا بوو کە بە باشترین شێوە گرنگایەتى پێوەندى نێوان شێومەکانى بەرھەمەنان و رێکخراوە کۆمەلایەتیەکانى دەسەنیشان کرد. ئەم رێکخراوانە کە بە پێى ژینگە و کەش و ھەوای تەکنیک دانەمەرزین،

سمر به خۆ له ئێراندی مړۆښ. کهواته له م رووموه مارگس، به ته و او متی خالی بهرانبهری هینگه. به بیرو پای هینگ، نایدیا میژوو نههینیتته ناراه، به لام به بیرو پای مارگس میژوو، — به تایبعت ژرخانی نابووری — نایدیا نههینیتته ناراه. ههروها به بیرو پای مارگس، چه مکی نایدیا بهرنسیبیکي متافیزیکي نییه به لکوو بریتیه به ههندی تیز و بهرنسیبی سیاسی و ههروها مانی کۆمه لایمتی. کهواته به بیرو پای شه، هه موو شتیك له سهر بناغهی "ماده" راوستاوه. ههر له بهر نهوهیه که تیزه کهی مارگس، به ماتریالیزمی میژوویی ناو بهر گراوه. له ناو نههینیهکانی مارگسدا، ههندی لایمتی فانتالیستی (چه بری) بهدی دهکرت:

1. — ههژاری چه نه دهسکورت مگان، به هۆی خرابکاری و دل پیسی مړۆفهوه نههاتوته ناراه، به لکوو بهرهمی جوړی کارکردنی ماشین نابووری و ناگامی دۆرانکاریه کی نا ئیرادییه؛

2. رهوشی تاکهکانی مړۆفه به ستر او تهوه به رۆلی پیو مندیان به بزواته جوړ او جوړه نابوورییه مکه نهوه. نه مه مانای "چهین" دهگه مینیت و مړۆفی کۆیلهی نابووریش، نیکۆنۆمیسته کلاسیکه مگان نههینیتتهوه یاد که نهویش به جوړه چه بریک سادی نابوورییهوه به ستر ابووهوه.

3. — مارگس پێشبینی دهکات که له ناگامی پێشکهوتنی تمکنیک و گۆرانکاری نابووری دا؛ به تایبعت به ناوهندبوونی کارخانه پێشه سازهی مکهی دهرگا نابوورییه کهی نیستا که له سهر بناغهی فازانج (کاپیتالیزم) راوستاوه، سهر نهجام هه نه مو شیتتهوه؛

4. — ههر بهو شتیه که ناگۆست کۆنت، پۆزیتوپیزم به لووتکهی نههینیهکانی خۆی له هه له م نهوات، "مارگس" پش دوی پیشاندانی نهوه که هه موو شیوهیه کی ژهانی کۆمه لایمتی، ههندی دوز مانیتهی تایبعت به خۆی دهخولقینیت، سهبارت به دوز مانیتهیهکانی ناو نهو کۆمه لگایه که خۆی پێشبینی نهکات و ههروها سهبارت به شیوه تازمهکانی زنجیره پهو پابه کۆمه لایتهیهکانی نهو کومه لگایه هیچ هه پهک ناکلت. لێر شهدا، نه م

لايەنە سەرنج راكئىش و ھاوبەشمى زۆرىيە تىزە گەورەكانى سۆسيۇلۇزى نۇرمانىيە، كە ھەموويان ھەولى دامەزاندنى دەزگايەكى سەقامگىر نەمدىن، بىمدى دەكرىت.

شان بەشانى ئەم گەشەينىيە، خواستىكى ئىرادى و شۆرشگىرپانەش لە ناو ئەندىشەكانى مارگىس دا دەبىنرىت. بە ڤاى ئەم، كاتى كە مەروڤ بزاڤە نابوورىيەكان دەرك بىكات و بىتوانىت لىكىيان بىدانەمە، دىتوانىت بە شىۋەپەكى كارىگەر دەستيان تىۋەر بىدات و رەۋتەكانيان بىگۇڤىت و ئەمەش كاتىكى لەبارە بۇ "بە گەرخستى ئىرادە" و دەست بىكرىنى "ھۆكارى سۆبۇڤىكتىڤ" لە كۆمەلگەدا. لەگەل نەۋەشدا مارگىس ئەگەرى شىكست ھىنانى ئەم ھۆكارەش لەبەرچاۋ دەكرىت. ھەلبەتە ئەم ھالەتە دىۋاپىمەدا، ھىچ ڤووداۋىك ناڤەمومىت، پان تەناتە رەنگە روو لە "ئاۋابوون" بىكات. دىيارە لە دىرەزى رەۋتى خۇگۇنچاندن لەگەل بارودۇخى تازەدا، خۇپاراستن لە نازاۋە تازەكانىش ناسان نىيە و بىگرە زۆر سەختىشە. بە تاپەت، چوونكە چىنە دەسلەندەركان، ئەم رەۋە كە پەمۋاپەمۋ پەيشى خۇيان لە دەست داۋم، مەقامەت ئەگەن.

ئەم لايمە تاپەتەنە — كە ھەنقۇلاۋى گەشەسەندى ناسەۋەركانى مارگىس و ھەرومەا دىرۇخايمەن بوۋنى ماۋى گۇڤانكارىيە فەكرىيەكانى ئەم — ھەندى ھوتابخانەمۋ ھىزبى سىياسى ھىناۋەتە ئارۋە كە ھەموويان خۇيان بە لايمەنگرى ئەم دەزان. ھەندى كەسى ۋەك "بىرۇنشتىن" و "ۋۇرس"، ھەرومەا تىۋەرسىيەنەكانى بزاڤە سۆسىال دىمۇكراتەكان، ھەندى داگەڤانى ھىمناپەتى خۋاز و گەش بىنانەپان ھەمەمۋ لايمەنگرى نازادى تاكەكەسىن و، خۇنۇسلىكارەكانى نىرى مارگىسىش نۇنەمەرى خواستە شۆرشگىرپانە و لىپراۋانەكانى مارگىس — بە تاپەت ناسەۋەركانى لىڭئەن و تىۋەرسىيەنەكانى دىكەمۋ بزاڤى كۆمۇنىستى. ئەۋنەپەكى تەۋاۋى ئەم مەسەلەمەن. لىكەندەمۋى ئەم تىزەنە كە لە بىنەڤەتدا، سىياسىن و ھەندى نامانچى خىراۋ ڤەركىتىكىيان ھەمە، لە بازەمۋ سۆسيۇلۇزى زانستىدا ناگۇنچىن.

به هر حال دمتوانين بهر ايشكاوييموه نيمه بلنين كه دواى سنت ناگوستين، هيچ تيزيكي سؤسيؤلؤزى، له بوارى پراكتيكييموه هيندهى تيزمكى مارگس سر كه وتوو نمبوه. نهم تيزه نهمرؤ به شيوميهكى رسمى و راستموخؤ تيلهام به خشى گرنگترين بزنلگهلى سياسى هاوچمرخه (همنوگه، له "گيشومرى كؤن" دا رمگمى سې، له نيوان دوو داگه پانى ديار پكراودا، تا رادميهك به دوو بهشى په كسان دابمش كراوه). ناپنياكانى مارگس، به دوو فؤرمى ديكتاتورى و ليبرالووه، به شيوميهكى رسمى، ريځخراومكانى چه ندين دمولمى گموره رېنبراهمى دمكمن. رووداوه تازمكانيش نيمه دمرنه خمن كه فلهسمفهى مارگسيستى، شوپشيكى گموره رېنبراهمى نه كات كه نازاوه و شله زاونتى ريځخراوه كؤمه لايه تيبه ديزينهكان و جوړى بير كردنموى كؤنى همدئ له گهلانى ناسياىي نهم مهسليميه دهسليمين به تابيبت، نهمرؤ كه پنده چيت جيهان بينى تابيبتى چيى، به تابيبت لؤزىكى "تائو"⁵³ و فلهسمفهى كؤنفسىؤس، به هازانجى مارگس پشت گوئ دخرنيت.

هيريتر نسيپنسر و نؤلؤسيؤنيزم (1820-1903ز)

نهميش ورك ناگوست كؤنت سؤسيؤلؤزى له سمروى همموو زانسته كنهوه دادمنا. سؤسيؤلؤزى نصيپنسر، سؤسيؤلؤزيهكى تركيبى و نه نسكلؤپيديكه، به لام نهم له راستيدا ديهويست پرمسيبى گؤرانكارى، كه لهو سهردهمه دا پاش "لامارك" و "لاروين"، سازگاريمكى په گجار زؤرى لمگهل فلهسمفه دا همبوو، له همموو بواره كاندا بخاته گمړ. نهميش ورك كؤنت پنى وا بوو كه همموو شيومكانى زيان، دريژدى ههمان شيومكانى بيشترن و له ههمان كاتيشدا دمس پيكمرى شيوميهكى تازهن.

لهم رووموه، ياساى نهم گؤرانكاريهى كه نصيپنسر داپنه نيت، برىتبيه له گؤرانى هيندى هيندى كؤمه لتيكى يكمپوت (پكنواخت)، به كؤمه لتيكى فرمچه شن. واته له همموو بواره كاندا روتيتكى "سهره لدانى جياوازي" له تارادله.

گرووپگەلى نىنسانى لە كۆمەلگەدا، سەرھتا وەك دەستەگەلىنكىن كە
ھەموو ئەندامانى لە رووى ھەكرى و تەكنىكى و ئابوورىيەو ھەمكسانن، پاشان
دەبنە كۆمەلانىكى ئالۇز، كە تىپاندا دابەش كەردنى كارو پىنومەنىيە
قەزايەمكەنى نىوان تاكەكان، روو لە جىپاوازى و ناتەپايى دەكەن.

كۆنت، بە ھوى باومەندى بە پەچرەنى دياردە جىپھانىيەكان، مىكانىزىمى
گەپاندا ئەومەرى خۇى و سەرمەنچام باومەرى بە جۆرە "فىنالىتە"⁵⁵ يەك
پەيدا كەردىو. بەلام بە پىروپراى ئىسپىنسر، ئەو فىنالىتەيە بەشەك بوو لە
گۆرەن. ھەروەھا بە كۆمەلە قۇناغەلىكى لە قەلەم ئەدا كە بوونەومەرىكى
نادىپار بۇ گەپشتن بە "ھاوسەنگى" تىپان ئەمەرىننىت. جىپا لەومەش ئەم
ھاوسەنگىيە لای ئىسپىنسر، شەتەكى بىراو (قەلەم) نەبوو و ھەروەھا
تەمەنىكى درىزخاھەنىشى بۇ قاپل نەبوو.

ئىسپىنسر، شەكرەنەو و تەكەدانى توخمە جۆراوجۆرەكان — كەلەل ئەو
مانى "ھەلومەشەنەو و دەرزان دەدات — بەمەوتەكى دزە گۆرەن لە قەلەم
نەدات.

ئىسپىنسر لە رووى سىياسىيەو كۆن پارىزە (مەھافىزە كار) بەلام بە
شىۋەكى پەنچەوانەى كۆنت. بە پراى ئەو، ئىرادەى تاكەكەسى تا رادەيەك بە
ھىچ شىۋەكە و لە ھىچ مەسەلەمەكەدا كارىگەرى نىيەو، گۆرەنكارى
گەشتىش، ھەلقولۇى ھەندى عادەتى "بەرھەست"ە كە لە ھەندى
تاپەتمەندى بۇماۋەيى نۇرگانىكەو سەرچاۋى گرتوۋە. خاۋەن نىختىيارى
راستەقىنەى چارەنوۋسى جەماۋەرىش، "جىيەتى" و خواستەكانى خودى
ئەوانە، كەۋاتە، بەپراى ئىسپىنسر ھەموو بىپارەنكى تاكەكەسى بە مەمەستى
گۆرەن دروست كەردن، تەنەت لە لاپەن دىكتاتۇرىكى عاقەلەو — وەك
كەشەك كە ئاگۇست كۆنت تەسمورى نەكەرد — رەت كراۋەتەو و شەتەكى
ناعەفلاىيە. لەگەن ئەۋمەشدا كۆمەلەكان بە ناسانى خۇپان لەگەن
بارودۇخكەلى تازەدا رەك نەخەن.

ئىسپىنسر، ھەولى ئەدا پاساھەكى گەشتى بۇ گۆرەن كۆمەلەكان دابەنىت.
بەپراى ئەو، كۆمەلەكان دوو جۆرەن:

- 1- جۇرى سەربازى، كەتىپىدا جەبرو زۆر و دەسلەت زالە (ھىۋدالىتە)
 - 2- جۇرى پېشەسازى، كە لەسر بىناغەى دابەش كىردى كىر دامەزراومو
- تىپىدا بىرمەندەن، ئەندەزىيان و كارخانىدارمەكەن جەلمو دەسلەتەيان بەدەستەمىيە.

سەرنەجام ئىپتىسەر، لەو روومو كە كىردەمەگەلى جۇراوجۇرى كۆمەلەپەتى بە كىردەمەگەلى نۇرگانىزىم دەشوبەيتىت، بەيمەكەن لە بىناغەدانەرە سەرمەگىيەگەلى نۇرگانىسەزىم دەمىردىت. بەلام نەمەش دەھىنەتەمە ياد كە سەرجەمى نۇرگانىزىمى جەيوانى، تەنەپەك دەزگەي دەمەرى ھەيە، لە كاتىكەدا، لە جەستەى كۆمەلەگەدا ھەموو ئەندەمان، ئەو دەزگەيەيان ھەيە. ئىپتىسەر لەو مەسەلەنەى سەرمە، بەو دەرنەجامە گىرەگە دەگەت كە، لە بەر نەمەى شەوور و ھەزرى كۆمەلەپەتى لە يەكەنەپەكى تەكەكەندەپە، نەك لە ھەموو پەندە، كەوتە نامانجى ژيانى كۆمەلەپەتەش "تەكە". پەواتەمەكىر نامانج "تەكە"، نەك كۆمەلە.

نەچچە، يەن بەرپەردەنەمەى دەرەمەسەنچى (1844-1900ز)

ھەرجەند نەچچە، بە شىۋەمەكى تەپپەتى و رەسمى سۇسۇلۇگ نەبوو، بەلام بە شىۋەى نارەستەمەخۇ، كەركەپەكى پەگجەر گىرەگەى لەسەر تەنەپەشە كۆمەلەپەتى و سەسەپەكەندە ھەبوو. چوونكە بۇ پەكەم جەر دەستى كىرد بە رەت كىردەمەى سوننەتەكەنى "مەرفۇد دۇستى" و پەكەسەنى خەۋەزى، كە ھەر لەسەرمەكەى سەرمەلەنى مەسەپەپەتەمە تا ئەو سەرمەمە، پەلەنى كەمەمە، بە شىۋەى زەلمەكى و رەۋەتى لە نارادەپەوون. پەشان خەۋى بە پەلەۋەنى نەگەركەتەك لە قەلەم دا و رەگەپەندە كە بىن گومەن كۆمەلەنى خەلەكى نەمەى بېنە ھەربەنى نەپەسەنە گەورەمەكەن. ئەو پەپەۋە مەزنانەى كە نەچچە سەسەپەن دەگەت نەمەى پەپەندە بىن بەو رەمە و بەزەپەپە كە تەمەرت و نەچچەل و ھەرقەن لەسەر خەلەكەيان ۋەجەب كىرەبوو. بە كۆرتە، بۇ كەسەنەكى نەپەسەمەكەت، ھەموو شەتەك رەۋەبوو، ۋە نەمەش لە رەستەپەدا، نەھەپەزەمەكە بوو كە كۆمەلەنى خەلەكى دەسەردەمەكە، دەسلەتەرنەپەشە دەلخەۋەش دەكەرد. نەچچە بە ھەموو تەنەپەۋە، قەسە لەسەر "قەدەسەت"ى رۇمەنەپەكى نەھەسەنەپەتەمەكەت و دەلەى "پەش سەرمەكەت كىردەنى نەھەسەنەپەتە،

ئىلىنى چ شىتىكىمان بۇ ئەمىننى تەمە؟" نەو شتەي گە خۇي بە "ئىرادىنى
ئىختىيار" ئاۋدىر دىمكەت، لە سەروو ھەموو شىتىكىمە دادىنىت و لەو بىرۋايە
دايە گە دەينى "لە سەرووى چاگە و خراپەدا" دابىرنىت، بە شىۋىمەك گە ھىچ
مىرۋاھىتى و جۋامىرىيەك رى لە جىبە جىي گەردنى نەگىرىت.

ئىچە ۋاي پىشېنىنى گەرد گە "سەمدى بىستەم، سەردەمى كلاسكى
جەنگ" نەبىت. نەو، گە لە ھەساحەت و رەۋانېزىدا، جىگە لە ژان ۋاك
رۇسۇ، ھاۋتاي نەبوو، كارىگەرىيەكى گەورە و لە ھەمان كاتىشدا ھەرچەشتى
لە سەم بىرۋاھى گىشتى دانا، چۈنكە تاپەتمەندى ھەمەجانە ھەرىيەكانى
ئىچە لە ۋەدەيە گە، ئاتۋانېن بەرنامەمەكى دىارەكراۋيان لى ھەئىنچىنېن.

ئىردەدا دىارنىيە گە ئاھا مەبەستى لە "گەورە پىاو" مورتازىكە، پان
فەيلە سوۋىتىكى گومانكار، پان جەردەيەك؟ زۆرىيە سۇسۇلۇگەكان ھەۋلىان
داۋە ۋەلامى نەو پەرسىارنە بىدەنەۋە، بەلام ئىچە ھەروا لە ئاۋ تەمومۇزدا
ھىشتۋونىە تەمە.

ئىزەمگە ئىچە لە مەسەلمەكانى تىرىشدا ھەر بەو جۇرمە. بۇ تەمۋنە،
ئاھا مەبەست لە "ئىرادىنى ئىختىيار" مىل ھۆپىتىيە بە سەم كۆپلەكاندا، پان
دزى گەردنى نەترسانە، پان تۈندۈ تىزى گەردن لەگەل نەفسدا؟ ئاھا
"ھالەتى سەربازى رۇخ" بە ۋتاي ئازىيەتى پالەۋانىكى گەلمەگەتە، پان
خۇراگىرى ھەرىكى سەركىشە لە بەرانبەر زۇردارى و كۆپلەتەدا؟⁵⁶

ئىچە ھىچ بايەخىكى بە دەسنىشان گەردنى بىرۋاھىكانى خۇي نەنەداۋ
ھەر بەم ھۆپەشەۋە، شىۋەگەلىكى جۇراۋجۇرى دۇمەككارى، خۇيان
خىستۋتەپالى، گە ھەسەبىيەكان و كۈشت و بىرەكانى ئازىم گەردىنى
نەۋانمە. بە ھەر حال ئىچە، لەو بىرۋايەدايە گە دەينى نەرىستۇكراسىيەكى
تازە بېيىرنىتە ئاراۋە گە لە ھەموو كۆت و بەندەكانى ئاكار، خاكەپرايى،
جۋامىرى و بەزمى و رەحم بەدۋورىيىت. نەم نەرىستۇكراسىيە نەبىن
خاۋمىنى ئاكارىكى سوۋكانە بىت و، نەك لە رۋوى دىسۇزى و دىۋاننىيەۋە
بەلگۈۋ ۋەك ئامرازى "لە سەرتىرۋون" و ھەرومە ۋەك شىتىك گە نەتۋانېت
بىخاتە خىزمەتى ئىرادىنى ئىختىيارى خۇپەۋە، چاۋى لىبكات.

قوتابخانە جۇراو جۇرمكانى كۆمە ئناسى

ئاسەوارمكانى ھېرىپىرت ئىسپىنسىر، لە روۋى زەمەنىيەۋە، دواھەمىن بەشى سىستەمەكانى سۇسىۋلۇزىيە، وتە ئەم سىستەمانەى كە ھەوليان ئەدا، ديارمەكۆمە لايەتتىيەكان لە روتىگەپەكى گشتى و جىھانپىيەۋە بىخەنە بەرباس و لىكۆلىنەۋە. تاپىتەمەندى ھاۋىيەشى قوتابخانە جۇراو جۇرمكانى دواى ئىسپىنسىر، ئەمە بوو كە ھەر كامىيان، بايەخيان بەپەككە لە لايەنە جۇراو جۇرمكانى ژيانى كۆمە لايەتتى ئەداۋ، دوتىر ئەم رەۋشە بە "سۇسىۋلۇزى ھۆكارمەكان" ناۋيانكى دەرکرد.

"تىۋرى ھۆكارمەكان" و ھەرومەھا، بەوتەى پەككە لە مامۇستايان "تىۋرىيە تاك رەھمەتتىيەكان" بەگشتى لايەتتىكى ھاۋىيەشيان ھەپە و ئەو لايەنەش ئەۋمەپە كە ھەموۋىيان روتىگەپەكى دىنامىكىيان ھەپە. نامانچى ئەم تىۋرىيەنە، بەزۇرى ئىستىدلالى گۇرپانكارىيە كۆمە لايەتتىيەكانە. ھەلەتتە ئەم گۇرپانكارىيەنە، زۇر ئاشكران و تەنانت قىيىلى ژماردىنىش. بەلام ئەم ئاشكرابوۋنە، سەبارەت بە ھۆكارمەكانى ئەم گۇرپانكارىيەنە كە شەلەۋون و تەنانت زۇربەى كات نايانىيىن، راستى لەخۇ ئاگرىتو بە مەبەستى دەرەك كرىنپان، پىۋىستە رافە و لىكۆلىنەۋە لەسەر روۋادەكان بىكرىت.

بىن گومان، داھىنەرانى ئەم تىۋرىيەنە، ئاگاپەكى باشيان ھەپە سەبارەت بە ئالۇز بوۋنى ئەم ھۆكارەنەى كە كارىگەرىيان ھەپە لەسەر گۇرپانكارىيە كۆمە لايەتتىيەكان و، كەۋاتە باس لە سەرگىرنگايەتتى و رانەم كارىگەرىيەكانى ھەركام لەم ھۆكارەنە ئەمەن. خالە ھاۋىيەشەمەكانى ئەم تىۋرانە بىرىتتىيە لە:

۱- زياتر بە دواى ھۆكارى سەرەكىدا ئەگەرىن؛

2 — بىر مەمەن ئەمە قىيول دەكەن كە ھەندى مەسەلە، كارىگەرىيان لەسەر رولى نەم ھۆكەرەنە دانابىت. چوونكە نەوشەي كە ئەمەپۇ بە ھۆكەرەنە كارىگەر لە قەلەم دەرىت، رەنگە رۇزىكىتر، بە ھۆى ھەندى بارودۇخ و رىكەوتەو، تەنھا رولى ھۆكەرەنە پەلە دووھەم بگىرەت و رەنگە لە ھەمان كاتىشدا بىتوانىت باش دواگەوتەنكى كەم تا زور درىزخاينە، بە ھۆى ھەندى كەش ھەمەي تازەو، گەنگەپەتى جارانى خۇى بە دەست بەينىتەو.

قوتابخانەي سىكولۇزىك

بەر جەستەترىن نوپەرى نەم قوتابخانەيە "گابرىل تەراد" (1843-1904). بىرپا ئەو، سىكولۇزى بەسەر بايولۇزىدا زالەو ھەرومەلەو باومەدا بوو كە ھۆى سەرمكى ديارە كۆمەلەپەتتەيەكان، ئەو رەوتە زەپنىيە تاكەكەسىيانەن كە بەردەوام دووبارە دەپتەو.

دوو مەسەلەي پەگجەر گەنگى كۆمەلەپەتى بىرەتەن لە، داھىنان، واتە ديارەپەكى تەواو تاكەكەسى كە تەكنىك و رىكخراو تازەكان نەھىنەتە ئاراو، ئەوى تەريان، لاساى كەرنەو، كە داھىنان لە رىگەي نەوئەو بىلاد دەپتەو.

وەك پەناسەپەك دەتوانەن بىلەن، كۆمەلەگە بىرەتتە لە گرووپىك لە تاكەكانى مەرفۇ كە لاساى پەگدى ئەكەنەو. بە بىرورپا "تەراد" لاساى كەرنەو دوو جۇرى سەرمكى ھەپە: پەكەيان، لاساى كەرنەو داپ و نەپتەكان لە نەوان وەجەكاندا. ئەوى تەريان، لاساى كەرنەو رىتەرسەم و داپ و نەپتەكان، لە نەوان خەلكانى ھاوچەرخى پەگدى. بەگشتى دواگەوتەو لاساى پەشكەوتەو ئەكەنەو، واتە ئەپە بە شەپەپەكى ئۆتەماتەك، لاساى ئەو كۆمەلەگانە ئەكەنەو كە لای ئەپە ھەپەسىيەت و دەسەلاتەكى زەياتەريان ھەپە. تەراد، دوو جۇر لاساى كەرنەو دەپنەشان دەكات، پەكەيان كەك وەرگەرتەن كامەل و ھەمەلەپەنە لە "مۇدەل". ئەوى دىكەيان چى كەرنە شەكەكى پەچەوئەي نەوئەي سەرمكى (لاساى كەرنەو پەچەوئە).

ئەمۇ، ژېئانى كۆمەلگەمەن بە دەرپاچە يەك دىشوبېئىت كە دېمە شەبۇل دىھاونىت. (واتە لە جموجۇل و ھەمەكتەدەپە). ئەم شەبۇلانە زۆرىيە كات، لەمەكتى ئەدەم و لە ئەنجامى ئەمۇ پىكەدانەدا، پان لەگەن پەگىدى رىك ئەمەمۇن، پان لە دۆى پەك ئەمىن.

سىكۇلۇزى كۆمەلەيتى، بە بىرورپى ئىراد، سىكۇلۇزىيەكى نىوان ھەزىيە (بىن الاھكار) ياساكانى دىمى ئەمۇ پەرنىسەپە جۇراو جۇرانە دىسنىشان پەكەن كە تاكەمەن بە تەنھاپى، پان بە كۆمەل دزە ئەمەنە ناو پەگىيەمۇ و كارپەگەرى لە سەرىمەكتى دادەننىن.

بە گرىنگ و بىنەرتى لە قەلەم دىنى دىاردە سىكۇلۇزىيەمەن، لە ناو زۆرىيە سۇسىيۇلۇگەمەن تىرى وەك، "واگىس وەلپىر"⁵⁷، "وئىستىر مارك"⁵⁸ پىشا بەرجا و دىكەمەن. لە دىدگەي ھەندىكەشەمۇ، غەرىزەمەن و خوستەمەن، ھۇگارى سەرىكى دىاردە كۆمەلەيتىيەمەن. شىو بەرىكەنەمۇ سۇسىيۇلۇگە ئەمەرىكىيەمەن وەك، "گىلەنگ"⁵⁹، "كۆلى"⁶⁰، "سەل"⁶¹ و، بە تاپەت "ماك دۇگال"⁶² پىش لەمۇ جۇرەپە.

لېكۇلەنەمۇ لەسەر كۆمەلەنى خەلگىش، سەرنجى زۆرىيە ھەزەمەندەنى بەلەي خۇندا رەكەشەمۇ. زۆرىيە ئەمۇ كەسەنەي كە تا ئىستا ناومان بەردن، لەمۇ بىرولەمەن كە ناتوانى، بە سەرجەم بەشە جۇراو جۇرەمەن كۆمەلەنىك بىلەن "كۆمەل"، بەلگەمۇ "كۆمەل" لە رەستىدا جۇرە "پەكە" يەمە سىكۇلۇزىكى جىاواز لە رۇھىيە تاكەمەسەپەمەن، لېكۇلەنەمۇگەلى باس كىرا، زىاتەر لەسەر ھەندى دىاردەدا ئەنجام دىرە وەك، خۇپىشانەنە ناناساپەمەن كۆمەلەنى خەلەك، توندوتىزى، جىنۇسەيد، قەلەجۇكرەن، شۇرپ و كە ئەمۇ دەرەنجامە رەش بىنەنە لى كەوتۇتەمۇ كە ھەمىشە كۆمەلەنى خەلەك بە كۆر، توندېمۇ، پان جىنەپەتكار ئەناسىنەت. ھەلەمەتە ئەمە داۋەرىيەكى سەرى و كىنەتۇزانەپە، چوونكە لە بەرەنەپەر ھەر شۇرپ، پان خۇپىشانەنە توندېمۇنە 63 دا، دىتوانىن ھەزەران "كۆمەل"ى ئارام و كۆتۈرەپەلەش بەدىكەمەن.

دەتوانىن قوتابخانە ئەلمانىيەكانى "ھىريارت"، "لازروس"، "ئىشنىتال" و ھەرومھا لىكۆلىنەومكانى "گوستاۋ لۇبۇن"، "ھۆلىيە"، "گىسرلىنگ"، "ئالى ھور"، "مادلىباگا" و... كە لە سەرىناغى سىكۆلۇزى گەلان راۋەستاۋن، بە قوتابخانەگەلى پىكۆلۇزىك لە قەلەم بىدىن.

قوتابخانە سىكانالىتىكەكانى "فرۇيد"، "پوونگ" و "ئادلىر" پىش رۆلىكى گىرنگىيان گىرپاۋە لە سۆسىۋلۇزى سىكۆلۇزىكدا. ئەم قوتابخانانە، ھەندى ئىستىدلالىيان ھەيە لەمەر كارىگەرگەلىكى بە گىشتى "خودناگا" و تى پىك. ئەم ھۆكارانەش كە لىكۆلىنەومىيان لەسەر ئەگەن، زىاتەر بىرەتەن لە باروبۇخى كۆمەلگا و لەگەل نەمۇشدا ۋەپراي ئەم رەنگدانەۋە و پىكادانەي كە ھەلقولۇى زۇر و گوشارە كۆمەلايەتتەيەكانن، بەرھۆكارمەكانىشىيان دەس نىشان دەكەن.

قوتابخانەي مەكتەپىزىم و بىيۆلۇزى

ئەتوانىن ئەم ناۋانە لەسەر ئەم قوتابخانە تەۋاۋ بىگۇرپانە (مەتغىر) دابىئىن كە، بە دەست پىكردن بە دىدگاگەلىكى جىياۋاۋمە، بە ھەندى دەرمەنجام كۆتاپىيان پىدەنت كە ھىچ بىرورپەمكى فىنالىستى و ھەرومھا ھىچ جۇرە باۋەپىكەيان نىدانىيە سەبارەت يە ئەگەرى ۋەرگۇرپانى مەۋفايەتى. لە ژىرناۋى نوۋخولۇى و بە نىلھام ۋەرگرتن لە زانستەكانى فىزىك و بىيۆلۇزىك، دەتوانىن فائالىزىمى تارىك و تەسلىم خوازانەي ئىپتى خەلقوون و ھۇبىس بەدى بىكەن.

دستەي يەكەمى ئەم گروۋپە، ئەم كەسانەن كە بوۋنى ھەموو جۇرە تەقدىرىك بەمەبەستى رىنمايى كىردى دىمەي مەۋلۇ بەرمە پىشكەوتن و سەرگەوتنى، رەت دەكەنەۋە و لەم روۋمە لە ھەزمەندانى سەمەي ھەزدەمە بە تاپەت "دۇكارت"، "ئىسپىنۇزا"، "گرۇتۇس"، "مالرەش"، "ھۇبىس"، "لايىپ نىتەز" و تەنانەت "بىل" ئەچن. چوونكە ئەم ھەزمەندەش دىمەتى ھەموو جۇرە فىنالىزىم و مۇرەپىزىمەكانى دەكرد كە لە سەمەكانى دوتەر گىرنگىيان پىدرا.

لە رونگەى سۆسیۆلۆگەکانى وەكە "پارتۆ"⁶⁴ و گارى⁶⁵ دا، كۆمەلگا بریتییه لە سیستمىكى هاوسەنگ. هاوسەنگیەك كە لە ھەموو بۆلە مادى و رۆحییەكانى خۆیدا، پێرھوى لە پاساى "بى جەموجۆلى" دەكات. ھەر بەم ھۆیەم "زەرورەت"، پان ھەقیقەتى رەھا ھیج مانایەكى نییە. بە برھوى ئەوان، دەبى دوو جەمكى "بگۆر" و "كردە" لە جێى ھۆكار و بەرھۆكار دابەرنێت، چونكە دھاردەكان، وابەستەییەكى ھاوبەشیان ھەیە. ھەروەھا هاوسەنگیە كۆمەلایەتیەكان – بە ھۆى ئەو رووداوانەى كە رەنگە قابیلی پێشبینى كردن نەبن و پان ئەمانەت بە ھەلگەوت رووبەدەن و لەگەڵ نەمۆشدا ھەلقولای گۆرانکارییە جوراوجۆرەكان بن، ھیج جۆرە فینالیتەمكى باش یا خراپیان تیانەبێت – تێك دەچن.

پارتۆ و قوتابخانەكەى

نیکۆنۆمیستە سەرمانیەكان یان وەك، "گەستى" بیۆلۆژیست، یان وەك ئادام ئسمیت فەیلەسووف بوون و بە ھیجەوانەى مارگس و پارتۆ، لە ئابوریەم دەستیان پێكرد و دواى چوونە ناو سۆسیۆلۆژیەم و نەم دوو زانستەیان بە تەواوتى تێكەلى یەكدى كرد. پارتۆ، "والراس" و "گۆرقتۆ" لە بناغەدانەرانى ئابورى ماتماتیک بوو پارتۆ ئەبویست میتۆد رافەکاریەکانى ماتماتیک بخاتە ناو سۆسیۆلۆژیەم.

نەتوانین بڵێین تا سەردەمى پارتۆ، ھەموو سۆسیۆلۆگەكان، نەمچە باومرێکیان بە عێرفان ھەبوو. ھەموویان گەم تا زۆر باومرێان ھەبوو بە خواستى سەھامگرتوى بنەرەتى و ھەروەھا ئامانجىك كە مرۆف سەرپرای ھەموو وێرانییەكان، ھەول ئەدەت پێیگات. زۆربەشیان، لە پێنسانس بەدواوە باومرێان بە جۆرە گۆرانىكى گەم تازۆر، ھەستى ھەبوو: ھەندێکیان لە ژێر ناوى گەشەسەندنى روولە زیادبوونى شارستانیەت و ھەندێكى تریان بە ناشكرا لە رێگەى تیۆرەكانیانەم سەبارەت بە پێشكەوتنى مرۆف، ئەو بابەتەى سەرمان بەیان نەكرد.

گۆرانی كۆمەلگاكان گرئدراوۋە بە رادەى ئەمۇ ھېزە جۇراو جۇرانەو، بەلام ئەم رادەيشى رەنگە بگۆرپىت و شىۋمگەلىكى تازى ھاوسەنگ و زۆرىبەى كات چاۋمروان نەكراۋ، بەئىنئىتە ئاراۋە. كەۋتە، بە ھىچ شىۋمىەك ناتولنن بانگەشى ئەوۋە بگەين كە گورانكارىبە كۆمەلەپتىيەكان ھابىلى پىشېپىنى كىردنن.

باۋمپگەلىكى رەش بىنانە كە بەتمەۋامتى نوپنەرى رۇھى دژاپەتىگەرەنى ئەمۇ بوۋن، ھەرچىزىاتر جىۋالزى بىروپراكانى لەگەل تىزە كلاسېكەكان ئاشكرا دەگا. پارتۇ رەخنە لەۋكەسانە دىگىرى كە ھسە لەسەر پىشكەۋتنى ھەتايى و تەنانت نىمۇكراسى نەكەن و، ھەروھە دىمەۋىت بە ھۆى ھەندى بەلگەى دژبەپەگەۋە، ئەۋانەى كە باۋمپىان بە پىشكەۋتنى ئاكارى ھەپە، ھەناعت پىچكات كە مروۋ لەبەرنەۋى كە بوۋنەۋەرنىكى بە تەۋاۋمى نىازمەندەۋ ھەروھە لە نىۋان ھەندى پەرنىسېپى تەنانت پوۋچىشدا ھەتەس ماۋە، كەۋتە، خورافات تىانەچوۋە، بەلگەۋ جىنگاى نەگۆرپىت. پارتۇ، كە بىروپراكانى ۋەك ئەۋانەى ھۇرۇد وان. لىكۆلنەۋە لەسەر "ئامبى ۋالانس" 66ى خواستەكان ئەكات و بۇ نەۋنە، ئەۋە دەسنىشان دەگا كە سېكەن خۋازى رەپەران و دەسەلەتلەران رەنگە بە ھەندى مەسەلەى ۋەك داۋىن پېسى، يان خۇ بە ھاك نىشان دان و ھەندى توندوتىزى كۆتايى پىچىت. پارتۇ، سەرەپاى لايەنى مەكانىكى بەلگەكانى، گىرنگىپەكى زۇر بۇ جىۋالزى تاكەكان، ھابىل بوۋە و ئەمۇ جىۋالزىيانەشى پۇلنن دىگىرد و پىپى ۋابوۋ كە تاكەكان لە روۋى كۆمەلەپتىيەۋە نايەكسانن. ئەم پۇلنن كىردنە، بىرپىپە لە دىاردەى "گوستنەۋەى ھەلگەۋتەۋكان"، ۋەتە جىگۆرپىكى كىردنى دىھى تاكە بەھەردەلەكان، لە جىنەكانى خولەۋە بۇ جىنەبالاكان. چۆنىەتى بەدى ھاتى مەسەلەى گوستنەۋەى ھەلگەۋتەۋكان، پەكەنكە لەۋ لاپەنە تاپەتەنەى كە جىۋالزى گروۋپەكانى كۆمەلگا بە باشترن شىۋە دەسنىشان ئەكات.

"م.س.جىپى" 67بە دىژرەپىدانى ئەندىشەكانى پارتۇ، بە شىۋمىەكى زانستى، ئاكام گەلى بگۆرپى ھەلپەزودەپەزى ھاوسەنگىپە كۆمەلەپتىيەكانى،

بە تايىمەت لە بۈلۈى ئابۋورىدا خىستۆتەمبەر لىڭۋىنەموو لەو بېروايە دايە كە
 ھەندى لەو ھەلەمەزو دايەزانە (نوسانات) ئاكامگەلىكى كاتى، يان
 بىر تەسكىيان ھەمىيە، ھەندىكىشيان گۆرۈنكارىگەلىكى گىرنگ و بىر تەتپيان
 لىن تەكەوتەموو سەرەنجام ھەندىكى تىران، دىبەنە ھۈى شىۋاندىنى
 ھاۋسەنگىيەكانى پىشوو و تەنانت دىبەنە ھۈى شۆرشىكى توندو بە ھۈى
 ئەم شۆر شەۋە، سىستىمىكى ھاۋسەنگ و ھەرومھا پىۋەندىگەلىكى تازەى
 كۆمەلەيمى ھىدى ھىدى سەر ھەلەدەت. ئەم رەۋانە بە ھىچ شىۋەمەك
 پىشېبىنى ئاكرېن و پىۋەندىگەلى تازەى ھىزە كۆمەلەيمەكان، زۆر بەى
 كات، لە رووداۋە كەم بايەخ و بەھەلەموتەكانى قۇناغە قەبرىيەكانەۋە
 سەر ھەلەمدەن.

تيزە رەگەزىيەكان و ھەلەزاردنى رەگەز

لەيمىنى گىشتى ئەم تىزانە، جۈرۈك فاتالىزم و نەرىستۈكراتىكە. لە
 دىلگەى ئەم تىزانەۋە، جىياۋازى شارستانىيەت و ھىزى گروۋپە جۇراۋجۇرە
 ئىنسانىيەتكان، گىرۈنراۋە بە بەھرە زگامىيەكانى ھەر رەگەزىكەمە. كەۋاتە
 ھەر رەگەزىك بۇ پەلەم پايەمەك ھەلەزىرەدراۋە كە ھەتتەمەن دىبى پىيەگات.
 ئەم تىۋرە، بە شىۋەگەلىكى جۇراۋجۇر، تا رادىيەك لە ناۋ ھەموو
 كۆمەلەگە دىزىنەكاندا بەرجاۋ دىكەۋى. لە قۇناغى خىلەيمەتدا، ھەموو
 ئەندامانى خىل، بە ھۈى پىۋەندىگەلى بىنەمالىيەمە خۇيان بەۋايەستەى
 بەكترى ئەزانىن و لەو بېروايەدن كە بە ھۈى باۋكىكەۋە كە بىناغەدانەرى
 "سەتە"يە، يان ئازەلەك كە دىبەرىستىن، يان تەنانت بەھۈى خولەكەۋە
 خولەقنىراۋىن و رەگەزىمەكانى تەر ۋەك رەگەزى ئاپاك، بىدىن يان خوارتر لە
 قەلەم ئەدەن و سوۋكاپەتپيان پىدەمكەن. بەلەم ھەركات بولرېرەخسىت و
 گروۋپىكى بچۈۈك، يان خىلەك، يان دىنىشتۋوانى ۋلاتىك ژمارەپان روۋى لە
 زىادىبوۋىن كىرد، لايەنگىرەنى ئەم تىۋرانە، روۋبەروۋى جىياۋزىگەلى زمانى،
 مەزھەبى، شارستانى و رەگەزى دىبەنەمە. پۇنانىيەكانىش، لە كاتىكىدا كە لە
 نىۋان خۇيان و گەلە دۈكەموتەۋەمەكانى دىكە جىياۋازى قايىل دىبەن. روۋبەروۋى

ئەمۇ جىياۋزىيە ناخۇپىيانە دەپنەمۇ، سەرەپى ھەممۇ ئەم مەسەلە،
جىنى يەكەن بەم ئەفسانەمە ۋەقادار مانەمۇ ۋ ھەنوۋكەش خۇيان بە مىللىتى
"ھان" يان مىللىتى "سەدىنەمە" دەزان.

لەرھوتى سەدى نۆزدەمەمەشدا، چۇنەيتە شىروۋىيەكەن، لەگەل تىزە
پەگەزىيەكەندە تەبابوۋ. تا ئەمۇ سەردەمە جىيان، بە ھەندى شارسىتەننىيەتى
گەمۇرە، گە ھەمۇيەن ھىندە پەگەدى خاۋەنى پەشەسازى بوۋ، داپەش
دەگەر، ئەم شارسىتەننىيەتەنە، لە روۋى مەزھەبى، ئاكارى ۋ ھەرمەنگىيەۋە
سەۋكەپتەننىيەن بە پەگەرى دەگەرد ۋ بۇ نەمۇنە جەن، ژاپۇن، دىيەي
مەسچىيەت ۋ دىيەي نىسلا، پەگەرىيەن بە ۋەشى ۋ كەفر لە قەلەم ئەم.

لەسەدى نۆزدەمەمەدا، شارسىتەننىيەتى ئەوروپا، سەر كەۋتەننىكى
گەمۇرە بەدەست ھىنا؛ لەكەتەكە گە ھاۋچەرخەكەنى لۈي پەنرەمەم، بە
شىۋەپەكى ئاسا، پاشا عوسمانىيەن بە "بەھىزەن سەلتەنى جىيان"
ئەۋدەر ئەگەرد. سالى 1760 ز نەمپەرتەۋرى تۈرك، "لەگەنەلەندەپوۋ،
جەننىش دەۋلەتەننىكى تەكشەۋ بوۋ گە پاشاۋەكەنى لە لاپەن نەۋى تەمۇ
دەپەش دەگەر بە تەلەن ئەمەردە. نەمپەرتەۋرى ژاپۇنىش، زىاتەر ۋەك
تەختە ئۇپەرت ۋەپوۋ. لە خۇپەننىيەن شارسىتەننىيەتەكەن، بە شىۋەپەكى
خەكەپەنە روۋىيەن لە ھەتەپەنە خۇشاۋا دەگەرد، بە گەرتە، سەدىيەك
دەۋى "پەرتە مەزەن" ھەمۇ ۋەلتەنى جىيان، پەرمۇيەن ئەم دەگەرد ۋ بە
رەگە ئەمۇ دەچوۋ.

ھەلەتە ئەم پارودۇخە بە تەۋەننى لە ئاۋ تىزە جۇراۋچۇرەكەندە رەنگى
ئەدەپەۋە. ھەر بەم ھەپەۋە، سەرتە تەۋرى زەنناسى كە گەنكەپەكى
تەپەننى ئەمۇ بە زەنە ھەندە ئەوروپا پەپەكەن ۋ ھەرومە ئەمۇ گەلە
سەركەۋەتەننى كە بەم زەنەنە نەپەپەن. پاشەن تەۋرى "گۇپەنۇ"
سەپەرت بە نەپەكەنى رەگەزەكەنى مەۋە، ھەتە ئارەۋ.

بە پەروپە گۇپەنۇ، ھەكەرى سەركە پەشكەۋەن، پەن ھەلەۋەشەمۇ ھەر
كەمەلگەپەك، ھەكەرى رەگەزىيەۋ روۋخان ۋ ھەلەۋەشەننى ھەر گەلەكە لەپەر

نومويه كه پټكاته رمگه زيبه كهي بهموي تيكمل بووني خوښه وه گوردراره. له لايكمي ترموه گوبينؤ، رمگه زمكان، به دووبه شي "پهست" و "بالا" دا بهش نهكات و لهو برپاويدهايه كه زوريه رمگه زمكان. هرگيز تواناي به شارستاني بوونيان نيبه. چوونكه همنديكيان، له ناوچه گه ليكدا ده زين كه سمرپراي خوش ناووهوا بوونيان، هيشتا له هوناغي سمرتايدا ماونه تموه. به برپراي نهو، سترمگهزي مروؤ، واته سبي، زهره و ريش، سمرچاوه گه لي جوړاو جوړ و ليك جوړايدان هميه و به ناچاريش همندي تايپه تمه مندي سفا مگرتووي سيكولوزيكيان هميه كه ته نها تيكمل بووني خوښ دمتواني بيانگوريت. گوبينؤ دزي تيكمل بووني رمگه زيبه، به تايپه تمه لمبه نه وهي كه پيوايوو تيكمل بوون، به مهربى داهينان و رسته ناهمى رمگهزي سبي — كه شارستانيه تمى مؤدبرنى هيناو ته ناروه — له ناو دها و له ناكامدا يكدسه ستي (يكنواختي) و چاكي تي و نيمتيازمكاني لى دسني نتموه. له م حالته دا، "هممو نينسانه كان له رووي جهسته و تايپه تمه ندييه كان و ههروها ناكاروه وهك پولي نيزيه كان به كده ست نمين".

تيوريمكاني گوبينؤ زين مېروى گه ليكي زوريان تياكراو دواتر، له ريزي تيوريه كانموه چوونه دهره وهو كهوتنه ريزي تيوزه سياسييه كانموه له ناكامدا، جيهانيان غه لئاني خوښ كرد و پيشبيني يكمه "واشر دولاپوؤ" خوښدكاري گوبينؤ هيناپه دي كه دهپگوت: "ده، بيست سال دواتر، ملوښها كمس له خه لكي، بهموي ناكوكيه كي بجووك له ميشكياندا، يكمترى كوشت و برده كمه". نهم پيشبيني به له سالي 1900 دا نينساني دهه نياپه پټكه نين، په لام...

همندي كمسيش، راده گه ليكي دياره كراويان بؤ دسنيشان كردنى رمگه زه جوړاو جوړه كان پيشنيار كرد. بؤ نمونه، دابهش كردنه به ناوبانگه كهي تاكه كاني مروؤ به "دوليكو سفا ل" و "براشي سفا ل"⁶⁹ تا نهو سمرده مه بايه خيكي زوري همبوو. (دوليكو سفا له كان جگه له رمگهزي باكووري، به تايپه تمه له ناو رمگهزي ريش پيستمگاندا، به پرايمه كي زور بوونيان هميه).

باشان زامرىمەك لە تيۇرىمەكانى ھەلبۇزاردىنى رەگەز ھاتنە ناراۋە. ئەم
تيۇرانە، بە نىلھام وەرگرتن لە "دلوۋىتىزم"، گرنگىيەكى زۇر بۇ ھۆكۈرى
بۇماۋە (ورائىت) ھاپىل بوون. لاپوۋ بە توندى ھىرشى دىمكردىمىر
پېشكەۋىتنە ئاكارىيەكان و دىگوت: "لە كۆمەلگى مۇدىرنىدا، ئەبىتە ھۇى
ئاسانتر بوونى زىمانى نىنسانە كەمھىزەكان و زاوزىكرىنى رەگەزە
پەستەكان" ھەرومما بە ھەلبۇزاردىنىكى نىگمەنىشى كۆمەلەيەتى لە ھەلەم
ئەدا كە ئەبىتە ھۇى ھەلومشەنمەۋى يەگجارى.

يەپىچەۋانمە "ئاموون"⁷⁰ بە دەست پىكرىن لىمۇ دىدىگايەۋە سەبارت
بە پۇلىن كرىنى كۆمەلەيەتى، تيۇرىكى كەش بىنانەى سازكرد. يەۋىتى
تەو. رىنكخراۋە كۆمەلەيەتىيەكان، ھەر لەسەردىمى منالى و ھوتابخانەۋە
ۋەك "لەمپەر" وان لەبەردەم بىلىياقەتىيەكاندا و بىوار دەرەخسىن بۇ
پېشكەۋىنى ئەمۇ كەسانەى كە بەھرى زىاتىران ھەيە. باشان ئەندامانى ھەر
كۆمەلگايەك بە پىيەھەردەكانىيان دابەش دىكا.

بەلام "سورۇگىن"⁸⁰ دەلى: بەمەبەستى گەپشتن بىمۇ ئامانچەى سەرمەۋە،
ئەبى رىنكخراۋە كۆمەلەيەتىيەكانىش لەبارىن و دۇخى پىتويستىيان ھەبىت.
چوونكە باۋمەندى بە تايەتمەندىيە بۇماۋەيەكان، بە تەۋاۋەتى
دزايەتى ھەيە لەگەل ئەم جۇردە ھەلبۇزاردىنى رەگەزەدا، كەۋاتە لەم روۋمەۋە،
سىستىمى سەندىكايى، كە لە جۇرى خۇيدا باشتىن تىزى سۇسىۋلۇزىيە كە
لەسەر بىنەماى پىرەنسىيى "بۇماۋە" دىمەزىيەت، تەنھا ۋەك "ھۆكۈرى
راۋەستان" بوۋە ھىچىتر.

تىۋرە رەگەزىيەكان، دۇى ئۇمانىزم و ئاپىدىيالىزم. ئەمۇ تيۇرىانە
سەبارت بە ناۋىكچوونى كەلتوورى و كۆمەلەيەتى گەلانى جۇراۋجۇر،
كەلكىيان لەتىزەكانى "ھىرەر" وەرگرت و ئەمۇ جىاۋازىيانمەن گۇرى بەو
جىاۋازىيە جەستەپىانەى كە ھىرەر پىشتى پىۋە ئەبەستىن. بە پىى
تىۋرىگەلى ناۋىراۋ، مەۋفە داگىركراۋى زىجىرە ئاتالىتەگەلەكە و تەنھا دوو
رىگى لەبەر دەمدايە: واتە، پا دەبىن لە ترسى تىكەل بوونى رەگەز،

مەسەلەي نايەك دەستى و ھەلبۇزاردى رەگمىز دىنۇزە پىن بىدات و پەرى
پىن بىدات، پان لە پەرانىر نەم تىكەن بوونىدا چۆك دابىدات و دوچارى
ھەلۈشانىمۇ رووخانىكى حەمنى بىيت كە بۇنى ھەربوونا كىرەتەمۇ.

لە ئاكامدا "گالتۇن"⁷²، بە رافە كارى و تېرمان گەلى ھىمانە، ھەندى
دەرنىچامى بەگشتى جىياواز و لە ھەمان كاتىشدا تەمومىزاۋى بەدەست ھىنا.
بە پىروپى نەم، نەم بەھرانەي كە لە دواھەمىن لىكۇلىنەمۇدا، دەپنە ھۆى
دروست بىوونى زىجىرە پەلەپايە كۆمەلەيتىيەكان، بە پىنى "پاساى
نەگەرەكان" (قانۇن احتمالات) ماتەماتىك، لە نىۋان ھەممو ئىندامانى
گروپىنكا دابەش كراۋە. بەلام "بۇماۋە"ش لە جىياتى نەمۇى كە ھۆكارىكى
خۇلقىنەرى "جىياۋازى" بىت، واتە، دىنۇزە بەو تاپەتەندىيانە بىدات كە
بەدەستى ھىناۋن، بە پىچەموانەمۇ، دەپىتە ھۆى سەرھەلدانى ھەندى
گروپى مام ناۋەندى و پەلەخۋارى كۆمەلەپەتى. تەنانت نەۋانەش كە ناۋەل
بەخىۋدەكەن و دارۋىنىش نىلھامى لە كارەكانىيان ۋەرنەگرت، بە زوۋترىن
كات دەركىيان بەۋە كىرەبو كە ھەلبۇزاردى رەگمىزىش، رادىيەكى دىپارىكراۋى
ھەپە. بۇ نەمۇنە، بە ھۆى ھەندى تىكەن كىرنى تاپەتەمۇ، دىتۋانىن
مەپىك دروست بىكىن كە سەرى بچۈك بىت بەلام نەم ھەلبۇزاردە لە
رادىيەكى دىپارىكراۋا رانەگىرەت و بەدلىياپەۋە ئىدى ناتۋانىن مەپى
بىسەر بەپىنە نارۋە.

پەكىكى تر لە لاپەنە تاپەتەكانى تىۋرىە رەگمىزىيەكان و ھەلبۇزاردى
رەگمىز، نەم باپەخ و نەرزەشەپە كە نەم تىۋرىيەنە بۇ مەملانى تۈنەمەكان
بەگشتى و جىنگ بە تاپەتە قاپلن. لىرەدا بەرلە ھەممو شتىك، پىشت بە
بەلگەكانى "ناۋەل ناسى" نەمۇ دەپەستىن؛ بۇ نەمۇنە، مىشى ئاسىيى ھىدى
ھىدى، رەقىبە نەۋروپاپىيەكەى خۇى لە ناۋەپا، پان مىروۋەلە بەھىزەكان
بە كىرەمەكانىيان مىروۋەلە كەم ھىزەكانى تر لە ناۋەپەن و....

لە راستىدا، شۈبھاندى مەملانى كۆمەلەيتىيە مۇدىرنەكان بە جىھانى
ناۋەلەن، كارىكى سوۋك و نەشپاۋە. نەمۇ، بە ھەمان رىزە كە كۆمەلەكان.

بەرھەرئوتەر و عاقىل تر دىمىن و دابىش كىردى كىرەش رۇزبەرۇز
 پەرمەدەسىنىت، ھۆكەرە رىكخراۋىيەكانىش؛ واتە ھاۋكارى و ھارىكارى،
 تەنانت لە كاتى جىنگىدا گىرنگىيەكى زىياتر پەيدا دەكەن؛ لە ناو خىلە
 سىرمتاپىيەكانىشدا، ھەر لە قۇناغى كىشت و كالىدا، لە جىياتى كوشتارى بە
 كۆمەلى بىن دەستەكانىيان، بە پىچەوانەۋە جۆرە كۆپلەدارىيەكى
 ئىنەكەۋىتەۋە (واتە جۆرە ھاۋكارىيەك – نەگەرچى ھاۋكارىيەكى ھىندە
 دىلخولز نەبوۋ!!)

سىبارەت بە ئاكامە گىشتىيەكانى جىنگىش، ھەمان ئالۋىزىتى و زۆرىيە
 كات دۆۋىزىيانەش لە ئارادان. بۇ نەۋە، ھەندى جارى ۋمارەى جەماۋەرى
 سەرگەموتۋان، بە تاپەت لە ناو نەۋە نەۋەۋەنى كە فرمۇنى و رەدوۋخستى
 زۇنان تىپاندا بابوۋ، لە ۋمارەى ژىردەستەكان زىياتر نەبوۋ و، لە ئاكامەدا،
 تىكەن بوۋنى رەگەزى، بە شۆۋەيەكى بىرەرۋان روۋى نەدا. ھەندى جارىش
 لەناو شارستانىيەتەكانىتردا بە پىچەوانەۋە، ژىردەستەكان كە بە چىنى
 پەلەخۋازى كۆمەلگا لە قەلەم دىداران و رادى زاۋىزى كىرەنىشيان زىياتر بوۋ،
 و رەدەۋرە، جىنى چىنى دەستەلەندارىيان – كە بە پىنى دابوۋنەرىتەكانىيان زىياتر
 لە ژىنكىيان نەدەھىناۋ كەۋاتە مەنالىشيان كەم دىبوۋ، ھەر بە ھۆپەشەۋە
 ۋمارەيان كەمتر نەبوۋە – دىگەرەۋە.

قوتابخانەكانى كۆمەل ناسى و رەگەزناسى

"توۋسىيەد" و "ۋىكۇ"، بۇ يەكەم جارى لە روۋى زانستىيەۋە گىرنگايەتى
 لىكۆلىيەۋە لەسەر خىلە سىرمتاپىيەكانىيان لەروانگەى زانستەكانەۋە سەلمانە.
 لەسەدەى ھەقىدە و ھەژدەھەمدە، بەيان كىردى گەشتەكان و ۋىناكىردى
 ئاكارى نەتەۋە دوۋرە دەستەكان، بە تەۋاۋەتى پەردى سەند. سەرھەتا، لە
 جاخمىكانى ناۋەراستەۋە تا سەدەى نۆزدەھەم، بە رىق و كىنەۋە قەسە لەسەر
 خىلە سىرمتاپىيەكانى نەزىرىقا و نەمەرىكاۋ نۇقايانۋوسىيە دىكرا. پاشان لە
 سەدەى ھەژدەھەمدە، بىرپەرجى نەۋە مەسەلەمە دراپەۋە نەفسانەى
 "ۋەھشى باش" كە "بىرئادەن دوست پەر"، "زان ۋاك رۇسۇ"، و "شاتۇ
 بىرەن" ۋىناپان نەكرد، گىرنگىيەكى زۆرى پىندرا.

لە سەدەدی نۆز دەهەدا، وێناکردنی عەینی کۆمەڵگا سەرھاتییەکان دەستی پێکرد. وەدەورە جۆری رێنخاوەکان و سیستمی خێڵایەتی و بنەمالەیی دەستی پێکرد و ھەروەھا بەلگەگەلی جۆراوجۆری سەبارەت بە پێوەندیەکانی نیوان ئەندامانی بنەمالە و خۆشک و برا و مەسەلە سێکسییە قەدەمەگراوەکان دۆزرایەو و سەرچاوەی مەسەلە قەدەمەگراوەکان و شتومەکە پەرۆزەکان (تابۆ) ناسکرایوو.

پاشان، دمرکیان به وټکچوونی نیوان خټله سمرتاپیهکان و گهلانی
سمرتاکانی میزوو کرد و "ماسکری 73"ش، وټکچوونی نیوان
پرنسپیبگهلی کومه لایمتی "بمپر 74" مکان و پرنسپیبه
کومه لایمتییمکانی بمپرمرکانی سیته سمرتاپیمکانی پونانی دس نشان
کرد. به تایبست "جیمز هرازر 75" به لگه گهلنکی زوری خسته پوو
سمبارت بموی که همدی له نقصانه و ریکخراوگملی خټله سمرتاپیهکان،
هیدی هیدی گوران و بوونه ته مولکی گهلانی ته و او شارستانی.

به‌لام نیستد لاله‌گانی "فره‌فرز" هه‌موویان سه‌بارت بوون به‌ په‌گه‌دوتی مکانیزمی فکری هه‌موو تاکه‌گانی مرؤف. له‌ کاتیکدا به‌ پنجه‌وانه‌وه، له‌ روانگهی "ل.لوهی پرؤل 76" دا شینوه بیر کردنه‌وهی خیله سه‌ره‌تایه‌کان هه‌رگیز وه‌ک نه‌وهی نیمه‌ نییه و نه‌ک ته‌نها بیروباوه‌رو روانگه‌گانیان له‌گه‌ل نه‌وهی نیمه جیاوازیان هه‌یه، به‌ئکوه شینوهی نیستدلال و لۆژیکیشیان جوژیکێ تره.

ھىرومىھا، فۇلكۇرىش بە زووتىرىن كات كەوتە رىزى لىكۇلىنىھەۋە
ئەتىئۇلۇزىكەكانەھەۋە. رۇلى سەمەكى فۇلكۇر ئەۋمىيە گە پاشماۋى شىۋە
بىر كىرەنەۋى سەمەتەپى، دىخاتە ناۋ جەماۋىرى شارسانىيەھەۋە.

گهر انھوہی کۆمە ئناسی نایدیایستی

نهم گه پانمود زیاتر لایمنی دینامیکی هیه. بـمـبـیـر و رای "فؤلیه"، خواسته گانی نیمه، ناپدیدیاگه لیکلی چالاک نه هینیتنه نارابوه که درمگ یا زوو، کاریگه ری لمسر و افعییت ددهتین و له گورینی یارودوخی نیستای

جيهاندا به‌شدارى دىمكىن. له لايەكموه ماركسيزم بۆ نه‌وشته‌ى كه‌خۆى به
 "هۆكارى سۆبژېكتىف" ناوئېرى ئەكات، رۆلئىكى گىرنگ قايىل دىمىت و
 پېئىويوو ئەگەر ئاگاپيمان له‌سەر شته‌ دژېمېمكه‌كان (اضداد) و همرومها
 هەندى‌پروتى زيانبار هەمبىت، دىتوانىن گۆرانيان تيا دروست بكەين و له
 جياتى ئەو واقعيەتەى كه‌ به‌سەر نېنساندا ئەسەپنېرېت، واقعيەتئىكى
 دلخولز دابنئېن.

"زۆرژسورل"⁷⁷ تيۆرسىه‌نئىكى نايدىاليستى لايەنگرى توندوتىزى
 بوو. به‌ بېرواى ئەو، دىمى رېتخراوه‌ حىرقەمىيه‌كان جىئى دىمولەتى ناسايى
 بگىرنەموه‌ بۆ ئەم مەبەستەش نەبى پېرۇلتارىا، خەسەلت و رۆحى
 مەملانىئى تىبابىت. سورل، مەل هۆرى و توندوتىزى كردنى ستايش ئەكرد
 و به‌ هەلقولوى ويستى ئىلاهى لەقەلەم ئەدا. گالته‌جاربەكه‌ لەوه‌داپە
 كه‌ يەكك له‌ خوێندكاره‌ گۆرپايە ئەمكانيشى موسوليتى بوو، كه‌ هەر
 وه‌ك دواتر بېنيمان، ئەندىشەمكاني ئەوى خستە‌ بىوارى جى‌تە‌جى
 كردنەوه‌.

"بېرېگسۆن"⁷⁸ ئەمويست، لىكۆلېنە‌مىيەكى سۆسيۆلۇژىك بىخاتە‌ پال
 فەلسەفەكمى خۆپەوه‌ بېمېرواى ئەو، بىز ئەمكاني هەممو كۆمەلگەكان، هەممو
 كاتىك هەلقولوى ئايدىاليكى سەرەكين و ئەم ئايدىپالە، ئەك به‌ هۆى
 رووداومكانەوه‌ بەلكوو بەهۆى هەلبەزودبەزموه‌ ئەگۆردىت. كاتى كه‌
 ناومرۆكى فۆرموول، پان سىستەمىك كۆتايى دىت، پان له‌ ناو رېتخراوه‌
 كۆمەلەپەتتەيه‌كاندا ئەكاتە‌ ئەو پەرى خۆى و له‌ ئاكامدا دىمبىتە‌ هۆى
 پايدارى گەلئىكى ئۆرگانىك له‌و حالەتە‌دا مەرۆف خۆى لى‌پزگار دىكاو
 ئايدىاليكى دژى ئەوه‌ هەلنەبىزىرېت. ئەم پاسايە، هۆى قۇناغ به‌ قۇناغى
 هەلبەزودبەزمەكاني مېژوو و هەرومها سەرەلەدانى ئەو سىستەمانەى كه‌
 بىردىموام يەمكزى رەت دىمە‌نەوه‌ دىس‌نېشان دىكا. جىا لەموش تىزى
 "ricorci"ى "ويكۆ"مان ئەهينئەتمومىاد.

بە‌لام "بېرېگسۆن" بۆ هەر بارودۆخىك كه‌ جىئى بارودۆخى پېشوو
 ئەگرتە‌موه‌، ئەسلىيەتئىك قايىل دىمى چوونكه‌ بىه‌رى ئەو، گۆرپان،

مەسەلە يەككى داھىن ئىزىمۇ لەيىر نەۋىي كە ھەممۇ دىياردە رۇخى و كۆمەلەيتى و مىزۋوپىيەكان، ھېچ وىكچوونىكىيان نىيە، ھەر بىمۇ ھۇيمۇ، قابىلى پىششىقىنى كىردىن نىن. بىرىگىسۇن، فاتالىزم بە تەۋاۋىتى و بەھەرناۋىكەۋە بىت. رەت دەكەتەمۇ ئىلى "ئايىلى مۇۋاپىقىتى نادىيارە، چوونكە تەنھا پىۋەندى بە خۇيەۋە ھەيە".

بىرىگىسۇن، كۆمەلەكان بە دوو بىش دىبىش ئىكەت: كۆمەلەكانلى كىراۋە و كۆمەلەكانلى داخراۋ. "لە كۆمەلەكان داخراۋەكاندا، تاكەكان ۋاپەستەن بە يەگىيەمۇ بەنىسەت ئىنسانەكانى تىر كەستەر خەمەن و ھەمىشە ئامادەن بۇ ھىرش بىردىن، پان بەرگىرى كىردىن و، بەكورتى. تەنھا تاپىتەندىيان، شەربانى بوۋە. ئەمەش لايىنى تاپىتى كۆمەلەكان سەرتاپىيەكانە كە ھەمىشە گۆشەگىرن و خۇيان ئەمەسەلەكان دوور ئەخەنەۋە. كۆمەلەكان كىراۋەش، بەگىشى دىبى ھەمۇ مۇۋاپىقىتى بىگىتەۋە. ئەلەتە دىبى ئەۋەش لەيەرچاۋبىگىرن كە جىياۋازى ئەم دوۋانە لەروۋى چۈنىمىيەۋە، نەك چەندەيتى.

بىرىگىسۇن، لەيەرنىيەر ئەۋ تىۋىريانىە كە فەكرو كىردى تاكەكان بە "بەرھۇكار"ى (مەلۇل) بارۋىدۇخە كۆمەلەيتىيەكەپان لە قەلەم ئەمدىن، دەلى: "ئەرىستوكراتەكانىش لە شۇرتىسى 1789 دا⁷⁹ كەخەسلەتە بۇماۋىيەكانىيان پاراستىۋو، بەشدارىيان كىرد." ۋە بەگىشى دىبى پىكىردىنى ھىرش لە دۇ ئايەكسانى، زىاتەر لە سەردەۋە، ۋاتە، بىنەمالە دەۋلەتەندەكانەۋە بوۋ، نەك لە خولمۇۋە، ۋاتە، جىيە ھەۋارمەكان. لە كاتىكىدا، ئەگەر مەسەلەكە تەنھا بەرۋەندى جىيەنايەتى بولە، ئەبۋايە جىيەكانى خولارۋو ئەۋ كارمەپان بىكرەيە. بە بىرواى ئەۋ، لىرەدا دىياردە سەردەكى "بىر و باۋەر"، چوونكە ئەرىستوكراسىيەك، كە بىاۋەرى راستەقىيەنى بە لايىنى سىروۋشتى و مەزھەبى خەسلەتە بۇماۋىيەكانى خۇي ھەبىت، ئەۋ رىز و خورمەتە كە لە ناۋ كەسانى دەۋرەبەرىدا ئەھىنىتە ئاراۋە، بىمۇ رەمىيە، مەزھەبى و سىروۋشتى دىبىتى "قۇمىل ھاگە" نوۋسىبۋى: "شۇرۋى ھەرنەسە لە بەر ئەۋە روۋى دا كە خەلىك خەرىك بوۋ لە بىرسانا بىمەن"، بىرىگىسۇنىش بەم جۈرە ۋەلامى داپەۋە كە "ئەبى ئەم

مەسىلە روون بىكرېتموۋە كە بۆجى خەلگى تەنھا لە ھەندى بارودۇخ دا
نايانموى لە ھەسەنە ھەرن؟".

فەسلى سىنەم

بارودۇخى ئىستاي كۆمەلناسى

جيا كىرنەۋى تىزىمىكان لە تىۋىرىيەكان

ئەمىرۇكە پىندەجىت سۇسىۋۇلۇزى، بە تەۋاۋىتى جۈۋىيىتە قۇناغى زانستەۋە و لەگەل ئەۋەشدا سەردەمى قارەمانىتى سىستەمە گەۋرەكان و تىۋىرىيە بەربىلاۋەكان، كە سەرجەمى ژىيانى كۆمەلەپەتتىيان بەھەلقولۇۋى بىزاق يان، بەرھۇكارى "ھۇكارىكى تاقانە" لە ھەلەم ئەدا، جىنى خۇى داۋە بە سىستىمى "دەبەش كىرنەكانى بەش". ناچارىن ئەۋە قىۋول بىكەين كە ژىيانى كۆمەلەپەتتى، كاتى كە ئىنسان لە قۇناغى خۇ گونجاندن لەگەل كۆمەلگا سەرتەپپەكانەۋە تىپەرى، دەرگەپكى ئالۇز كە ھەندى بىزاقى شان بەشانى يەك و ھۇكارگەلپكى جۇراۋجۇرى تىپە. جيا لەۋەش، ئەۋەسەلەمى كە يەككە لە كىشەكانى زانستى كۆمەلەپەتتى، ئەۋەپە كە ھۇكارە جۇراۋجۇرەكان، بە پىنى زەمان، پان بارودۇخ و چىركەسانە مىزۋوۋىيەكان، لپك جياۋازن و كەشۋەۋەۋى تەپپەت بە خۇيانيان ھەپە.

بەناغەدانەۋە سۇسىۋۇلۇزى، لە بەرنەۋەۋى زوۋ و مەز دىۋون ھەمىشە لە سەنتىزەۋە دەستىيان پى دەكرد، بەلام "ئىمىل ئولفۇر" لە دەمەتەۋەتەمكى رەخنەپپەنەۋى بە ناۋبانگدا بەم دەرەنچە گەپىشتىۋو كە "بەپەۋى مەن بە ھازىنچى سۇسىۋۇلۇگەكانە كە خاكەپەن".

سۇسىۋۇلۇزىش، گونى بۇ قەسەكانى ئەۋ "زىمىيار"ە بەناۋبانگە شل كىرد. واتە، پىگەۋى بەرەۋەپىش چوۋنى موحتاتانە، ۋەسە كىردن، شى كىرنەۋەۋە رەھەكردنى گىرتەبەر.

يەكەم جياۋازىيەك كە دەپ زىاتەر لە زانستەكانى تر، بە تەۋاۋىتى لە سۇسىۋۇلۇزىدا پەچاۋبەكەت، جياۋازى نىۋون تىۋىرىيە. تا چاخەكانى

ناوېرېست، فەلسەفە بۇ رېزگارېوون لە داوی سۆسیۆلۇژی، تووشی گېروگرافتیکی زۆربوو، ئەمېرېش فەلسەفە و سیاسەت ئەیانەوئیت سوسیۆلۇژی بکەنە کۆیلە خویان. گرنگایەتی ئاگۆست کۆنت لە دەس نیشان کردنی ئەم پرنسیپەدا بوو کە، دەبی بئاغە ییکری هەموو سۆسیۆلۇگیک، بايەخ ئەدان بە مئاھیزیک بئیت. ئەمېرۇ دوور راکرتنی سۆسیۆلۇژی لە کاریکەری هەندئ جار ئاشکرا و هەندئ جار نەینئ سیاسەت، کارتیکی ئیجگار دژوارە.

بە دئیاییمووە ناتوانین ئەووە لە سیاسەت چاوپروان بکەین کە تا دروست کردنی زانستیکى هەمەلایەنەى کۆمەلناسى کە دەرفەجامیکى پراکتیکى حەتمیشى هەبیت، بیکار و دەست لەسەر دەست دابنیشیت (هەلەیتە ئەگەر توانای بەدى هاتنى وها زانستیکى کۆمەلناسى قبوول بکەین). پراکتیک هەندئ پیداوېستى خیرای هەمە و کەواتە، سیاسەت ناچارە خۆی پینش زانستەکان بڤات.

لە لایەکی ترەو، هەروەك وتەمان، زۆربەى كات شۆرە سیاسییەکان بوونەتە هۆکار، پان هاندەرى ئەندیشەگەلى سۆسیۆلۇژیک و هەندئ بزلفى سەرەكى "هكرى" پان لىكەوتۆتەووە. جیالەموش، لە زانستەكانى تریشدا، دیاردە ئاناساییەكان رۆلێكى لەو جۆرە ئەگێرن؛ بۆ ئەمۆنە، مانگگېران (خسوف) و خۆرگېران (كسوف) لە زانستى "هەپنەت"دا و هەروەها نەخۆشیە گشگېرەكان لە بیۆلۇژیدا.

لێرەدا، داگەرانیە (گرایش) جۆراوجۆرە سیاسییەكان، لە كەنالى تیزەكانەووە دەیانەوئ سۆسیۆلۇژی بەرمەولای خۆیان رابكیشن. هەر تیزێك بریتییە لە كۆى ئەندیشە و بېروا شەخسییەكانى خولقینەرەكەى و نامرازە زانستییەكانى ئەو تیزەش، تەنها رۆلى نیستدلانیكى پاساو دەر بە ئەستۆ دەگرت. بە واتایەكى تر، لەم بارەووە، رووداوەكان و نیستدلەكان. وەك گوتەبێزییەكى بەرگرانیە (تدافعى) رۆك دەخەرن.

كەواتە ھەر تېزىكى سۇسيۇلۇزىك، لەبەرخاتى كاريكى گىرنگ و بايەخدار ھاتۇتە ئارامو، بەر لە ھەموو شتىك، ئامرانىكە بۇ دانانى ياسا.

بە پىچەوانمە تىۋرىمەكان، كاتى كە رووداۋەكان پۇلېن ئەمگەن و لە رىنگى ھەندى بىرور و ھوكمەمە، لىكۇلېنمە لەسەر ھۇكارمەكانيان ئەمگەن و ئەمگەر ھەندى روودلوى تازە ناتەبا لەمگەن ئەم رووداۋە دا، بېنە ئارامو، لەم كاتەدا قابىلى پىچاۋونمەن. كەواتە تىۋرى بەم ھۇپەمە كە بە پىنى پىرنىسىبى گىشتاندىن و تىكەن كىرنەمە، شىتىكى پىرنىسك و ھىروەھا كاتىپە، بە بەشىكى زانست لە قەلەم نەدىت. ھەرچۇنىك بىت گىرمانەش رۇللىكى لە ئەستۇدە. واتە بە ئامادە كىرنى رووداۋەلى قابىلى لىكۇلېنمە، بەھۇ لىۋىرەبىۋەنمە و ئەزمۇنمە بىۋارى پىۋىست بۇ پىشكىن و لىكۇلېنمە دىرەخىن.

دورگىم (Durkheim)

ئىمىل دورگىم پەكىكە لەم كەسانە كە بەمەسنىشان كىرنى ئامانچ و پىرنىسىبە تاپمەتەكانى سۇسيۇلۇزى لايىنى زانستىيان پىبەخىشە. جىيا لەۋش ئەم، بەھۇ كاريگەرىپە تاكەكەسىيەكانى خۇ، خۇندكارگەلىكى گەۋرى پەرومە كىرد و قوتابخانەپەكى تاپمەتە ھىناپە ئارامو كە سەرپىر زىدەپەۋى گەلىكى "ناچارى"، دىۋىكى گىرنگى لە پىشكەۋىنى زانستى كۆمەل نامىدا بىنىۋە.

ئاسەۋارمەكانى دورگىم، نوپىنەرى ھەۋل و تەقلاپەكى گەۋرەن بۇ تەپار كىرنى سۇسيۇلۇزىپەكى زانستىيانمە پىرەستى سۇسيۇلۇزىش، پىر لەمە زانستىيانە نەبۇ. ئەم، بۇ ئەم مەبەستە، بەپىنى ئەم ئامانچە سەرۋە ھەندى پىرنىسىبى پىۋىستى رىك خىست و مېتۇدى رافەكارى و لىكۇلېنمەۋەكانى خۇ دىسنىشان كىرد. ھەلەمە جىبەجى كىرنى ئەم مەسەلە سەخت بوو، چوونكە بەتەنھا جەز كىرنى دورگىم بە تىرپامانە فەلسەفەپەكان، پىنداۋىستىيە زانستىيەكانى داپىن نەنە كىرد. لىرەدا پىۋىستە ئامازە بە بەشە كاريگەر و بەكەلگەكانى سۇسيۇلۇزى دورگىم بەكىن.

۱ — واقعیيەتنى كۆمەلەشمە: بەوتەى دورگىم، سۈسۈيۈلۈزى
بەرلەمەمووشتىك دەپنە ھەندى پىرسىبى تاپىت بە خۇى بىننىتە ناراو و
ھەموو مەسەلە ئىنسانىيەكان بە ھەلگەوت نەخاتە بەرباس و لىكۈلىنەمە.
كەواتە لە كاتى لىكۈلىنەمە كۆمەلەشمەئىيەكاندا، ئەبى واقعیيەتنى
كۆمەلەشمە ئاشكراو پروون بىكەتەمە.

واقعیيەتنى كۆمەلەشمە بەوتەى دورگىم، لاپەنى ناوەكى و دەرەكى ھەيە
و لەراستىدا مەۋلە ناتوانىت بەموسقى خۇى بېگۈرپت. لەم رووۋە نەتوانىن
بەنىسەت تاكەمە، بە واقعیيەتنى دەرەكى لە ھەلەمى بىدەن. واقعیيەتنى
كۆمەلەشمە لە راستىدا خۇى بەسەر تاكەكاندا دەسەپنىت. كەواتە
نەتوانىن بەشۈۋەى ەمەنى "وەك شتومەكىك" لىكۈلىنەمەى لەسەر بىكەن
(شتومەكىك كە بە وتەى دورگىم، دزى ئاپەپە، پىدەجىت ئەم شتانەى
كە ئىنسان لە دەرەمە دەيانناسى پىچەۋەنى مەعرىفە ئاۋمكىيەكانى بن).

2 — جىياۋزى نىۋان داۋمىي گىردن لەسەر بەھاۋ داۋمىي گىردن لەسەر
واقعیيەت: داۋمىي گىردن لەسەر واقعیيەت، دەرپەنى دەسنىشان گىردىنكى
سادىيە ۋەك "بەھر سەپىيە". مەبەست لە داۋمىي گىردن لەسەر "بەھا"،
ھەلەمەكاندىن بايەخى شتومەكىكە لە زىانى كۆمەلەشمەئىيەتدا كە لە غەمىرى
نەمە ھالەتەدا، داۋمىي گىردنى لەمە جۈرە ھىچ مانايەكى نەنەمەو. بۇ نەمەو
نەرزى ناپوۋرى ھەموو بەرەمەك، ۋابەستەيە بە كىرپن و فرۈشتن و
ھەموۋنى بازىرەمە. نەرزى ئاكارپش، ھەر بەجۈرەيە. بۇ نەمەو، كاتىك
كە ئەلەن "فەلانە كەس، ئىنسانىكى باشە"، لەراستىدا چەمكىكىرمان
خستەمەئەل ئەمە كەسەمە، كەئەمە چەمكەش ھەلەتۈلۈۋى زىانى كۆمەلەشمەئىيەت.

3 — زۆرەمەلى: ھەر شتىك كە بېيەتە ھۆى زۆرەمەلى، مەسەلەمەكى تەۋاۋ
كۆمەلەشمەئىيەت. زۆرەمەلى پان پۇزەتە، پان نىگەتە. رەنگە مەقاۋمەتەكى
نەمە مادى يەت، ۋەك كاتىك كە پەنەمەت شتىك بە نرەكى زىاتر لە
نرە راستەقىنەمەكى بىرپن، پان بىرۈشەن (مەسەلەمەك كە نرە بەندى و
سزەكانى پىۋەندەدار بە نرە دانەمە، ھىچ كارىگەرىيەكى لەسەر

نەبووبىت، يان لۈمەكرىنىكى كەمپىنگ و تەم و مزاۋى بىت، ۋەك كاتىك كە پىرەۋى لە رەقتارى باۋ ناكەپن، يان سزاگەلىكى سەخت، ۋەك كاتى كە لە دزى پاساكانى سىتەكان، يان پىرنىسىبە ئاكارىيەكان ھەنگاۋ ھەلبىگىرن.

كەۋاتە ھەموو كەسنىك، ۋەك نەندامىكى كۆمەلگا، خاۋەنى "جەمىر" لىكى لەمو جۆرمەبە كە لەمەروۋىدا بە شىۋەى نارەزاىى دەروۋنى، ۋەپىزىۋون، دىلەپاۋكىنى وىزدانى و ھەروھە پەشىمانى و.... بوۋنى ھەيە.

4- دابەش كىردى گار، دورگىم دايم ھەمولى ئەدا ئەۋە پېشان بەدات كە چۇن گۇرۇنى زىنگەى كۆمەلەپەتى، شىۋە بىر كىرنەۋەى مەۋۇ بە ھەموو شىۋەكانىمەۋە و بە تاپىبەت ماقى كۆمەلەپەتى — كە باشترىن جۇزى بىر كىرنەۋەىبە بۇ رەقەكرىنى ەمپنى — دەگۇرى.

بە بىرۋاپى ئادام ئىسەيت، دابەش كىردى گار، پناغەى ئابۋورى پىك نەھىنىت و بە بىرۋاپى دورگىم، ئاكار و مافىش گىردارۋن بە بارۋۇخى دابەش كىردى كارۋە. بەگشتى، ھىندەى ژمارەى جەماۋەر (دورگىم بە تەۋاۋەتى لە چىرپىتى جەماۋەر (تراكم) بە مانا تاپىبەتەكەى جىپاى ئەمكەتەۋە⁸⁰)؛ زىاد بىكات، ھىندەش دابەش كىردى گار پەرمەسىنىت و دۋاى ئەم گۇرۇنكارىيە، بۋلرى ماقى سزادانىش پەرتەسكىر ئەبىتەۋە، كە لاپەنە تاپىبەتەكەى، سزادانە بە مەبەستى سەركۈت كىردن، ھەروھە بە قازانچى نەۋ مافە مەدەنىيەتەشە كە سزادان بە مەبەستى چاكسازى كىردن (اصلاحات) لە تاپىبەتەمەنىيەكانىتى.

تا ئىرە ھەلمان دا بە كورتى — پەمپى ئەۋەى كە باسى زىمەپەۋىيەكانى دورگىم سەبارەت بە لۇزىك و داپشتى سىستەم، بىكەپن — باس لە پەرنىسىبە سەرمەكىيەكانى سۇسپولۇزى دورگىم بىكەپن.

لە راستىدا، پەرمەپىدانى لەرادەبەدەرى تىۋرەكانى سۇسپولۇزى، زىيانلىكى كەۋرە بىۋ تىۋرەپانە دەگەپنى. چۈۋەكە، لە سۇسپولۇزىدا ياسا گىشتىيەكان ھىچ بايەخىكىان نىيە. بۇ ئەۋەنە "سەۋگە⁸¹" بە كەك ۋەرگىرتن لە پەرنىسىبەكانى دورگىم، پىن لەسەر ئەۋە دادەگىرى كە ئاپىدا

يەكسانى خوازەكان، لە ناو گرووپە ھەرجەماو ھەكاندا، بە تايبەت لە شارە گەورەكاندا گەيشتوونەتە رادەى كامبۇون. ئەمە لە كاتىكتاىبە گە ئەزموونەكان ئەمە دەرئەخەن كە ئەم ھەنسىبە، ھەميشە راستى لەخۇناگرەت و، ھەرجەماو ھەرى (بۇ ئەمە، لە بابل⁸² و ئەبەس⁸³ ى دەرەندا، ھەروەھا شارەكانى ھەنەستان و ھەن) بە ھەج شۆمەك ئەمەتە ھەى دامەزرانى رەكخراو گەلى كۆمە ئەمەتى يەكسانى خواز.

وەك چۆن لە سۆسیۆلۇژىدا ناتوانىن گەنگى بەم ياسانەى بەمەن كە ھەسە لەسەر داگەرەنە سەسىيەكان ئەكەن، بەرەى مەن تايبەتەمەندى ياسا سۆسیۆلۇژىكەكانىش ئەمەى كە لە رووى "كات و شوپەن" ھە، بەبەخەكى سەووردەيان ھەى. ئەم ياسانە گەندراون بە جۆرى بەرەندەو و ھەروەھا رەكخراو و ھەكەتە كۆمە ئەمەتىيەكانەو، لەگەن ئەوانەدا ئەگۆرەرن. كەواتە، ھەشەنار كەندى ياسا لە سۆسیۆلۇژىدا، ھەوئەتى بەم ھەسەارە ھەى: كۆى؟ كەى؟ لە ج بارودۇخەكدا؟

ئامانجى ئىستاي كۆمە ئناسى

كۆمە ئناسى ئەنسكلۆپىدىك و زانستە تايپەتە كۆمە لايەتتە ⁸⁴

لە رابردووشدا، بە بىرۋاي بىناغەدئەمرە سەمەتايىمكەنى سۇسىۋلۇۋى
لە يۇناندا، بىرگەردنەۋە لە سەم مەسەلە كۆمە لايەتتەيمەكەن، پىۋىستى
بە زىجىرە زانىارى گەلىكى قوۋن بوو لەسەر مىزۋو و ژيانى
كۆمەلگەكەن و ھەرومەھا پىۋىستىيەكى زۇرى ھەبوو بە ئاگادارى
سەبارەت يە بىرۋايومرگەلى فەلسەفى و ئەمەسانەكەن و ھەرومەھا
ئايدىۋلۇۋىزا — كە كۆمەلگەكەن ئەندىشە و كەردمەۋەكەنىيان لەگەن
ئەۋەندە رىك ئەخەن — ھەرومەھا بە ئاگابوون لە پاساكەن و رىكخراۋە
سىياسىيەكەن و ژيانى ئابوۋرى و تەككىكى. لەم روۋەۋە فەلسەفە
كۆمەلەتتە، ھەمىشە خۇى لەسەرۋى سەرجەم زانىارىيەكەنى
مروۋەدا دانائە. بۇ ئەۋەتە، ھەمەۋان دەزانن كە بىرگەردنەۋە لەسەر
زانستە سەروۋشتى و پىزىشكىيەكەنى سەردەم، تاجەند زەپىنى
مۇنستىكىۋى — ۋەك چۇن خۇى لە پاداشتەكەنىدا باسى لىۋە كەردوۋە
— بە خۇيەۋە سەمەھان كەردوۋە. بە ھەمەھان، ئاگۇست گۇنت، بە
پۇلن كەردنى زانستەكەن و ھەرومەھا بە ھۇى ئاسەۋارەكىمەۋە بە ئاۋى
"دەرسەكەنى فەلسەفە پۇزۇتتىف" ئەمە مەسەلەمەي پەمەپىدا.

لە لايەكى تەمەۋە، مىزۋو سۇسىۋلۇۋى ئەۋە دەرنەخات كە سۇسىۋلۇكى
"رەھا" بوۋنى نىيە و ھەمەۋو سۇسىۋلۇگەكەن ئاجارن كەلك لە يەك، پان

چەند زانستىكى تر وەربىگرن. كەواتە، سۇسپۇلۇگەكان، يان داومرن (قازى) يان ئابورى زان، يان سىكۇلۇژىك، يان پىسپۇرى سرووشت، يان رەگەزناس. بەلام ئەو كەسانەش كە ويستوووانە سۇسپۇلۇژىيەكى تەواو سەربەخۇ دامەزىنن، تەنھا بەسىستەمىكى "نۇتاسىيۇنى جەمىرى"⁸⁵ يان تىۋرىگەلىكى رەھا و يەگجار كەم بايەخ، وەك تىۋرىگەكانى "ھۇن وىز"⁸⁶ كۇتايان پىھاتوۋە.

كەواتە، سۇسپۇلۇژى گشتى، — بمانەۋىت و نەمانەۋىت — بە وئەى "رەنەۋۇرمز"⁸⁷ ھەمىشە و بە شىۋەى بەربلاۋ، دەپنى فەلسەفەيەكى زانستى كۇمەلەيمىتى بىت. چوونكە سۇسپۇلۇژى گشتى، ھەم وەك سەرمەتا ھەمىش دەرمەنجامى سەرجەم زانستە كۇمەلەيمىتەكانە. ھۇپەكەشى نەۋمىيە كە سۇسپۇلۇژى بە وئەى "سەجۈگە" تەنھا نەتوانىت چالاكىيەكى پەلە دوۋەم بىۋىنىت. رۇلەكەشى تەنھا تىكەل كەردن، كۇپان و ھەلەنجانى بىرور، يان ياساگەلىكى گشتىيە كە بەرھەمى زانستەكانى ترن، ھىندى لە تۈنلەپدا بىت. كەواتە، سۇسپۇلۇژى ناتوانىت، زانستىكى تەواو رەھابىست. وە نەركەكەشى پۇلن كەردنى گشتى و رىكخستى گرمانە مادىيەكان و مەسەلە جۇراۋجۇرەكانە، كە تەنھا زانستە كۇمەلەيمىتە تاپمەتەكانى تر دمتوان ئەو كەرسە پىۋىستانەى بۇ فەراھەم بكات. ھەر جۇرە بەرداشتىكى تر لە سۇسپۇلۇژى، يان ئەمگۇرپىت بە سىستىمى نۇتاسىيۇن، يان بە جۇرە بىر كەردنەۋمىيەك كە ھىچ ولەيمەتلىكى تىدا نەبىت. وئە "تىۋرسازى" و "خەمال چى رەھا". ھەنوۋكەش، سەرمەى ھەموو ئىحتىياتلىك، سۇسپۇلۇژى بە تەواۋەنى روۋى لە خەمال چى كەردوۋە.

ئىجاز و بەراۋەردىكى زانستە كۇمەلەيمىتەكان

دورگىم لە ئاسەۋەركەمىدا بە ناۋى "دەپ و نەرىت" دەلى؛ ھىچ سۇسپۇلۇگىك ناتوانىت بە شىۋەى مادى، زانبارىيەكى تەواو لەسەرجەم زانستەتايەتە كۇمەلەيمىتەكان بە دەست بەنىت. ھەر ئەم مەسەلەيە كۇسپىكى گەۋرەيە لە بەردەم پىشكەۋتەنەتازمەكانى نەم زانستەدا. كەواتە

سۇسپۇلۇزى سىمىرەي گىرۇگىرەتمەكانى، نابىي لى نىرگەمەي خۇي — كە
برىتپىيە لى "نىجاز" و كەك وەرگىرتىن لى زىنستە كۆمەلەپتەيىمەكانى-تر و
ھەرومەھە كەك وەرگىرتىن لى گىرەمانەكان، پىشكىنەكان و دىستەكەوتەكانيان —
لابىدات. ھەرومەھە بىناغەي پىرەنسىيە سۇسپۇلۇزىكەكان "بىراوردىكرىنى"
كۆمەلگەكان و رىكخاۋە كۆمەلەپتەيىمەكانە.

مىتۇدە ئۇبىزىكتىقە⁸⁸ مەخروۋىيەكان

ئەم پىرەنسىيەكانە بىرىتپىيىن لى كۇنترۆل كىرىنى لىكەندەھومو
رەككارپىيەكانەمان بە پىيى ياساگەلى رەككارەنى "غەپنى مەخروۋىي". بۇ
نەۋنە سەبەرت بە دىيارەي جەنگە بەم جۇرە نەنجام نەدرىت.

۱— بىر لى ھەموو شت وىناكرىنكى دىمەكى رەھە و سادە، لى بەرانبىر
پىرسىارى "ج شىتېك روۋى داۋە؟" پان "چۇن دىتوانىن جەنگ بىناسىن؟"
كەبە پىيى تۈنە، ئامارىكىشى پىيى زىاد نەكرىت. ئەم ھالەتەدا دىتوانىن
لەپنە سەركىيەكانى جەنگە بە پىيى ھۆرمە جۇراۋجۇرەكانىمە
دىسنىشان بىكەين.

2— لى پەلى دوۋەھەدا، ئۇبىزىكتىق كەم ئەمبىتەھومو، دىبىي توخە
پىيىكۇلۇزىكەكانى تىۋەربىدىن. واتە دىبىي ھەموو نەم رەككارى و
ھانەمرەنى كەدەس پىكەرنى جەنگ — واتە ئەم كەسانەي كە ھۇي دىس
پىكرىنى شەپن — لى بەر چاۋپان ئەگىرن، لىك بىدەنەۋە و پۇلىنىيان بىكەين.

3— پاشان دىبىي لىكۇلىنەۋە لەسەر رەككارپىيەكورتەكان بىكەين،
واتە لىكەندەھومو ئەندىشەي تىۋىرسىمەن سىياسىيەكان و مىژۋونوسان و
ئابۋورى زانان و.... ھەرومەھە سەبەرت بە شەپە جەكدارپىيە جۇراۋجۇرەكان،
پان پەكك لى ھۆرمە تاپىمەكانى جەنگ.

4— لى ئاكامدا ناۋر لى تىزە گىشتىيەكانى ئەم بۈارە بىدەين، ۋەك تىزەكانى
تىۋىلۇزىست و ھەمىلەسوۋف و مۇرالىستەكان.

ھەموو ئەم نەندىشە و داۋەرى كىرەنە، لى سۇسپۇلۇگ، مەسەلەگەلىكى
قابىلى تىرپامان كە ئەبى بە شىۋەي غەپنى لىكۇلىنەۋەپان لى سەربىكرىت.

چوونكه گرنگيان لوموداپه كه، له رووى كۆمه لايهتتپهوه، نمنديشه
بنهرتتپهكان — چ راست بن، يان خمياى — بېش به خاى خۇيان
كارهگمى له سمر ولاعتتت دادمننن. چوونكه حتمهن له ناو رنكخراوه
كۆمه لايهتتپهكاندا خۇيان دهرنه خن.

هازانجى نهم رهوشه، واته دروست كردنى ناسۆپهكى تمواو له بهردهم شو
دياردمى كه ليككۆلپنهمى له سمر دهمرى، نومويه كه سهرمتا دياردمى ناوبراو
سنووردارو دهرنیشان دمكاو همروها شپولزى پېنكهينهرانى شو دياردميه
و چۆنپهتى ئيستدللاهكانيان سهرمت به كردهمكانى خۇيان دهرنیشان
نهكات. جيا له ووش، رهچاو كردنى ههموو تيؤرگهلى پېومنديدار
بهممه سهرمكهوه ناپه لن تاكهكان له رووى بى ناگايپپهوه، به رنكه كۆن و
بىكه لكهكاندا بچن.

لنهردا دوى وئناكردن و پياچوونهموى بهرلى، رنكه له رووى
زانستتپهوه ليككۆلپنهم له سمر دياردميهك بكهين و لهو كاتهدهپه كه
نهمتوانن دهمت بكهين به شى كردنهم و دېمىش كردنى و ههول بدهين
پېومنديپهكان بلؤزپنهم.

رهگه زناسى و رنكخراوه كۆمه لايهتتپه سهرمتتپهكان

لاپهنى سهرنج راكيشى كۆمه لگا سهرمتتپهكان، نومويه كه پندهچيت
رنكخراوه كۆمه لايهتتپهكانيان، وهك رنكخراوه كۆمه لايهتتپهكانى
بهرلهمىزوى كۆمه لگا شارستانپهكان بن. به لام شهوه تهنه تهمسور
كردنپهكه و هپچىتر، چوونكه نهگهرىكى زؤر له ناراپه كهخه لكانى
بهراپى پهكانى نهم سهردهمه، يان به لانى كهمهوه هه ندىنكيان، پاشماوى شو
شارستانپهكانه كه به هوى رووداوه مىزوپهكانهوه هه لوשאونهمتهوه. بؤ
نمونه "مىزوپهكانيا" دوى هپرشى مهغولهكان، گؤرا به بياپانپك كه تهنه
چمند خيالپكى دمورنشين تيا دهزيا. همروها نهو ناوچانهى كه تووشى
"مه لاريا"، يان نمخوشى خمو بوون، دوجارى ههمان چارهنووس بوون. له
لاپه كهوه شارستانپهته سهرمتتپهكان، به نهگهرىكى زؤروه بئاغهگهلى

جۇراوجۇريان ھەببۇ، كەماتە ھىج وئىكچوونىكىيان نەبۇو. بۇ نمۇنە، لە سەردەمى مېزۇودا، ھەندى لە شارستانىيەتەكان ھىج پىئونىيەكىيان بە يەكەو نەبۇو و كەجى گەشەيان كەدووە (وەك نەمەيكە پىش كەستۇف كلۇمب، لەمەرانبەر كىشومەرى كۆندە). پان وەك شارستانىيەتى چىن و شارستانىيەتى يۇنانى — رۇمى خۇرناو، پىئونىيەكى يەكجار كەمیان لە گەل يەكەندا ھەبۇو.

جيا لەمۇش، ئەندىشەكان و رىكخراوگەلى كۆمەلگا سەرمەتايەكان، وەك پىئويست سادە و ساكارىن و بە تايەت بۇ نمۇنە، بىروراكانيان سەبارەت بە پىئونىيە بىنەمالەيەكان وەك بىروراكانى ئىمە ئالۇزىن. ئەم مەسەلەنە دەرمەجامىكى سادەيان ھەبە و رىئوپەسەگەلى جۇراوجۇر، دىب و نەمەيت و ھەرومەھا ھۆكارگەلى خەمالى و جادوو، كە ھۆلكۇر رۇزبەرۇز ئاشكراتر و روونەريان دەكا، بەمەراوانى تياپاندا بوونى ھەبە.

پىكادان و شىوەكانى تىيەرىن

بەلام سۇسپولۇزىيە گىتتىيەكان دەبى زىاتەر گەنگى بەكام يەك لەو مەسەلە و زانىيارىيە زۇرانەى بەدەن كە بە ھۆى زانىستە تايەتەكانمەو چە (مەترەكم) بوونەتەو؟ وەك بىنىمان، يەكەك لە بە كەلەتەرىن كەدەمەكانى سۇسپولۇزى گىتى، سەپنەمۇدى پىكادانى (تلاھى) نىئوان نەو زانىستانىيە كە ھەلقولۇى پەسپۇرىبوونى "تەرتىبات" و دۆزىنەرمەكانىانەو، بۇ زىاتەر كەرنى ئەم رۇلە بەراورەكانە و لىكترەوانەيە (ھىياسى و تەركىبى) دەبى زىاتەر گەنگى بە رىكەوتەن و لىك تىكەمە بوونى (تولۇق و تەداخل) زانىستە تايەتەكان بەدەت و كارىگەرەنتى دوولەپەنەى لەو دياردانە بەدۆزىتەو كە ھەر زانىستىكى تايەتەى كۆمەلەپەتى لىكۆلەنەمەھان لەسەر ئەكات. بۇ نمۇنە ئەبى دەرك بەو بەكەت كە چۇن باومە مەزھەبىيەكان، كارىگەرى لەسەر زاووزى و وەجەخستەنەو، پان نابوورى دەدەنىن و ھەرومەھا چۇن زانىستى بەزىشكى، كارىگەرى لەسەر ھاسەنگىتى جەمەوامر و مەسەلە نابوورىيە

كارىگىرمكان داندىنىۋ ھەرومھا چۈن مافىكۆمەلەيتىيەكان، كارىگىرى
لەسر سىستىمى ئابوورى دائىنىن و بېچەوانمەكەشى.

ھەرومھا، بە بىنى مىزوۋى كۆمەلگاگان و رىنكخراۋە كۆمەلەيتىيەكان،
دەبىن سۇسىۋلۇزى گىشتى، گىرنگىيەكى تاپىت بە شىۋەكانى تىپەرىن
بدات. لاي ھەموو ئەو كەسانەى كە مىزوۋى مۇۋاپەيتى، بەبى سەرنج
دان بە رووداۋە پىكارمەسات، يان خىلاڧىتىنەرمكانى، لە بەرچاۋ ئەگىرن،
قۇناغە جۇراۋجۇرمكانى مىزوۋ بە شىۋەى زىجىرمەك "چاخى زەۋى
ناسى" كە جىۋاۋزىشىيان لەگەل پەكلىدا ھەپە، دەرئەكەۋى. بەلام
تىپەرىنى ئەو چاخانە زۆر بە نارامى و ھىدى تىنەمەپىن و لەبەردەم ئەو
تىپەرىنانەشدا، ھەندى رەۋىت كارىگەرىيان ھەپە كە ھەلقۇلۇۋى
دەپراۋكى و بىن ئەزمۇۋى، لاسابى كىردنەۋە، كەك و مەگىرن لەۋانى تر و
ھەرومھا تۈنەۋەمەكەلى گەۋرە و.... بوۋنە. دەبىن دۈزىنەۋى شىۋە
راستەقىنەكانى ئەم قۇناغەلى تىپەرىنە، پەكلىك لە نامانجە
سەرمەكەيەكانى سۇسىۋلۇزى دىنامىك بىت.

بە گىشتى ئەتۈنەن بىلىن كە ئەمىرۇ ھەموۋان لەسر دەسنىشان كىرنى
نامانجى سەرمەكى سۇسىۋلۇزى ھاۋىروران. ئەم نامانجە بىرىتتە لە:
ئەلف: "لىكۆلىنەۋى سىستىمى كۆمەلگاگان" و توخەگەلى پىك ھىنەرى
كۆمەلگاگان و كىرمكانيان.

ب: لىكۆلىنەۋى ئەو مەسەلەنى كە لە گۇرپنى رىنكخراۋە
كۆمەلەيتىيەكاندا دەۋرىيان ھەپە.

ج: روۋبەروو كىردنەۋى دەرنىجامەكانى زانستە كۆمەلەيتىيە تاپىتەكان
(ۋەتەمەش بۋار بۇ "فەلسەفەى زانستى كۆمەلەيتى دەپەخسىنى).

د: لىكۆلىنەۋى پىۋىندىگەلى نىۋان كۆمەلگاگان و سىستىمى ھەرى ئەو
تاكەنى پىكىيان ھىناۋن (ئەمە ئەركى پىكۆلۇزى كۆمەلەيتىيە).

ھ: لىكۆلىنەۋى ئەو ھۇكارەنى كە لە گۇرپنى سىستىمى كۆمەلگاگاندا
دەۋرىيان ھەپە.

كۆمەلناسى ئىستاتىك 89

دېمەش كىردى سۇسىۋۇلۇزى بە ئىستاتىك و دېنامىك، وەك بېنىمان لەلايەن ناگۇست كۆنتمود پېشنىاركارا. سۇسىۋۇلۇزى ئىستاتىك ئەمىي كۆمەلگاكان لە حالەتى نارامش و لە جىركەساتىكى دېھارىكاراودا — بەوتەى كۆنەت، لە "شوپن"دا — بىخاتە بىر لىكۆلەنەودە. دىنامىكىش لە "زەمان"دا كۆمەلگاكان دەخاتمىر لىكۆلەنەودە، گۇرپىكارىيەكان و ھەلۋەشانەومكانىيان شىئەكاتەودە ھۆكارىكانىش دىمەنىشان دەكا.

ھۆكارى زەمان: رېتىم ⁸⁰، دەۋرە، قۇناغ

سۇسىۋۇلۇزى ئىستاتىك تەمنا دىتوانى "سەھماگىرىيەكى رېتىمى" لە بەرچاۋ بىگىرىت. چوونكە ژيانى كۆمەلگاكان پېنكەتەمىكە لە زىنجىرە بىزلىگەلىكى ناھەكسان، كە لە زۇر پوۋەدە پېكادانىيان ئەمىت.

بەرھەم ھىنانى نابوورى، ئالۋگۇرپىرىنەكان، ژيانى كاتى، دىب و نەرىت، ژيانى سىياسى، مەزھەبى و.... بىرىتىيە لە دووپات بوۋنەۋدى رېكۆپىكى دىۋورىكان و ھەموو نەم دىپاردەش، بەردەۋام لە ماۋى زەماندا دىگەپىنەۋەدە، دۈبەدۋى يەكدا ھاتى نەم دىپاردەنە، يەككە لە توخمە پېنكەتەمىكانى سىستىمى كۆمەلگاكان. وەك دىبىنەن، لەمىنى دېھارىكاراۋى ژيانى نابوورى، نەم سەردەمانەمىكە مەسەلەى بەرھەم ھىنانى كشت و كال، لە "چاندن"دە تا "دروپىنەكردن" رېك نەخەن.

دىپارد سەردەمىيەكانى تىرىش، وەك نەم ھىپرانە دۈبەدۋى يەكانەى كە ھەلقۇلاۋى بەرھەم ھىنانى لە رادىيەدەرو دىبەزىش نىرخەكان، كە لە ھەمان كاتدا، كەمتر ناسراۋن، ماۋىيەكى زۇرپان خايدىۋەدە كارىگەرى ئەمگەنە سەردەمىيەكانى تىرىش. ھەروەھە لەم مەسەلەمىدا تەمىن

بزائوتە درېژخاپمەنەكانىش (Secular Trend) كە دەخړنە پەل
هۆكارەكانىتر، لەمەرجاو بگرين.

گرنگايەتي كۆمەلناسي

گومان لەمەدانىيە كە لەگەڵ پيشكەوتنى روولەزىادبوونى (تصاعدى)
زانستە مادىيەكان، پەرسەسەندنى جەماوەر و پيشكەوتنى ناستى فەكرى
كۆمەلەيەتى خەلكى و ھەروەھا پېۋىست بوون و گرنگايەتى سۆسيۆلۇزىش
رۆژبەرۆژ زياتر دەيى. دابەش كردنى دابەرەومرەنى سامان، رېگرتن لە
زىدەرەويە كۆمەلەيەتيەكان و جەنگەكان و باشتريوونى دۆخى فەرەھەنگى
گشتى، پېۋىستى بە زنجيرە زانبارى و ئىستدلال گەلەك ھەيە، كە تەمنا
سۆسيۆلۇزىيەك دەتوانى دابىنيان بكات كە لە سەربىناغى جىھان بىنيەكى
ئىستدلالى راوستابىت و ھەروەھا پشتى بە ھەندى پەرسىيى نەزموونى و
پيشكەوتووومە بەستىت.

مروۇف ئىستا پېۋىستى بەمە ھەيە كە زانستە جۆراوجۆرەكانى خۆى، كە
ھەر كاميان لە بوارىكدا گەپىشتوونەتە پەلمەكى كامليوون و، ھەندىكيان
بەھۆى خراب كەلك وەرگرتنەو — بەرھۆكارى تايپەتەندىيە
تابوورپەكانى كۆمەلگا جۆراوجۆرەكان — بوونەتە نامرازىك بۆ سووكايەتى
پەنكرن و درېژە پەندانى كۆيلەتى مروۇف پۆلەن بكات و، بە روونالجبىنى و
بەپارمەتى بىرورپا پەنسرەو رەك خەرەكان، زانبارپەكانى خۆى بە قازانجى
مروۇفەيتى بەكار بھىنئىت. بەدلىيايەو سۆسيۆلۇزى بەپشت بەستن بەو
پەرسىيەنامى كە لە كۆمەلگا پيشكەوتووومەكاندا بە باشتري شپو خۇيان
دەرخستوو، گرنگىيەكى راستەقىنە بەدەست نەھىنئىت. وەك دەزانين
جىھانى كۆن و روو لە دارپەمان و ھەلەشانەو، وەك چۆن بەمەبەستى
دابۆشىنى لەرزۆكى و دارزيوى بونپاتەكەى و ھەروەھا پاساۋ ھىنانەو بۆ
فەرەخولزى و كرىدەو دېندانەكانى خۆى، كەلك لە زانستەكانىتر وەردەگرئ!
بەوجۆرەش دەيەوئ بەمەبەستى پاراستنى بارودۆخە كۆمەلەيەتيەكەى
خۆى و پاكانەكرن بۆ جەنگەكان و ناسايى پيشاندانى قەيرانەكان و
ھەروەھا گوشار و حياوازى رەگەزى و تابوورى، كەلك لە سۆسيۆلۇزى
ومرېگريت و پاشان ھەموو گۆرانگارپە مېزوويەكانىش بخاتە نەستوى

"هەلکەوت" و ناپەندەى مرۆفەيش تەم و مزاوى و بىرتەسك و ترسناك
پيشان بەدات. ديارە نەم هەموڵ و تەقەلايانە، گە لە داروينيزم، مینزوو،
کۆمەڵ ناسى و سیکۆلۆژى و..... نموونەيان زۆرە، هەيچ زياننیک لە زانست
ناگەيەن و لە هەمان کاتيشدا، رۆ لە هەلوەشانەوى جیهانى تاوانبار و
دەرزىوى فرەخوازان و ئەوانەى دەیانەوى زانست نابووت بکەن، ناگرێت.

پەراۋىزەگان

- 1 مەمبەست لە سېتە، شار، يان ولانتېكە كە خاۋمنى رېكخراۋگەلى كۆمەلەپەتو
ھەروھە كەلتوورى تاپەت بە خۇى بېت.
2. ياسا: بەرگى دووھەم
3. خاۋمن سەروھتو سامانەكان
4. سىياسەت: بەرگى بەكمەم.
5. ناۋى دىزىش گەلى ھەرنەسە
6. deuteronomie. دولپىن كىتەپ لە پېنچ كىتەپكەى مووسا.
7. alaric- پاشاى وىزىگوتەكان بوو كە ھېرشى كەردە سەر رۆزھەلاتو رۇماى
فەلاھۇ كەردو سالى 410 كۇچى دواى كەرد.
8. دۇكتەرىنى ئۇمانىستەكانى رېنسانس كە گرنگى تاپەتەيان ئەمە بە زمانو
ئەمەبەتاتى نەرىن.
9. كۆمەلە ھۇنراۋى جەماسىو كۆمىك، نووسىنى ئارىۋست(1516).
10. شاكارى سېروانتس، گەورە نووسەرى ئىسپانىيى.
11. پېمەرنارتىن(aretin) – ساتىر نووسى بىناۋبانگى ئېتالى، كە پىاۋىكى
مەھۇرو شەرنەگىزو لە ھەمان كاتەبشدا خاۋمن زەۋىكىكى پاشاى ھونەرى
بوو(1492.1555).
12. boccace. نووسەرى گەورەى ئىتالىو خاۋمنى كىتەپى دىكامرۇن.
13. خېلىكى گەورەو بەھەزىۋون كە لە باكوورى رۆزھەلاتى پۇناندا واتە
دەراتىك، دەژيان.
14. رىفۇرم پان رىفۇرماسىۋن، ناۋى بزووتنەۋەى ئاپەىو سىياسى سەمەى
شانزەھەمى زاپىنىيە كە يەكبوۋنى كاتۆلىكى لەناۋىردو زۆرەى ولتانى
نەوروپاى لە ژىر دەسەلاتى پاپا ھىناپە دەروە.

15. له مەسئەلە مەبەست لە يەكەمین تاوانی ئادەمە، واتە، خوارىنى
مىوهى قەدەمەكراو، كە هەندى كەس بە بەلگەيمكى لە قەلەم ئەدەن بۆ
لەچارەسەر نەهاتنى مەژۆ و دەرمانى حەتميش.

16. زۆربەى مێزوو نووسەكان لەوبارەپەدان كە گەنگەدانى زەپاتر بە بەرگرى
كردن، وەك بە هەيش كەردن، دەبێتە هۆى پارچەپارچە بوونى سیاسى [
دەولەتەكان].

17. واتە، ئاگەكانى مەژۆ گەنگە يەكەين [بۆ يەكترى وەك گەنگە وان].

18. ئاوەكە لەسەر سەرچەم مەژۆدى دىكارەدا دەراره و لەم رەستەيمى خۆيدا
چەر دەبێتەوه كە «بۆ گەيشتن بە حەقىقەت دەبى هەموو بێرۆكەكانت فرى
بەمەتو سەرلەنوئى بناغەى زانیارپەكانت دەبەزەنیتەوه».

19. Quetelet (jacques) - مەتەنەكان و ژمێرەارى بەلژىكى (1796-
1874).

20. خولاسى و سەپاست

lock—21

Qoung 22

Mandville 23

physiocrate 24

Quesnay 25

jeremi Bentham 26

27. Atomisme — سەستەمىكى فەلسەفەى كە پێى وایە جیهان بەهۆى

پێكادانى هەلگەوتانەى نەتەمەكانەوه هاتۆتە ئاراه.

28. خالى بەرانبەرى دەرمانى سەرەتایى (واتە يەكەمین تاوان).

29. كەتێبى يەكەمى تەورات

30. واتە، شەكلىكى حەلەزوونى.

31. پێوێستە بوترەت كە نەسەرانی سادەى حەلەمەنجى (مارپنجى) هەمیشە

بەريتيە لەدووبارە بوونەوهى قوناغەلى وێكجۆوبەلام پێشانەدانى مەتەنەكىيانەى

تەكامللىكى پېشكەموتوو و بىرەرراوان و بىن كۆتايى بىرلەپ نېتىزجە ھۆى
نەبىرالى «تەساغدي» پەمۇە ئەنجام دەدرتت كە رېتخەمرى تەكامللى بوونەمۇرە
زەندووۋەكانە.

32. واتەرمەگەزناسى بە پىنى تاپىمەنەندىيە جەستەمى و سىروشتىيەكانەمۇە.

33. تەغىرات لىانى

34. ئېدىيۇم

35. روح القوانىن

36. تەفكك ھو

37. بەمىنى ئەم پەرنىسىيە زەمۇيە كشت و كاللىيەكان بەھۆى لەرەنە بەمەر

كەك لى وەرگەرنىيەنەمۇەتواناى خۇيان لە دەست نەمدەن و دەبنە ھۆى
كەمبۇونەمۇە بەرھەمى رەنجى نىنسانەكان و پىدەجەنئە ھىچ رىگاپەكىشى
نەبىت. بەلام ماركس ئەم باومەرى رەت كەردۆتەمۇە بە پەشت بەستەن بە داھىنانە
مۇدېرنەكانى زانستە سىروشتىۋەكشتو كاللىيەكانو(Engrais. — و) و رەوشە
جۇراۋجۇرمەكان و مەبرھىنانى زەمۇى ... ھتە، ئەم باومەرى بە نادرەست زانىۋە.

De Stael 38

39- Dirigisme — بەرپۇە بەردن و كۆنترۆل كەردنى توندى كاروبارە نابوورى،

پان سىياسىيەكان .

40- Protectionnisme — پەرتەكسىۋنىستەكان كەسانىكەن كە دەيانەمۇى

بە دەرنىشانكەردنى نەرخ گەلىكى زىاتەر بو كالا گەلى بىيانى، وا لە بازارە
ناوخۇيەيەكان بىكەن كە تەنھا كالاگەلى بەرھەم ھىنراۋى ناوخۇيى خۇيان تىا
بىفرۇشۇت. نەرخ گەلى ناوبراۋ، كە بە مەبەستى گران كەرن و بىن رەونەق كەردنى
كالا بىيانىيەيەكان دەرنىشان دەگىرى، بە ھازانجى خاۋەن كارمەكان و بە زىانى
مەسرىھكەمران دەكەۋتەمۇە. لە كاتىكدا لىبرالىزىم و بازىرگانى ئازاد، تەمۋاۋ
پىچەۋانەمۇە ناكۆكى لە پىۋەندى گەلى بازىرگانى و رەقابەتى ئازاد دەكتات. ئەلەمەتە
ھەردوۋ ئەم تىزانە، كەم و كۆپى زورىان تىايە و ھىچكامىيان بە ھازانجى
مەسرىھكەمران نىن .

41- فرېدریش لیست (Listet 1746 1789) لىگىم نەۋەشدا بىناغەدانەرى

ناسىۋىئالېزىمى ئابوورىيە.

Gobineau. 42

43 لە راستىدا تىۋرە گۇبېنىمگانىش بە ھۆى ئۇپۇرتۇنىسى ئەلمانىيەۋە بە دروستى رەجاۋ نەمەكران. بە مەبەستى بىتەۋەۋەتى جىنەبە جىن كرىنى ئەم تىۋرەنە. دىۋاۋا كەك لە ئەندازەگىرى جەستەبى ۋەرىگىرەرىت ، لە كاتىكدا نازىمگان تەنھا لایمەنە كۆمەلەيتىپىمگان. پان نەتەۋە پان مەزھەبىيان رەجاۋ دەكرە، كە بە تەۋەۋەتى دوور لە ۋەرىگارىيە زانستىيىمگان . جىا لەۋەش خۇدى ھىتلىر رەنگى پىستى گەمى بوو. ھەروەھا كەللەسەرىشى خىرت (Brachycephal) بوو (كەۋتە بە پىنى باۋەرى خۇپان سەر بە رەگىزى پەست بوو.) ھەر ئەم مەسەلەپە رېگىرەۋ لە بەردەم بەرپۇە بىردىنى سىستەماتىكى دوگىرەنى نازىسەدا.

44. بەشىكە لە لىدۋانى پەرلەمانتارىك بە ناۋى ئىنساۋلە يەككە لىدوۋ نەنجۈمەنەگانى پاش شۇرپى ۋەرنەسە.

Cosmopolitism 45 — گوى ئەدان بەنەتەۋە و نەتەۋەلەمىتى(جىيەھان

نىشتەمانى).

46. بىروانە ۋەسلى دوۋەمى ھەر ئەم كىتەبە «ماركس و ماتىريالىزىمى

مىژۋوى».

Legitimisme 47 - لایەنگىرىنى پاشايەتى بۇۋاۋەبى

48. شاھانى باسە ئەۋەنى كە موبالغە(زىدەرىۋى) لىراست و دروست بوۋنى

ۋەكەندە دەكەن رەخنى زۇرپان لە ۋەشى سۇسىۋۇلۇزى گىرتوۋە،چوۋنكە ۋەشى ناۋىراۋلەرپىشەمكى لاتىنى و رىشەمكى پۇنانىيەۋە ۋەرىگراۋە.

49. ھوانىن مىراجل ئالتە

Positivism 50- ۋەسەۋەنى تاپىمىتى ناگوست كۇنت كە پىنى ۋاپە

ھەقىقەت تەنھا لىرىگى تىرامان و ئەزموۋنەۋە ۋاپىلى دەرە كرىنە.

On liberty 51

52- ماركس لە كىتەبە بىناۋىيەنگەمەدا بىناۋى «بىنەمالەى پىرۇز» باسى

نوۋسەرائى سەۋەى ھەزەدى ۋەرنەسە دەكەت كە بىراى ئەۋ، بىناغەدانەرائى

ماترياليزم، لىوانى ھلۇسىيۇس، دىدرو، ھۆلباخ. ھىرومىيا بەلەھنىكى
لايىنگرانىمىو ياسى باياۋ و بلانكى دىكات بەلام بىمورگىل و بىرور
سازشكارمىكانىان سەبارەت بە خىسلىتىمىكانى كىمىنە كارىگىرو رېبىرىگىمىكان بە
تىمىوانى پىشتىگىۋى دىكات.

53. Tao بىناغىدىمىرى تانۇنىسم. ئايش بىناۋىيانگى جىيى

54. گۇرپانكارى ھىندى ھىندى و ئە سىرخۇى ئاشتى ئامىزانە

55. Finalite - دىلانىمانجى خىمى

56. تىمىنا نىچە تارادىمىك روونكرىنىمىرى لىسىر ئەم مەسەلىمە گىردوۋە و
ۋەك جۇن رەخنىمى ئە مەسنىجىيەت گىرتوۋمىرخنىمى لىمۇجىيەمى ۋەھادارى و
مىلكەچ بوۋنى لىمىمىدىمىرى ئەلەمانىيەمىكانىش گىرتوۋە ھىرومىيا بە مەبىستى تى
گىمىشتىن لىناكار و جۇرى بىرگىرىنىمىرى نىچە دىيى ئەمە بىزانىن كىمىلەسەمىكەمى
نىمى تارادىمىك خىسلىتىمىكانى قىمىرىمىۋەمىكانىمى. جىوونكى تىۋىرسىمىنى
"گەۋرەمىياۋ" نىمى تىمىنا تىپىكى ياخى و سىمىكىش نىمىۋىيەلگىۋولمىروۋى
جەستەمىيەۋە لاۋىزۋىمىخۇش ۋىمىرەن و يىمىجىرىش پەبەندىۋو.

57. Woxweiler

58. Westermarck

59. cidding

60. cooly

61. small

62. Mac Dougall

63. كە نىمىش رەۋىتىرىن ماقى خەلگە

64. Pareto

65. Caray

66. گۇبىۋىنىمىرى ھاۋگاتى دوۋ رەمىندى دىل بىمىك

67. C.Gini: path ologia economca

68. Dolichocephal - كەللىسىرى دىرئىز

69- Brachycephal - گەللەسەرى خوت

Ammon .70

Sorocin .71

Galton .72

Macquray .73

74- خېلىمىكانى ئەفرىقاي باكوور كىمىنايى لەگەن غەربەكاندا بە ھەلىمىان

بگىرىن.

Jams Frazer .75

J.Louis Brahl .76

J.Sorel .77

Bergson 78

79- شۇرۇشى مەزنى فەرقىسە

80- رادى تەراگوم بەپىنى ژمارى جەماور خەنھا رادى جەماور دەس

نىشان دىگا لە رووى جەندايەتتەيىمۇ ھەبەلام تەراگومى كۆمەلەپەتى پائىتەي

پىنۇندەيىپە كۆمەلەپەتى و مادى و قىكمىرەپەگان دەس نىشان دىگاۈگەۋاتە

رادەيەكى جۇناپەتتەپە.

Bougle .81

Babel .82

83- Thebes. سىتەي پەكجار گەۋرى مىسىرى دىرىن.

84- ئابورى زانستە سىروشتەيەگان، مەۋلە ناسى، مىزۋو.....

85- ھىمادانان

Von Wiese .86

Rene Worms .87

88- بېنىنى عەيىن

89- Statique- نەگۋرو ھاسەنگ

90- Rythme. گۈرەنگارى ھەلىمەزىن دىمەزىنى رىتەمىك و سىستەماتىك

بۇئاگا دارى زياتر:

ئادام ئسميت (1723-1790ز): كىتېبى "سامانى نىتمومكان"ى نووسيوه كه نىتمه نه بىناغەى زانستى تازمى نابوورپىيت (اقتصاديات)ى داممزراند. بىلكوو ئىندىشمى نىنگلىزىشى له مەسەله كۆمەلەپىتىيىمىكان دوورخستموه و سىرقالى تىۋرى و پىرىنسىپە نابوورپىمىكانى كرد.

ئاشىل(Achille)پەكىكه له خوادىپانى پۇنان. كورى تەنىس و پىله و بە ناوبانگىرتىن فارمەمانى پۇنان له جىرۇكى ئىلىپاد دا. هىكتىۋرى كۆشت و له ئاكامدا خۇپىشى بەدەستى پارىس (paris) كه تىرىكى له پاژنەى پىنى دا، كوزرا.

ئاگۇست كۆنت (Aoguste conte)، لىكۆلىنىمومكانى هېنىسە قوون و بىرەرلوان بوون كه تەنانت زمارمىكى زۆر له بىر مەندە گەورمىكانىش له پۇلمىكانىدا حازر دىبوون. كۆنت بىناغەدانىمىرى هوتابخانەى پۇزىتىويىسمە. گرنگىزىن بىرەمىشى "دىمورى فىلسەفەى پۇزىتىويىستى" پە. له دواپىن سالىمىكانى تەمەنىشىدا هوتابخانەپەك بە ناوى "ئاپىن خۇۋى ئىنسانى" هېناپە ئاراوه كه تافىمىكى له دىمورى خۇى كۆ كرىموه.

ئاگۇستىن (Saint augustine)قەشمى شارى هېپۇن له نىزىك شارى بۇن (354-430) له سەردەمى لاۋىتىدا بە ھۆى ئامۇزگارپىمىكانى "سنت ئامىروو

ناز" موه هاته سمر ریځای راست و (له رووی ناځاری پموه) یوو به پمکینک له
گمورترین قهشمکانی کلنیا. نووسینه گرنګهکانی بریتین له شاری خوا،
دان پېدنان و.....

نېبی خه لئون، عبدالرحمان کوری محمد (1332-1406ز) گرینگترین
کتیبي بریتیه له "کتاب العبرو دیوان المبتدأ و الخیر فی ایام العرب و المعجم و
المبرر.."

نېپنېسپر (Herbert spencer) گمورترین کؤمهل ناسی بریتانیا په و بؤ
ماوهی نبوسمه نمدپشمی کؤمه لایه تی خسته زهر پکیزی خؤ پموه (1903
1820ز) سی سان له تممینی خؤی نمرخان کرد بؤ نووسینی کتیبي سېمرگی
"پرنسیپمکانی کؤمهل ناسی".

نېپنوز (spinoza) گرنګییمکی پمګجار زؤری به عقلی نینسان نمداو
تمنانت لمګل عقلی بنایانی خوا برآوردی دمکرد و پیس وایوو عقل ناهیتیت
دسه لاتی کؤمه لایه تی به شیویمکی میکانیکی کارمکانی نمنجام بدات.

نمرستوو (Aristoteles) زتای به ناویانګی یونانی (384-322 پ.ز) باوکی
پزیشکی پاشای مقدونیه یوو. به مندالی باوکی مردو نمویش چوو بؤ نسینا
و له پؤلمکانی نفلاتونوندا خمریکی خویندن یوو. گرنګترین کتیپمکانی بریتین
له: "هونمری شپیر"، "هونمری ګوته پیژی"، "کتیبي ناګار"، "سیاست" و
"میتافیزیک".

نمریستوهان (Aristophan) بېناویانګترین شاعری کؤمندی نسینا (445-386 پ.ز)
پازده کؤمندیپمکی تزیه له رهخنه گرتن له نهیاره سیاسی و
نمدبیبمکانی. "هورمکان"، "پالندمکان"، "پؤمکان" له برهمه مکنین.

نېبی بمتوته گمریدی عمرېب. سالی 1304 له دلمک بووه و سالی 1378 ی
کؤچی، کؤچی دولی کردوه. کتیپکی لن بېمچېماوه به ناوی "تحفنة النظر فی
عرائب الامصار و عجائب الاسفار"

بە وتىنمۇى ھەلىقىقە. سالى 1918. بوو بە ئىندامى ئىكادىمى ھەرىساو لەمۇ
بەدواو دەستى لە وانەوتىنمۇە كىشاو ھووہ نىو سياست و کاروبارە
نىودەولەتتەکانمۇە. گرنکترين کاتتەکانى بریتين لە: دوو سەرھاومى ناكارو
ئاپين، مادە و حافىزە....

بۇھرات سالى 460 پ-ز لە دوورگەى "کوس" دا لە دایک بووہ. سالى مردنیشى
زۇر روون نىيە بەلام پتەھجىت نزیكەى سالى 377 پ-ز کۆجى دواپى کرىبىت.

بوودن (Budan) ئىنىفەکارى ھەرىسسى (1824-1898) ھەمکە لە
پتەھنگەکانى ئىمپەرىيەسىم.

بووکاجى (Boccacio) نووسەرى ئىتالى (1313-1375) نووسەرى کتیبى
"ئىکامرۇن". ھەمەين ھەخشان نووسى ئىتالىاھە.

پروادون (prouadhon) لەمۇ کۆمەلناسانەھە، کاتى ھەک بەسەرھاومى
مىژووی ھەندى لە ھەارە ئابوورەیسەکان ناگەن، بە ھشت بەستەن بە
ئۆستورەکانمۇە روونکرەنەومىمىكى نىوہ مىژووی و نىوہ ھەلىقى بەدەستەوہ
ئەدەن.

تاسىت (Tacite) مىژوو نووسى رۆمى (55-120 ز) ھە ھەمکە لە بیروپراکانى
ئەوہ بوو ھە. خال (واتە برى دایک) بۇ خۇشکەزى خۆى وەکوو باوک وەھە.

داروین (Darwin) ھەزىشک و شاعىرى بەرەتانیایی (1731-1802 ز) ئەو
بیروپراھەى ھە لە کتیبى "بەھەرتى جۆرەکان (اصل انواع) نووسىویمەتى، بوونە
ھۆى دامەزراندنى قوتاغانەھەک بە ناوی داروینىسم.

دهیوید هیوَم (David Hume) (1711-1776) بناغمدانمیری نمو
قوتابخانه فکرییه بوو که زیاتر لیکوالینوموی لسمر بارودوخ و
تابیتمندییمکانی کومه لگا بیشه ساریه کان دمکرد.

دیکارت (Descartes) فلهلسوف و ماتماتیکزان و فیزیکزانی فرهنسی
(1596-1650) کتبییه گرنگمکانی بریتین له: بیر کردنوموی متافیزیکی،
پرنسیپیمکانی فلهلسفمو....

دون کیشوت (Don Quichotte) برؤمانیکی نیسپانیاییه له نووسینی
سیروانتس که رخنمگرتنیکه له بشیوپییمکانی شوالییمگری، که لسمردمی
نووسردا روو له ناولیوون بوو.
دورکیم (Emile Durkheim) بمرجستهترین نوپنمیری بیروپراگانی کؤنت و
چاخی رؤشنگرییه، که داکوگی له رسمه تایمتی عمل و نازادی بیر کردنوموو
همروها دزه کتیمسا بوون دمکات.

رابله (Rabelais) نووسمرو مرفؤ دوستی فرهنسی (1494-1553)
نووسمیری کتیبگملی وک، گارگانتووا، پانتا گروئنیل. رابله تاسمولرمکانی سمردمی
پیش له مسیحییمتی نمورووپایی تیکه ل به نمندیسه فلهلسفیمکانی سمردمی
خوی کرد.

رمولولوس (Romulus) به پتی ریواپتمکان، بناغمدانمر و پمگم پاشای رؤما
بوو که له سالی 753 تا 715 پ.ز پاشایمتی کردوو.

رمولولوس (Ogustal) دواهممین نیمه پرتووری رؤمای رؤژاوا که سالی 476ز
بمدستی "نمداکیر" کؤزرا و دمولمتی رؤماش رووخا.

ژان ژاک رۇسۇ (Rousseau, Jean - Jacques) نووسەر و بیرمندی
 فرەنسسی (1712-1778ز) بىمىندالى داپكى لىدەست داو، بى ھۆى
 دىسكورى و ھەزارى باوگىمە ژيانىكى سەختى رادىبولرد. ھەموو ژيانى
 بىرپىو لى ھەمەست و چىرمەسەرى و نەموش كارىگەرى لىسەر
 بىرورپاگانى دىناو و گردووىمى بى ئىنسانىكى توورە و لى خۇبايى و
 شەكاك. پەگىك لى كىتەپەكانى ئىمىل (Emile) ە كە سەبارەتە پە
 رلەيتان و پەرومردەى مىلان و مىرمتالان.

سۇفەستايى (Sufestayi) بى ماناى بىرمەند، توانا و زىرەك. لى كۇتايى سەدى
 كېز. تاقىمىك لى پۇناندا سەريان ھەلەكە كە گەران بىدوای ھەقىقەتەيان بى
 بىويست نەدەزانى، بىلگەو فەركارى ھونەركانىان كرىبوو پىشەو قوتابىيانى
 خۇيان فەرى دەمەدەقە و موناھەشە دىكرد.

سەتە (Sit) ناوى نەتمەيمەكە كە زۇربەى ھاوولالتىيانى لى رەگەزى ئارىيانى
 بىوون. ئىم نەتمەو لىسەردەمى ھەخامەنىشىيەكان و پەشتەر لىوانىش لى
 دەوروبەرى ئىراندا دەژيان.

سەنت پۇل (San pol) ئاسراو بى ھەولرى نەجىپ. پەگىكە لى بىناغەدانەرانى
 نەزمى كلىسايى و باومە مەسىحىيەكان و كىتەپگەلىكى زۇرى نووسىو.

سەسەرون (Sciceron) ماركۇس تولوئۇس، گوتە بىئىز (خۇطىب) و
 سىياسەتمەدارى بىناوبانگى رۇمى (106-43ز) لى سەردەمى لاوتىندا شىئەرى
 دىنووسى و سەرقالى ھەرگەزى نەدەبى پۇنانى بوو.
 شارلەمانى (charlemagne) (722-814ز) لى سالى 768ز بوو بى جىنشىنى
 باوكى و تا سالى 771ز پاشاھەتى كەرد.

فۇرې (Fouille Alfred) يەككە لە بىر مەندە گەورەكانى ھاۋچەرخى
 ھەرنىسا (1812-1838) لە سەردەمى لائىتىدا چاۋنىشى گرت و واى لىكرد
 نەتوانىت رىژە بە وئەتەنمەۋە - كە پىشتەر ئەۋكارەى نەگەرد - بەلام بىمە
 ھالەتەمەۋە ھەمەۋە ھەفتاۋ چولار سالى تەمەنى تەرخان كەرد بۇ نوۋسىن و
 لىكۋلەنمەۋە. سەرمەتە كەلگى لە بىرورەكانى نەفلاتوۋن و پاشان كەنت و كەسەنى تە
 ۋەرگەرت.

فۇرې (Fourier, Marie charles) فەيلەسوف و بىر مەندى كۈمەلەپەتى
 ھەرنىسى (1772-1837) سالى 1804 كەتتەپكىسى لە ژۇرنەۋى "ھەمەھەنگى
 جىھانى" (Harmonic univer) نوۋسى و دەپەۋىست نامانچەكانى مەۋۇ بە
 ئافارىكەدا بىات كە قازانچى بۇى ھەمىيەت. ھەمەۋە پەيۋابوۋ "كار" تەمەنە رىنگەى
 بەختەمەۋەرى و كامەرانى مەۋۇفە. فۇرې بە نامەزىنەرى سۆسىالىزىمى نامانچ خولاز
 (پۇتۋەپسەم) دەناسرەت.

فرويد (Freud) ھەروۋنشىكارى نۇترىشى (1856-1939) لە بىنەمائەمەكى
 جەۋولەكە لە شارى ھەربەپىرگە لە داپك بود. سالى 1873 چەۋە زەنكۇ و خەۋىنەنى
 لە رەشتەى پەزىشكىدا دەست پەكەرد و سالى 1881 دۇكتۇراى ۋەرگەرت. پەكەم
 لىكۋلەنمەكانى لەمبارەى نەمەسابەۋە بوۋن. سالى 1895 لەگەل دۇۋزىف بۇرۇپە
 كەتتەپى "ھەمەندى لىكۋلەنمەۋە سەمبارەت بە ھەستەرى" نوۋسى. فرويد لەۋ
 باۋەردەپەۋە كە سەرجاۋەى زۇرەمەى نەخۇشەپپەكان دەگەپتەمەۋە بۇ، ناكەمە
 سىكەسى. تەمەتەم و تەپۇ يەككە لە گەپنەگەپنە كەتتەپەكانى.

فەختە (Fichte) فەيلەسوفى ئەلمانى (1762-1814) لە ئەلمەماندا لە
 داپك بود. داپك و بابەپكى دەپەندەرى ھەمەۋە ھەمەپەشە تەۋەپشەپان ئەمەرد بۇ كەتتەپە.
 لە 18 سالىدا بوۋ بە خەۋىتەكارى زەنكۇ لە رەشتەى تەپۇلۇزىدا. پاشان نەشەپەتى

لەگەڵ فەلسەفەى کانتدا پەيدا کردو خەزى پەى کرد. کاتى گە فەرنسىيەگان شۆرەشى مەزنىان دەست پەکردبوو، هەمى وئارى بۆ پەشتىوانى نەو شۆرە نووسى. كەتەبە گەنگەگانى برىتەن لە: ماقى سەروشتى، چارەنووسى ئەنسان، بونىيادى ئەنگۆلەنەو لە زانستە. فەلسەفەى فەشتە لەسەر بناغەى فەلسەفەى کانتدا راوستاوه.

كانت (Emanuel kant) فەلسەفەى ئەلمانى (1724-1804) لە داىك و باوكەى مەزەبەىيەو هاتە دنياو. هەموو هەشتا سالى تەمەنى خۆى بۆ فەركارى و راهەنان و نووسەن تەرخان کرد. بەرەمە گەنگەگانى برىتەن لە: بەنەماگانى فەلسەفەى ئاگلەر، رەخەگەرتنى عەقلى رەهاو.....

كەرىستوف كلۆمب (colomb, christophe): بەناوبانگى ئەمەرىكى (1451-1506ز) ماومەكى زۆر بەر لە دۆزەنەو ئەمەرىكا، سەبارەت بە دۆزەنەو رەنگى دەريايى هەندوستان، لەگەڵ بازرگانە ئەتالەيەگاندا فەسەبەسى دەکرد و ئەمەوىست دەرياوانى رەنگەيمكى دەريايى بەدۆزەنەو ئاگوو بە هەند بەگات، ئا ئەمەوى گە بەهۆى دامەزران لە دەريارى "كاستىل" دا، تونى سەفەرى خۆى بۆ دۆزەنەو كەيشومەرى تازەى ئەمەرىكا دەس پەيكات. سەفەرمەكى كلۆمب لە 3 نووتى 1492ز دەستى پەکرد و لە چوارەمین سەفەرى دا، گە سالى 1502 تا 1504 برىژەى كەشا ئەمەرىكاي دۆزەيەو.

كارلایىل ، نووماس كارلایىل (1795-1881ز) مەژوونووس و ئەدەبى بەرىتانى نووسەرى كەتەبى "شۆرەشى مەزنى فەرنسا" و "زەانى فەرنەركى مەزنى"

كالوین ، پووحنە كالوین (1509-1564ز) لە "لەو" ئا لە داىك پوو و لە ژەنەدا كۆچى دواى كردو. "ئەپەنى مەسەپەيت" پەكەكە لەبەرەمەمەگانى.

گوستاو لۇبۇن (Gustave le, Bon) (1841-1931) بە ھۆی کتیبى
 "رەوانناسى خىلەمکان" دە، ناوبانگىكى جىيەنى دەکرەد. بەرەى لۇبۇن، کۆمەلانى
 خەلک لە ھەندى بارودۇخى تاپمەتدا تووشى نەخۇشى گەللىكى تاپمەت دەبن.

لاک (Locke John) ھەلەمسووف بەریتانىيى (1632-1704ز) پىروپراکانى
 لەسەر ھەنەمى باھەخ و بەھەى ئىھساس و ھەقل و پىرکىنەھەمى، کە ئەوانىش
 دەبن لە ئەزموونەھە سەرچاھە بگرن. گرنگىزىن کتەبەکانى پىریتىن لە؛ نامەمەک
 سەبارەت بە لىکپووردن، لىکۆلینەھە لەسەر ھەقل و ھەمى ئىنسانى و....

ھەلتووس (Tomas Robert Malthus) ئابوورىزانى بەریتانىيى
 (1766-1834ز) نامەلکەھەكى سەبارەت بە جەھامور بەلادوکرەتەھە کە تىپىدا
 رىزەى روو لە زىادەبوونى جەھامورى گۆى زەوى نىشان داھە زىادە بوونى
 جەھامورى بە مەترسىيەكى گەھە بۆ ژيان و تارستانىيەتى ئىنسان لە ھەلەم
 ئەدا.

ۋەلتەر (volter) ھەلەمسووف و نووسەرى ھەرنەسى (1694-1778ز) يەمکە
 لە گەھەرتىن کەسەپەتەپەکانى سەھەى ھەزەھەھەمى ھەرنەسا. دووچار لەزىندان
 خراھە سى سەلەش دوور خراھەتەھە بۆبەرىتەنەيا. "نامەگەلەک سەبارەت بە
 نەھەمى ئىنگىلىس" گرنگىزىن کتەبەمەتى.

ھەروڈوت (Herodot) مەزوونووسى پۇنانى، کە بە ھاوکى مەزووناسراھە
 (420-486ھ.ز) لە "ھەلەکارناس" دا لە دایک بوە. سەرھەلە شارى "کارى" دا
 دەستى بە نووسىن کرد و ھاشان چو بۆ پۇنان و لە دوورگەى "ئۆلەمپەدا" دا
 نىشتەھە بوو. لەوێدا بۆھەى 12 سال سەرھەلى نووسىن مەزوو بوو و ھاشان
 لەگەل ھەندە گەسەک لە ھەنابەرنى پۇنانى، چو بۆ رۇما و لەوى کتەبى
 مەزووھەى تەواوکرەد.

واقای مہندی زاراوہ:

فشارشیزم (Anarshisme) رقبازکی سیاسی نازاوه جیبیانمه که له وشمی نانارخیای پۇنانی وەرگیراوه که بهمانای نمبوونی "رئیسرو حکومعت"ه.

نایدیالیزم (Idealism) نهم زاراه له فلسفه و فلسفهی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تیدا که‌لکی زۆری لێ‌ور‌ده‌گرێ. له وشه‌ی فەرهنسی Idee وه هاتوووه به‌مانای خه‌یاڵ و ئامانج دهب و که‌وته نایدیالیزم ده‌یه‌ته ئامانج خوازی و هه‌روه‌ها گرنگ‌به‌تی ئهنه‌یشه و به‌ر‌کردنه‌وه.

ئىندىۋىدوالىزم (Individualisme) لە وشى ناندېۋىدېئۆ ۋە مرگىراۋە كە لە زۆربىمى زمانە ئەۋرۈۋاپايەكاندا بە ماناى تاك پان تاكەكەس ھاتۇۋە. كەۋاتە ئىندىۋىدوالىزم بە ماناى رىئازى تاكەكەسى دېت كە پەككە لە تاپەتمەندىيەكانى ۋەردە بۇرۇۋىزى.

نۇمانىزىم (Humanisme) بىرىتمە لە مەۋلۇ دۈستى. نامانجى نۇمانىزىم، نازادى تەۋاۋى خەلىكى زەھمەتكنشە.

بېربرېزم (Barbarism) به يېر بېو مړوانه دموټرۍ که لارووی هڅو و
بېرکړنمووه دواکوتوو بې و کمواتېرېماناۍ ودهشېگمړۍ و دواکوتوویې نېټ.

پېلۇپۇنېز (Peloponez) دوورگمېگه له باشووری پۇناندا که سمرتا به
هۇی ناوی دانیشتوانییه وه، "بلاشرایا" یان یی دمو و دوتر به پېلۇپۇنوزوس
ناوبانگی دمرکرد. 20 سال پاش شمرگانی نیران و پۇنان، شمری نمسینا و
نسبارت لمو ناوچمیتا روویدا که بوو هۇی هملوشانموی نمسینا (341).
404ب(ز)

دیاالکتیک (Dialectic) بهمانای جموجولی راستیه له رنگای
وتووێژوهه. ههروهها بهمانای گهتوگۆش دێت.
دیسپۆتیسیم : حکومهتی دیکتاتۆری

دیتێرمینیسیم: قوتابخانهی فەلسەفەی جیمەر بهمانبەر ئیختیار
راسیزم (Racisme) راسیزم یان رهگهزپهرهستی، له وشه‌ی راس که بهمانای
رهگهزه، وهرگیراوه.

فاناتیسیم: دهمارگرژی له سهر باوه‌ر، یان معزه‌هب، یان دیندگایه‌ک
فینۆمینیسیم (Phenomesinsme) تیۆریکی فەلسەفەیه که جگه له
"نیاردمه‌کان" باوه‌ری به هیچ حقیقه‌تیکی دیکه نییه. (واته به‌بارده خوازی).

کارتاژ : یه‌که‌که له‌شارمه‌کانی باشووری ئه‌فریقا (توونس) نیستا که سالی
880 پ.ز هینیقی به‌مه‌کان داگیران کرد. له سالی 218 تا 201 پ.ز شه‌رکه‌لیکی
قورس له نیوان کارتازه‌یه‌مه‌کان و رۆمیه‌که‌کاندا رووی دا. سالی 698 ز عه‌ربه‌مه‌کان
کارتاژه‌یان داگیرکرد و وهرانیان کرد و ناگیران دا. ئهم وشه‌یه له عه‌ره‌بی دا
کراوته "قرطاجنه".

میلیتاریسیم (Militarism) بریتیه له سیاسه‌تی ده‌ولمه‌ته سه‌رمایه‌داریه‌مه‌کان
که له سهر توندوتیژی و حوکه‌می سه‌ربازی به‌هێوه ده‌چن. هه‌روهها باوه‌رمه‌ندی
به‌مه‌که‌گرتنی سه‌ربازی و ده‌سه‌لاتی سه‌ندیکای سه‌ربازی و گرنگدان به‌کاروباره‌گه‌لی
سه‌ربازی.

مه‌کیاویلیسم (Machiavelisme) ئهم زه‌راومه‌یه له ناوی "مه‌کیاویلی" نووسه‌ر
و سیاسه‌تمه‌داری ئیتالی وهرگیراوه که له کۆتایی سه‌ده‌ی یازده و سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی
شازده‌هه‌مه‌دا ژیاوه.

پوئیتلیتاریزم : فلسفهی فزانج خوازی و دس نشان کردنی فزانجی
هموو دیارده و شتوممکان.

فهره نگوگ

ئینگیزی	فارسی	کوردی
Industrialeconomy	اقتصاد صنعتی	ئابووری پیشمسازی
Social level	سطح اجتماعی	ناستی کۆمه لایمستی
Moral - ethics	اخلاق	ناکار
Exchange	مبادله	نالوگۆر کردن
Ideal	آرمان	ناپیدال، نامانج
Value	ارزش	نعرزش، بهها
Fact	امرواقع	نهمری واقع
Life conditions	شرایط زندگی	بارودۆخی زیان
Social condition	اوضاع اجتماعی	باردۆخی کۆمه لایمستی
Archetype	عالی - متعالی	بالا
Variable	متغیر	بگۆر
Family	خانواده	بنهماله
Production	تولید	بهرهم هێنان
Participation	مشارکت	بەشداری کردن
Socialization	اجتماعی شدن	به کۆمه لایمستی بوون
Cocialvalue	ارزش اجتماعی	بههای کۆمه لایمستی

Justification	توجیه	پاساو هیئانهوه
Psychologism	روانکاوی	پسکولۆزی
Progress	ترقی - پێشرفت	پێشکموتن
Sacred	مقدس	پەرۆز
Economic Structure	ساخت اقتصادی	پێکهاتەی ئابووری
Symbiosis	همزیستی	پێکهوه زیان
Social -status	پەڕی گەڕاجتماعی	پێگهی کۆمه‌لایه‌تی
Social communication	لرته‌بات اجتماعی	پێوه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی
Violence	خشونت	توند و تیژی
Adaptation	له‌تطایق	ته‌مبایی
Population Explosion	انفجار جمعیت	ته‌طینه‌وه‌ی جهم‌اومر
Amalgamation	اختلاط نژاد	تیگه‌ن بوونی رنگز
Discrimination	تبعیض	جیاوازی هایل بوون
Eugenics	اصلاح نژاد	چاگسازای رنگز
Centralization	تمرکز	چڕبوونه‌وه، جهم‌یتی
Concentration	تراکم	چڕیتی
Social Stratum	ه‌شر اجتماعی	چه‌ش کۆمه‌لایه‌تی
Essence	ماهیت	جیه‌تی
Prejudices	خرافات	خوورافات
Plebs	عامه‌ مردم	خه‌لکی رهمه‌کی
Mores	آداب و رسوم	داب و نه‌میت

Division of labor	تقسیم کار	دایمی کردن کار
Tendency	گرایش	دائمی
Invention	اختراع	دائمی
Contrast	تضاد	دوایمی
Contradiction	تناقض	دوایمی
Antisocial	ضد اجتماعی	دوایمی
Psychologism	روانکاوی	دوایمی
Institution	نهاد	دوایمی
Authority	اقتدار	دوایمی
Sovereignty	حاکمیت	دوایمی
Intervention	مداخله	دوایمی
Nomadism	چادرنشینی	دوایمی
Phenomenon	پدیده	دوایمی
Stagnation	رکود	دوایمی
Public opinion	افکار عمومی	دوایمی
Legitimite	مشروعیت	دوایمی
Relativity	نسبیت	دوایمی
Intelligentsia	روشنفکران	دوایمی
Usage	رفتار رایج	دوایمی
Structuration	سازماندهی	دوایمی
Social communication	رفتار اجتماعی	دوایمی
Reformism	اصلاح طلبی	دوایمی
Race	نژاد	دوایمی
Social organization	سازمان اجتماعی	دوایمی

Development	توسعه	گشودن
Corps	دسته	گروپ
Dependenc	وابسته	گريزراو
Transfer	انتقال	گواستنمونه
Compulsion	اجبار	گوشار، جبر
Isolation	فروا	گوشمگيري
Totality	كليت	گشتيتي
Transformation	تبدیل شدن	گوران
Social deviation	انحراف اجتماعي	لادانی كۆمه لایمتی
Configuration	هیات - انجمن	لیزنه
Survie	بقاء	مانمونه
Class struggle	مبارزه طبقاتي	مملانی چینیایمتی
Method	روش	میتود، رموش
Heterogeneity	ناهمگوني	ناهاوچمشی
Elite	سرامد، برگزیده	نوخبه
Social order	نظم اجتماعي	نرمزی كۆمه لایمتی
Norm - Normative	هنجار - هنجاري	نۆرم - نۆرماتیف
Dependency	وابستگی	وابستهیی
Class consciousness	آگاهی طبقاتي	وشیاری چینیایمتی
Reproduction	تجدید نسل، تناسل	ودجه خستنمونه
Intermediarie	واسطه - رابط	واسپته
change	دیگرگونى، تحول	ومرگوران
Consanguinity	همخونی	هاوخوینی
Homogeneity	همگونى	هاوچمشی
Extrapolation	استنتاج قیاسي	همانیجانی

		بہر اور نگارانہ
Factor	عامل	ھوکار
Social equilibrium	تعادل اجتماعی	ھاوسمنگی کڑمہ لایمٹی
Aleatory	تصادفی - اتفاقی	ھملکھوت
Syncretism	ھمفکری	ھاوہاس
	ھرازونشیب، نوسان	ھملکشان وداکشان
Legislation	قانون گزاری	پاسادانان
Conformism	یکنواختی - یکسانی	یمکرھوتی

بەرھەمەگانی وەرگىز:

1. ھەشت نامە — گۈنتەرگراس، كىنزابۇرۇنە — لەگەل شۇرش
جوانرۇقى — دىزگای چاپ و بەخشى سەردەم — 2002
2. ڧىزىيىن جۇن بەسەر ترس و دىلپراوگىنى خۇماندا زال بىن —
جۇرچ ئاربارن — لەگەل شۇرش جوانرۇقى — بىنكەى ئەدەبى گەلاوئىز
— 2002
3. نامەيەك دەربارەى لىكېووردن — جۇن لۇك — لەگەل شۇرش
جوانرۇقى — خانەى وەرگىزپان — 2004
4. تىگەيشتى تىۋرە سىياسىيەگان — تووماس نىسپراگىنن — (لەژىر
چاپدايە)
5. كورنە مىژوويەكى گۇپانكارىيەگانى كۆمەلناسى — بوتول —
(نامادەى چاپ)
6. ڧەرھەنگى زاروامگانى ڧەلسەڧە و زانستە كۆمەلەيتىيەگان —
ئىنگلىزى — ڧارسى — كوردى (نامادەى چاپ)
7. ڧىمىنىزم — جىيەن ڧرىدمەن — (نامادەى چاپ)

